

TANUMÁNYOK

A KÓRHÁZI ÉS A RENDELŐINTÉZETI SZERVEZET ALPHATALMI SZERKEZETE*

JÁVOR István

ELTE Szociológiai Intézet
H-1088 Budapest, Pollack M. tér 10.; e-mail: h6503jav@ella.hu

Összefoglaló: A szervezetszociológia különböző szervezeti típusokat különít el. A leggyakrabban alkalmazott elkülönítés, a termelő szervezetek (gyár) és a bürokrácia, megkülönböztetése. Ezeknek a szervezeteknek a különbségei és hasonlóságai jól ismertek, a szervezeti viselkedés, az emberi viszonyok, a munkaszervezet és irányítás, stb. terén. A szerző a szervezetek hatalmi struktúrájával foglalkozik, és ehhez kapcsolódva a hatalmi konfliktusokkal, hatalmi kultúrával, hatalmi játszmákkal. Hatalmi szempontból nézve, a termelő szervezet és a bürokrácia mellett más olyan szervezeti típusok is vannak, amelyek rendkívül fontosak mind a szervezetek világában, mind pedig a szervezeti kapcsolatok, hálózatok megértésében. Ilyen például a bíróság, kórház, felügyeleti szervek és hatóságok, szociális ellátó szervezetek, ügyészség, rendőrség, stb. sajátos hatalmi szerkezete és viselkedése. Ezek nélkül a szervezeti kapcsolatok és hálózatok működése sem érthető meg. Előző tanulmányomban (Felelőtlen szervezetek, Szociológiai Szemle, 2004, 2.) a felelőtlen szervezettípus sajátosságait elemeztem, ezen belül is részletesebben bírósági szervezetet. Jelen tanulmány a kórházak és részben a rendelőintézetek hatalmi struktúrájának alapjait tekinti át, vagyis az alphatalmi struktúrájukat. Ezzel rámutat azokra az alapvető hatalmi jellegzetességekre, amely ezt a szervezeti típust jellemzi.

Kulcsszavak: egészségügy, szervezetszociológia, hatalom, konfliktus, kockázat, beteg, szervezeti viselkedés, kórház, döntés

A tanulmány a kórházak, és egyes pontokon a rendelőintézetek hatalmi szerkezetét mutatja be. Fő célja az, hogy az általános szervezeti megközelítésekkel szemben rámutasson azokra a sajátosságokra, amelyek e szervezeteket és hatalmi rendszerüket elkülönítik más szervezeti típusoktól. Nem összehasonlító tanulmányról van szó, hanem az egészségügyi szervezetet sajátos hatalmi szerkezetét – alphatalmi struktúráját – mutatja be. Az elméleti tanulmány mai hazai példákon keresztül fejti ki szervezeti hatalmi koncepcióját. Előző tanulmányunkban megkezdett törekvés folytatásáról van szó, melyben a bírósági szervezet hatalmi szerkezetét vázoltuk fel (Jávor 2004d).

* Készült az Antal Z. László által vezetett *Helyzetelemzés a gyógyítás és a gyógyulás jelenlegi és jövőbeli lehetőségeiről* című kutatás keretében, Jávor István, Rozgonyi Tamás: *A szakorvosi rendelőintézet és a kórházi szervezet hatalmi szerkezete* c. tanulmányra alapozva.

KINEK AZ ÉRDEKÉBEN MŰKÖDIK A SZERVEZET?

Minden szervezet elemzésénél – álláspontunk szerint – Blau és Scott (1962) szervezeti tipológiájából kell kiindulni. E megközelítés szerint, a szervezetek működését, viselkedését elsődlegesen annak alapján kell elemeznünk és megértenünk, hogy mi a szervezet rendeltetése. Másképpen fogalmazva: *kinek az érdekében* működik a szervezet?

E szerint megkülönböztetünk tulajdonos érdekében (pl. gazdasági vállalkozás), szervezeti tagok érdekében (pl. szakszervezet), kliensek érdekében (pl. kórház, iskola) és osztálytársadalom érdekében (pl. rendőrség, hadsereg) működő szervezeteket. Természetesen ez a tiszta kategorizálás csak modellszerű, hiszen egy rendőrkapitányság például egyszerre tartalmaz osztálytársadalmi elemeket, és a kliensi szervezetre (adott településen élők) jellemző tulajdonságokat is. A magánkórház is vegyes szervezet, hiszen profitorientált, de vannak benne természetes módon kliens orientált elemek is. Az elsődleges elemzési szempontok azonban egyáltalán nem jelentik azt, hogy a szervezetek ezek szerint működnek. Tudjuk, hogy a tag érdekében működő szervezetekben sokszor egy kis csoport veszi át a hatalmat (Michels 1966), a tulajdonos csak nehezen tudja ellenőrizni a menedzsmentet (Voszka 2000).

A kliens érdekében működő szervezetek pedig sokszor jelentősen elszakadnak rendeltetésüktől, akár bürokráciáról van szó (Blau 1955), akár kórházakról (Abernathy–Pralhad 1976).

A kliens érdekében működő szervezet elemzését tehát a kliens oldaláról indítjuk. Az egészségügyi szervezet (leginkább tanulmányunk a kórházra és a szakrendelő intézetre vonatkozik) alapításának célja a betegek diagnosztizálása, orvosi kezelése és gyógyítása. Ebből a szempontból nézve maga a szervezet értelmezhetetlen a klientúra nélkül. A szervezetnek minden tevékenysége közvetlenül a klientúrára vonatkoztatott. (Természetesen ez így nem pontos, hiszen a szakmai képzéssel, a bérelszámolással stb. kapcsolatos tevékenységekről ez nem mondható el, de nem e tevékenységeken keresztül lehet az egészségügyi szervezetet megérteni.)

A kliens érdekében működő szervezet minden megértését, elemzését e megközelítés alapján kell elvégezni. Nem másodlagos kérdés a gazdaságosság, az orvosok motiváltsága, de ebből a szempontból nézve eszközjellegű elem. Vagy azt kell tudomásul venni, hogy az adott cél érdekében legjobb megoldás mellett a leghatékonyabb eszközöket kell igénybe venni. Vagy azt kell tudatosítani, hogy egyéb célok – mint az utóbbi időben a finanszírozási, politikai, és kiemelten helyi politikai – előtérbe kerülése az alaprendeltetést szoríthatja hátrább. Vagyis elvileg – de gyakorlatilag is mérhető következményei vannak.

Az alapkérdés – kinek az érdekében – mellett legalább ilyen fontos szembenézni azzal a ténnyel, hogy *milyen mechanizmusok* biztosítják azt, hogy a beteg érdekében működjön a szervezet. Nyilván itt az orvosképzés kultúrája, a kialakult intézeti irányítás klasszikus – mára bizonyos mértékig oldódó tekintélyuralmi, gyakran despotikus módja is csak kis részben a beteg érdekében működteti a szervezetet – ez inkább csak következmény – sokkal inkább, átvéve Weber (1967) jogászokra kidolgozott fogalmát, hivatásrendi viselkedés alakult ki. A mai egészségügyi intézetekben – egyes esetenként több-kevesebb sikerrel megjelenő, és az érdektárgyalásokon is résztvevő betegszervezetek kivételével – ilyen mechanizmus kialakítására intézményes törekvé-

sek meg sem jelentek. Sőt, ennél több is igaz, az, hogy a legújabb kormánykoncepció alapján az egész ellátó rendszer irányítására profitérdekelt cégeket kívánnak bevonni, még aggasztóbbá teszi a helyzetet. Májig nincs intézményes törekvés e mechanizmusok kiépítésére. Az egyedüli kórházi ombudsmani rendszer pedig működésképtelen, teljesen más koncepció és szabályozás alapján kellene kialakítani. Ma csak egy igazi funkciója van, legitimálja a nem létezőt. Ehhez eszközei vannak, például a szervezetben meglévő rendszeres problémák egyedivé transzformálása, ezzel a szervezeten belülről kialakult gyakorlatát védi, a változtatás helyett (Perrow 1985).

Ugyanennek a megközelítésnek a további kérdése, hogy *tulajdonképpen kik kontrollálják* a szervezetet, mely csoportok alakítják ki a tényleges működést, és ezek a csoportok hol fejtik ki a kontrollt. Definíció szerint a tényleges kontrol megközelítést a tulajdonostól és a finanszírozótól kell indítani. Az önkormányzatnak ellátási kötelezettsége van. Ez azonban az önkormányzatnál sajátosan érvényesül. Ellentétben sok egyéb szervezettel, az önkormányzat tipikusan érdeknélküli szervezet (általános érdekei és céljai vannak, amelyek megfoghatatlanok). Ennek szervezetszociológiai kifejtésére nem vállalkozunk. Azonban ez abba a szervezetelméleti kérdéscsaládba tartozik, amit a társadalmi szerződés elméletének neveznek. A szervezeti cél és érdek a résztvevők érdek és hatalmi küzdelmeinek aktuális kimenetele. Amit látunk tehát a politikai csatározások egyik eszközjellegű területe. Felhasználható a választási csatákban. Emellett a befolyásos körök természetesen szeretnék megfelelő ellátáshoz jutni, amely cél tekintetében csak a megoldások módosultak a rendszerváltás óta, a törekvések nem. A tulajdonos, tehát csak a politikai célok mentén kezeli eszközként az egészségügyet. Ez sem kevés, csak kiszámíthatatlan. Ha egy hatalmi erőterben az egyik szereplő már eszközzé tud válni, egy státus azokhoz képest, amelyek még erre sem valók. (Hatalmi erőter: a különböző hatalommal rendelkező szervezetek által kifizetett társadalmi erőter, mint amely a hatalmi játszmák színtere). Ez azonban sajátos hozzáállást is megjelenít. Addig érdekes az egészségügy, amíg nincs vele probléma (költségvetési, sajtó, stb.). Az önkormányzati privatizáció (főképpen üzemeltetési) lényege is az, hogy az egészségügy kikerül egy olyan profitorientált szervezet kezébe, mely úgy működteti a szervezeteket, hogy nincs gond vele. A hatalmi erőterből nézve a koncepció világos. Aki ezt meg tudja csinálni, politikai tőkét nyer, és megszabadul egy feladattól. Betegérdekek csak legfeljebb másodlagos elemként jelennek meg, és a tárgyalásokon sem tudni róla, hogy kliens érdekeket védő szervezetek részt vennének.

Az OEP, mint finanszírozó, a másik befolyást gyakorló szerv. Pénzügyileg próbálja megfogni, a kórházak és rendelők tevékenységét. Májig nem tudott megfelelően működni, és tervezhető finanszírozási rendszert létrehozni. A gyógyszerlobbi ügyét kezelhetetlen számára, mint az egyéb beszállítók kezelése. Alapvető megközelítése, országos szemléletű. Ez azt jelenti, hogy elvileg a rendelkezésre álló pénzek gyógyítási célú, költséghatékony felhasználását kellene biztosítani. Ez azonban bizonyos pontokon ellentmond az intézményi és orvosi munkának. Adott szűk pénzügyi keresztmetszet mellett elvileg azokat a támogatásokat kellene előnyben részesíteni, amelyekkel a legnagyobb egészségjavulás, vagy megőrzés érhető el. Egy beteg szempontjából azonban nem megnyugtató döntés az, hogy azért kell rosszabb ellátást kapnia, drágábban megvennie a gyógyszert, mert valaki más meggyógyítása költséghatékonyabb, vagyis nagyobb egészségjavulás érhető el ott, mint nála.

Ez a megközelítés sem működik azonban megfelelően, és a jelenlegi kórház-finanszírozási rendszer pedig még kevésbé tudja leképezni. Ezért a privatizáció jelenik meg ismét, mint megoldási javaslat. Abból kiindulva, hogy általában a bürokráciák kevésbé képesek ellenállni a túl erős piaci szereplők nyomásának, most részben ki próbálnak lépni a rendszerből. Ezzel piaci profitorientált szereplők közötti hatalmi harc lesz a hatalmi erőter új tervezett szegmense. Vagyis a tulajdonos után az állami biztosító is részlegesen kivonulni készül. Az eddig használt eszközei elégtelenek, piac és szolgáltató szervezési tevékenysége tizenöt év sikertelenség után (a leépítés, és megszorítás nem rendszer átalakító, és nem is működésoptimalizáló tevékenység), úgy tűnik, feladja pozíciójának egy részét. Vagyis nyomásgyakorló környezeti szereplőként rossz pozíciót ért el mind a szervezés, mind a finanszírozás, mind az ellenőrzés, mind a biztosítói szolgáltatás területén.

A harmadik csoportja a környezeti kontrollt gyakorló szervezeteknek az üzleti vállalkozások. Ezek a rendszerváltás óta jelentős teret nyertek, amire senki nem lépett hatásosan, nem alakultak ki a hatalmi ellensúlyok. A beszerzések, és egyéb szolgáltatások (szállítás, mosoda, stb.) területén működő vállalkozások szabadon törtek be a piacra, és vásároltatják meg termékeiket. Hasonlóan például az orvos továbbképzés piacát is kézben tartják az üzleti vállalkozások. A gyógyszerkipróbálás területén a betegeket biztosító orvosok megvásárlása, és a betegekkel való üzletelés is a rendszer régi működésének megbolygatását, a szervezet belső viszonyainak megbontását, esetenként szétverését eredményezte, és az egészségügyi szervezetek olyan mérvű befolyásolását alakította ki, amely már irányíthatósági kérdéseket is felvet. Jellemző, hogy például a háziorvosi és intézeti rendelők munkáját rendszeresen és agresszívan zavaró orvos látogatókat jogszabállyal kellett ettől eltiltani (Aldrich 1979; Friedson 1963).

Tovább is lehetne nézni azokat a szereplőket, akik kontrolálják a kórházak és rendelőintézetek működését (Vince 1993). Izgalmasabbnak tűnik azonban a másik feladat, hogy kik nem kontrolálják ezt a *hatalmi erőteret*. Etzioni (1961) klasszikus tipológiája szerint, vannak gazdasági alapon működő, kalkulatív szervezetek, kényszereszközöket használó szervezetek, és értékeken alapuló normatív szervezetek. Ha az egészségügyi szervezeteket tekintjük, ezek normatív szervezetek. Egy hatalmi erőterben azonban csak akkor jelenik meg a normatív cél, ha ezt képviselő szervezetek is jelen vannak. Ezt azonban nem látni. Hiányoznak tehát a hatalmi erőter egyes szereplői – vagy nagyon gyengék –, sőt egy részük nem is intézményesült, vagyis érdekhordozó sem lehet. Vannak egyes betegségekre betegszervezetek (habár többükbe már befolyásoló hatást fejtenek ki az üzleti vállalkozások) – de a kliensek érdekvédelme, és az ügyfelek érdekeinek megtestesítői hiányoznak (ügyfél: a szervezettel kapcsolatba került kliens). Hiányoznak a szakmai nyomásgyakorló és ellenőrző szervezetek, amelyek ne engednék meg azt, hogy egyes intézmények szakmai tudása bizonyos szint alá süllyedhessen, biztosítanak a korszerű tudás és eljárások (eszközként még azt sem nézik elég olvasottak-e a az orvosok, járnak-e fontos folyóiratok) meglétét és alkalmazhatóságát. A szervezeti működés szervezetsége is kívül esik minden kontrolcsoport területén.

Talán két olyan egyszerű példát íránk le, amely mutatja a mai helyzetet. Az EU előírások szerint minden olyan boltot, és étkezdét be kellene zárni – a fogyasztóvédelemnek pedig súlyosan büntetni –, amely olyan körülmények között adná és tárolná az

ételeket, mint a kórházak. A másik példa rendelőintézeti. Beteg áll az ajtó előtt. Nem tudja, azért áll-e mert van bent beteg, vagy mert fél órája elfelejtettek kinézni. Ha bekopog sokszor durván rákiabálnak. Ilyenkor a beteg kér elnézést – nem a nővér vagy orvos. Mennyibe kerülne a fenti kérdések megoldása. Semmibe, csak éppen senkit nem érdekel. Pontosabban a rendkívül aszimmetrikusan működő hatalmi erőter egyetlen beteg – kliens – probléma kezelésére sem alkalmas, még a legegyszerűbbekére sem.

Hatalmi erőterben csak az működik, aminek hatalmi erővel rendelkező intézményesített érdekhordozója van. Ezt jogszabályokkal nem lehet pótolni. A szervezet pedig belső struktúrájában felveszi a „*hatalmi erőter formáját*”, igazodik hozzá. Ez pedig alapvetően a szervezet, mint hatalmi gépezet (Jávor 1983) jellemzőitől függ. Ennek áttekintésére a tanulmány későbbi részeiben térünk ki. (Hatalmi gépezet felfogás lényege: a szervezeten belüli viszonyok minden lényeges jellemzője a hatalomgyakorlás és hatalmi játszmák elsődleges fontossága alapján magyarázható).

A kliens és a szervezet kapcsolata sajátos. A rendelőintézetben a kliens állva, a kórházban fekvé követi végig a folyamatot. Ez jelentős különbség a bürokratikus szervezetekhez képest (Jávor 2004b), ahol a kliens (a szervezettel való kapcsolatában: ügyfél) a szervezettel való kapcsolatba kerülés után, vagyis a „kapcsolati kapu” után már nem mehet tovább. A bürokrácia a feladat kezelését az outputig, jellemzően az ügyféltől függetlenül végzi el. Az ügyfél még követni se tudja a folyamatot. Ezzel szemben a kórház és a szakrendelő olyan szervezet, amelyben az *ügyfélen végzik el a feladatot* (vizsgálat, kezelés), vagyis az ügyfél a feladatkezelés folyamatának számos részét személyesen is követni tudja. Az már az ügyfél számára sem világos, hogy mely elemeket tudja követni és követi valójában. Például a napi vizit követése csak abban nyilvánul meg, hogy látja, a vizit megtörtént-e vagy sem. Arról már alig van elképzelése, hogy abban róla mit állapítottak meg, nehezen képes eldönteni, hogy a vizit egy orvosi megjelenés volt csupán, egy informálódás az állapotáról, vagy a kezelés megmaradásának, vagy változtatásának rutin döntési aktusa. Számos kórházban vagy az osztályvezető napi, vagy az intézetvezető heti vizitje képezi a kezelés megváltoztatásának döntési lehetőségét (vészhelyzet kivételével, habár nem egy súlyos baj, sőt halál is volt azért, mert vészhelyzetben is a beavatkozást az elsőszámú vezető monopolizálta). Azt sem látja és nem is, tudja felmérni a beteg, hogy a vizsgálat rutin-jellegű vagy érdemi, hogy szükséges vagy nem, hogy van-e elmaradt vizsgálat vagy beavatkozás. Vagyis az ügyfél feladatkövetése főként a formális lépések követésére szorul, a nagyon kevés és részleges tartalmi követés mellett.

Az ügyfél típusú szervezetek esetében az egészségügyi szervezetek abban is jelentősen különböznek a bürokráciáktól, hogy az ügyfél a folyamatból nem vonul ki. Ez azt jelenti, hogy még a bürokratikus szervezetekben az ügyfél nem követi a folyamatot, addig, a kezelés alatt az ügyfél jelen van, hiszen vele – és nem az iratokkal - történnek az események. Ez egyben egy olyan sajátosságot is jelent, hogy az ügyfél nem csak elszenvedi, hanem tűri, és ezzel beleegyezőleg tűri azt, ami vele történik, vagyis részes szereplővé válik. De ez leginkább passzív szerep, amivel azonban mégis *legitimálja az ellátást* – úgy tesz, mintha egyetértene vele. E miatt válik sokkal fontosabb kérdéssé a felvilágosítás, tájékoztatás, hiszen a beteg magatartása szervezeti és jogi definíció szerint: elfogadó. Miközben általában a beteg nem tudja igazán, hogy mi történik vele (a legjobb kezelést kapja-e, jól diagnosztizálták-e, stb.).

A rendelőintézetnél visszajár, a kórháznál bent fekszik. A bürokráciánál pedig vár az outputra. Ezért a kórházi ügyfél az életének az egészségügyi szervezethez kötődő szakasza jelentősebb részében kiszolgáltatott és passzív elfogadó, legitimáló (alvási, étkezési, pihenési, emberkezelési és bánási körülmények). Nem is beszélve arról, hogy a bent fekvés hossza és a gyógyulás minősége alapvetően kihat munkavégzésére, még a bürokratikus eljárás folyamatában dolgozik a munkahelyén. Ezért az egészségügyi szervezettel való kapcsolat jellege miatt is az ügyfél sokkal kiszolgáltatottabb.

A kiszolgáltatottság közismert nem csak a kórházak és rendelőintézetek, hanem általában a kliensorientált szervezetek irodalmában. Azonban ezt a fogalmat hatalmi tartalommal töltjük meg. A szervezeten belüli hatalmi erőter szereplői közötti viszony alapján fogjuk megragadni a kiszolgáltatottság tartalmát, és ebben az értelemben is használjuk. Általában az emberi kapcsolatok jelentős részében a kiszolgáltatottság jellemző elem, legalább az aszimmetria értelmében. Ha valaki vesz egy televíziót, kifizeti az árát, de csak a később tudja meg, jó-e és tényleg létezik-e a garanciális szerviz. Azonban a beteg kiszolgáltatottsága más jellegű. Bizalmat ad az orvosnak, azonban ez *kényszerbizalom*. Ahogy az ügyfél az ügyvédnek megadja a perben a bizalmat, amikor elveszti a pert, nem tudja, miért, mert ilyen a jog, mert elfogult a bíró, vagy éppen rosszabb volt az ügyvédje. Azonban az ügyvéd megkapta a pénzt. Vagyis a *kiszolgáltatottság* első dimenziója az, hogy a *hasznok és költségek hogyan oszlanak meg*, illetve a kockázatok hogyan jelennek meg. A betegnél lehet a haszon és a veszteség is, még az orvosnál a veszteség (leszámítva a műhibapert, vagy nagyon nagy botrányt) nem értelmezhető. Vagyis a konfliktus minden kapcsolat a hatalmi erőterben egyszerre kooperáció és konfliktus is (Jávor 2003b) kimenetele az egyes szereplőknél, a hatalmi erőterben, egyenetlen. Ez befolyásolja a szereplők viselkedését is.

A hatalmi meghatározás másik kérdése a *felelősség*. Hatalmi értelemben a felelősség azt jelenti, hogy ha valamilyen szereplőt érdeksérelem ér, akkor vizontsérelemet tud okozni. A betegnek ez a lehetősége sem áll fenn. Ha például a szükségesnél jobban elhúzódik a kezelés, vagy nem megfelelő a tájékoztatás, felesleges vizsgálatokat végeztenek el rajta, stb., nincs lehetősége az ebből fakadó sérelmeket az ellátás során, vagyis az elsődleges konfliktusterepen helyrehozatni, kompenzálni (az ombudsmani megoldás még erre sem képes).

Nincs olyan szervezet, amely garantálná azt, hogy a beteg ellátása megfelelő lesz. Vagyis nincs szakmai és szervezeti minőségbiztosítási rendszer (az ÁNTSZ ezzel kapcsolatosan legfeljebb a működési minimumot definiálja), azaz *túl sok szerencsejáték-elem* épül be a beteg kezelési folyamatba. Képtelen a szervezet eljárási folyamataiba beavatkozni, vagy legalább befolyásolni azokat. Vagyis egy olyan konfliktus játszma részese a hatalmi erőterben, amelyben igen sajátos módon, *még a konfliktusba sem képes általában belépni*. Panaszára sem figyel senki. Ezt csak erősíti a betegségtől való félelem, az orvosnak való kiszolgáltatottság. A közigazgatásban van másodfokú eljárás, majd a végén, közigazgatási bíróság. Az egészségügyben a kivizsgálási jog sincsen meg, a főorvos, vagy az intézet igazgató részéről, és az intézményesített jogi út sem létezik. (Természetesen bárki bármivel elmehet polgári bírósághoz.). Vagyis a panaszút, a kifogásolás, vagyis az elsődleges, másodlagos, harmadlagos konfliktusterek intézményesített kiépítése hiányzik.

Azonban a szervezetből kikerülve sincsenek utak a rendszerbe való beavatkozásra, vagy annak befolyásolására. Persze levelezhet. De még olyan szervezet, bürokrácia

sincs, ahova fordulhat. Vagyis a társadalmi beágyazottsága az egészségügyi intézményeknek (Antal 1995) alacsony, ebből a szempontból is. Egyszerűen mondva, nincs olyan ajtó, ahova be tudna eredményesen kopogni. Ezt a szervezetszociológiában sokszor úgy jelenik meg, hogy létezik-e szervezet, amely a szereplők közötti konfliktus feloldását finanszírozza. Nincs olyan intézményes mechanizmus – semmi sem kényszeríti az egészségügyi szervezeteket erre –, hogy az egyedileg megjelenő kérdések szervezeti hátterét megvizsgálja, és az esetleg mögötte meghúzódó szervezési, irányítási problémákat megoldja.

Vagyis a beteg beavatkozásra és befolyásolásra képtelen. A szervezeti változások hatalmi játszmájából kimarad. Ezen az elmúlt tizenöt év sem változtatott, még akkor sem, ha mára már a kérdés rendszeresen megjelenik a médiában is. Ezt a helyzetet súlyosbítja az a kiszolgáltatottság, ami a betegséggel, az ismeretlen szakmával, az érthetetlen szakmai nyelvezettel kapcsolatos. Ez az ügyféli státus hasonlít az ügyvédekkel való ügyféli viszonyhoz. A beteg, az ügyvédet megbízó aláír egy meghatalmazást, ahol az ügyet (szerződés, per, kezelés) kiadja a kezéből. A szakmai, nyelvezeti, eljárási tudások monopóliuma az orvos, a kórház, az ügyvéd kezében van. Az ügyvéd esetében sincs az ügyfélnek általában semmilyen elképzelése az ügy védhetőségéről, a szerződés jogi értelemben vett pontosságáról, miként sem az ügyvéd, sem az orvos felkészültségéről. Mindkét esetben a szakmai tudás (orvosi esetben a tudomány állása, és a betegség kezelhetősége), valamint az ügyféllel foglalkozó orvos vagy ügyvéd konkrét szakmai tudása és rutinja között különbség van, és sokszor ez igen jelentős. A szakma bizonyítható szabályainak betartása és a maximális szakmai gondosság és elérhető tudás, valamint a ténylegesen az ügyfél számára szolgáltatott ellátás különbsége általában nem elhanyagolható, de az ennek ellenére nem mérhető, kifelé pedig nem bizonyítható. Ez egyszerű esetekben meg sem jelenik, így a különbség például statisztikailag (tévedések) sem mutatható ki.

A kliens és a kórház el van választva egymástól. A tulajdonos vagy a tag érdekében működő szervezettel ellentétben a *kliens ki van zárva a szervezet életéből* (Friedson 1975). Nem léteznek olyan szervezeti mechanizmusok, amelyek alapján a szervezetben az érdekeit integrálni tudná. Nem véletlen, hogy a kórházi ombudsmanok intézményét is kívülről kell beépíteni a szervezetbe (mind a gazdasági szervezet féken tartására a munkavédelmi, vagy fogyasztóvédelmi hatóságokat).

SZERVEZETI RACIONALITÁS

A szervezetek a racionalitás jegyében építik fel struktúrájukat, működésüket kialakítják, megszervezik folyamataikat. Ezt teszik az egészségügyi szervezetek is. Ebben a racionalitásra való törekvésben külső és belső erőpozícióval rendelkező csoportok, szervezeti egységek és részlegek vesznek részt. Társadalomtudományi közhely, hogy általában vett racionális szervezet nem létezik. Ha például a kórház pénzügyi forrásait az ellátott betegek alapján kapja, akkor az érdeke az ellátott betegek megfelelő számának elérése úgy, hogy minél több beteg, minél kevesebb ellátásban részesüljön. Ha a fogadott személyek (betegek) száma alapján finanszíroznák a kórházat, akkor indokolt igyekezete lenne a lakosság állandó vizsgálata, szűrések folyamatos végzése. A teljesítmény-finanszírozás esetén a kórház a teljesítményekhez, vagy azok összegéhez

(megéri az adott munka vagy nem) igyekszik alkalmazkodni. Röviden: a racionális szervezeti cselekvés egyik összetevője a környezeti feltételrendszer, és az, hogy e feltételektől milyen mértékben függ. Ezt nevezzük *hatalmi vonatkoztatási rendszernek* (Jávor 1988), hiszen a cselekvést egy adott környezeti hatalmi erőter szereplőinek erőpozíciói és azok egymáshoz való viszonya határozza meg. Ahol erős a függés, ott a szervezet alkalmazkodik, és veszteségeket könyvel el (Evans, 1975; Pfeffer–Salancik 1977), ahol pedig tőle függenek környezeti szereplők, ott nyereséget szerez, vagy csökkenteni tudja veszteségét. A racionalitás azért egyrészt a külső függésekhez (OEP, tulajdonos) és nyomásgyakorló csoportokhoz (gyógyszergyárak, műszergyártók, szponzorok, betegszervezetek) való alkalmazkodás, másrészt a belső csoportok (orvos, nővér, szakmák stb.) érdekérvényesítő képességének függvénye.

De a szervezeti racionalitásra való törekvés nagymértékben függ a technológiától is. A technológia az egészségügyi szervezetben nem más, mint a szervezeten belül alkalmazott tudás, eszköz és személyek konkrét feladatvégzésre kialakított (kombinált) együttese, beleértve a technikai kapcsolódásokat és szervezési összekötéseket is. A technológia tehát a tevékenység elvileg egyértelműen meghatározott és szabályozott rendszere. A technológia szakirodalmi tapasztalatok szerint lehet feszes (futószalag) és laza (garbage can modell, pl. az oktatás, lásd Thompson 1967, MarchOlsen 1989). Az egészségügyi technológiát egy közepesen laza rendszernek tekintjük.

RACIONALITÁS – ÖN-RACIONALITÁS

A szervezeti (így a kórházi és rendelőintézeti) technológia sajátosságaként tartjuk nyilván azokat a koordinációs és függőségi viszonyokat (Thompson 1967), amelyek a szervezetek hierarchikus felépítéséből adódnak. A beosztottak tevékenységét a felettes ítéli meg, vagy előre kidolgozott követelményrendszer, vagy pedig a saját maga által felállított normák alapján. Ez a függőségi helyzet lehet igen erőteljes, de lehet laza is. Ez nagyon gyakran személyfüggő módon alakul. Így monopolizálhatja például a beavatkozást az első számú vezető, vagy a hierarchikus felettes. Ami az együttműködési viszonyokat illeti elmondható, hogy a kórházi és rendelőintézeti szervezetekben az egyes részlegek (szakmák) kapcsolata és különösen egymástól való függőségük laza, gyenge, sőt esetleges, s ebben a szubjektív elemek felerősödhetnek. A partnerségi kooperációs viszonyok tényleges alakulását a szakmai érdekeltek és az informális kapcsolatok át- és átszűrnek (pl. mikor indikált egy betegség esetén a műtét, és mikor a gyógyszeres kezelés, lásd Antal 1996).

A kórház egészségének irányítása egy más jellegű rendszer, hiszen szinte teljesen független egységek, főorvosainak munkáját kell szervezetszerűvé tenni. Ezt a jelenlegi rendszer eddig képtelen volt általában megoldani, így az irányítás jelentősebb területe nem szakmai, hanem ellátási, pénzügyi és adminisztratív vonalon történik. E téren még arra irányuló törekvésekről sem hallottunk, hogy egységes szervezeti kultúra jöjjön létre, egységes betegirányítási rendszerek azonban már alakultak ki, részben a számítástechnikai fejlesztések során, de az orvos-szakmai kooperáció csak ezen a technikai-adminisztratív szinten ragadt meg. Ez is azonban jelentős előrelépés, hiszen legalább egy intézményen belül áttekinthető a beteg útja, kezelése, adatai.

A rendelőintézetek ma is alapvetően egyes orvosokra szétesett intézmények, amely egységek kontrolálatlanul működnek, még szakmai összhang minimuma sincsen meg (Goss 1969). Alkalmanként még olyan belső koordinációs problémák is jelentkeznek, hogy az egyik beteggel foglalkozó orvosok néhány hét múlva más rendelési rendben (délelőttös-délutános) dolgoznak, és ezért a visszatérő beteg egy műszak alatt már néhány hét múlva nem is tudja végiglátogatni ugyanazokat az orvosokat. Nem is beszélve arról, hogy az orvosok közötti helyettesítés is megoldatlan. Ugyanez igaz a gyermekorvosi rendelőkre, ahol az orvosok 2-2 órát rendelnek, de mindennap más időpontban. Az egyik orvos nem hajlandó fogadni a másik orvos betegét. Így a gyerek vagy szülei ki kell, hogy maradjanak a munkahelyről, iskolából, a legkisebb panasz esetén is (persze elmehetnek más orvoshoz is, ha elviselik az orvos kioktatását azzal kapcsolatban, hogy megnézhetné, ki mikor rendel, nem szívesen látja el, de most már...). Egyébként ezután kellene a beteg-orvos bizalomnak megjelennie. A rendelők tehát még a minimális belső kooperáció kialakításában is komoly hiányokkal bírnak. A szakmai munka ellenőrzése pedig csak azokból a papírokból lehetséges, amelyeket az orvosok gyártanak, és amelyek tartalma felett teljes kontrolt gyakorolnak (ha valamely tünettel nem tud mit kezdeni, azt egyszerűen kihagyja, nem írja be a beteglapra, vagy a zárójelentésbe). Itt tehát egy rosszul működő bürokratikus szerepkultúra alakult ki, a minimális koordinációval, és gyakorlatilag kooperáció, valamint szakmai és formai ellenőrzés nélkül.

A szervezeti irányítás és a szervezeti működés racionalitása számos tényezőtől függ. Ezért az adott feltételek mellett sok racionalitási változat alakulhat ki. Azonban ez a racionalitás, hasonlóan a bürokratikus szervezetekhez (Jávor 2004b) *ön-racionalitás*, a szervezetre vonatkoztatva *ön-reflexív* (Luhman társadalmi alrendszerekben hasonló mechanizmusokat ír le: autopoetikus rendszerek). Vagyis a szervezet működésének racionalitásában az ügyfél gyakorlatilag nem vált sem a belső érdekcsoportok részévé, sem a nyomáscsoportok egyikévé, sem más módon nem vált befolyásoló tényezővé (pl. műhiba perek révén).

Az *ön-reflexív racionalitás* azt jelenti, hogy a szervezet csak *önmagára vonatkoztatva racionális*. Kissé pongyolán kifejezve: tetszik a szervezetnek, önmagának, ahogy ki van alakítva. Belső eljárásaival, gyógyítási megoldásaival, belső és külső kapcsolataival –tudomásul véve például a szűkebb pénzügyi lehetőségeket – elégedett. Olyan ez, mikor a pszichológia leírja, hogy külső kontrol nélkül reális önkép nem alakulhat ki. A szervezetek *ön-reflexív racionalitása* pedig éppen azt jelenti, hogy hiányzik a külső kontrol jelentős területeken, többek között gyenge a tulajdonosi kontrol, a szakmai kontrol és az ügyféli kontrol is.

A szervezet ügyfél nélküli racionális felépítést hordozza. Vagyis az ügyfél nem vesz részt abban a folyamatban, amely során kialakulnak a racionális szervezeti eljárások. Az a társadalmi szereplő, *aki kimarad* a racionalizálás képzés folyamatából, és még elkülönült érdekeket is hordoz, sajátosan jelenik meg: számára *a kórház racionalitása nem lehet logikus*, hiszen az ő szempontja, elvárása, érdeke benne nem jelenik meg, legfeljebb véletlenszerűen, esetlegesen, de a kórház számára is *irracionális* a beteg viselkedése. Ennek egyik leágazását a kórházi ombudsmanok képezik, akik nem értik meg, hogy a beteg miért nem fordul hozzájuk (*Bergson elmélete: a különböző logikák szempontjából a másik véletlennel, irracionálisnak látszik*). Persze a heti két óra erre nem alkalmas, de ha a beteg leírja panaszát az ombudsman tíz napon belül választ

kér az orvostól, akinek tíz napja van válaszolni. Majd az ombudsman is néhány nap után ír egy levelet a betegnek. Az ön-reflexív, és ön-legitimáló (Jávor 2004c) hatalmi mechanizmus a saját racionalizálása szempontjából még azt sem érti, miért nem működik a rendszer megfelelően.

Az ügyfél ebben a helyzetben a szervezet *ügyfél-feldolgozási tárgyává* válik. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a kórházak a beteget ne kezelnék tisztességesen, ne az lenne az alapvető céljuk, hogy meggyógyítsák a beteget, vagy legalábbis javítsanak a lehetőségeken belül az állapotán. Nyilván ez nem csak a szervezet rendeltetése, hanem az orvos etikai alapállásának és szakmai tudásának is a lényege. Más azonban az, ami az elvi lényeg vagy rendeltetés és más maga a valóság.

AZ ÜGYFÉL VISELKEDESI STRATÉGIÁI

Az ügyfél, beteg különböző viselkedési stratégiákat alakíthat ki. Ebben az elmúlt időben jelentős változások álltak be. Az ügyfél régebben kénytelen volt elviselni az állami ellátás rendszerét, annak előnyeivel és hátrányaival együtt. A rendszerváltás e területen jelentős változást hozott anélkül – a statisztikák alapján –, hogy az ország egészségi állapotában lényeges javulás állt volna be. A nyugat-európai tendenciáknak megfelelően jelentős tömegek áramlottak az alternatív gyógyászat felé, és jelentősen megnőtt a magánrendelők forgalma is. A magánklinikák szerepe ma még elenyészőnek tekinthető.

A hagyományos orvoslás és intézményrendszerrel való elfordulás sok okból következhet be. Valamit nem találnak meg a hagyományos gyógyításban, amely például nem kezelte őket megfelelően. Sokszor nem fogadják el az emberek – érthetően –, hogy állapotukban javulás már nem várható, stb. Milyen viselkedési stratégiák jelennek meg:

- A beteg elfogadja a hagyományos orvosi terápiát. Mivel a betegségek egy része rutin jellegű, az eljárás a rutin alapján is eredményes, ezért sok elégedett beteget állít elő a rendszer. Ez azonban az orvostudomány (később említendő tabletták kultúrájának hozadéka), és nem az egészségügyi rendszer eredménye.
- Egy jelentős része a betegeknek el sem megy az ellátórendszerbe, mivel öngyógyítás (szomszéd, házipatika) formájában kezeli magát.
- Vannak, akik eleve nem fogadják el a hagyományos orvoslást, és súlyosabb betegségek esetén – daganat, fejfőrcsök, vesebetegségek, ciszta, női bajok – is a legutolsó pillanatig kitartanak az alternatív eljárások mellett.
- Megjegyeznénk, hogy a beteg gondolkodása sokszor jelentősen eltér a hagyományos alapú modern gyógyászat gondolkodásától, amit az egészségügy képtelen elfogadni. Ha egy kezelés 70%-os eredményességű, az jobb, mint a 20%-os eredményességű kezelés, ezért kiesik a gyógyítás látóköréből. Azonban nem feltétlen esik egybe a 70% és a 20%. Vagyis lehetnek olyan betegek, akiket a statisztikailag rosszabb eljárás ment meg. A mai agyon matematizált kiértékelési eljárások, és az ebben dolgozó orvosok ezt képtelenek kezelni. Ettől a gyógyítási kultúrától menekül el sok beteg.
- A betegek egy része megmarad a hagyományos rendszerben, de alternatív eljárásokkal keveri azt.

- A hagyományos ellátásban sok a passzív elfogadó beteg, és nagyon ritka a tiltakozás (nagy költsége és kevés eredménye, valamint nagy kockázata miatt). Megjelent azonban az orvost elhagyó és új orvost kereső beteg. Ennek lehetősége a település fekvésétől és nagyságától jelentősen függ.

Néhány mára kialakult cselekvési stratégiát vázoltunk fel. Ebből azonban már látjuk az egészségügyi intézmények válaszadását is. Alapvetően egyéni válaszadási stratégiák alakultak ki, intézményesek nem. Az egyes orvosok alternatív gyógyászati képzettséget szereztek, mások az állami állás mellett magánrendelőt nyitottak, vagy magán rendelőkkel, intézetekkel dolgoznak együtt (Fecske 2001; Gyukits–Szántó 1998).

Intézményi válaszok azonban nem jelentek meg. A kórházakat és a rendelő intézeteket *nem érdekli hova mennek el a betegek*. A szakrendelőbe megérkezik egy beteg és kap néhány perces vizsgálat után gyógyszert: „ha nem javul, jöjjön vissza egy hét múlva” megjegyzéssel. Ha nem jön vissza, elkönnyvelték, hogy sikeres lett a gyógyítás. Mint írjuk, *nincs a rendszerben másodlagos konfliktus terep* (vagyis ahol a beteg érdekei védelmében felléphetne, akár kilép az ellátásból, akár nem lép ki), így nem derül ki, miért nem jön vissza a beteg. Ami még fontosabb, hogy ez sem az orvost, sem az intézetet nem érdekli. Azon sajátos szervezettel van dolgunk, amely a kliens érdekeit szolgálja, de nem érdekli a kliens viselkedése addig, amíg az nem zavarja meg az ön-racionalitás nárcisztikus önképét. De az sem érdekli, hogy miért jön vissza a beteg. *Vagyis fő tevékenységének egy fontos részéről nem gyűjt információt.*

Nem is érdeke a rendszernek, hogy újabb betegeket hozzon be, vagy tartson meg. Még akkor sem alakít ki marketing politikát, amikor leépítés fenyeget. Miközben törekszik műszerek beszerzésére, nem törekszik az ügyfél megtartására. Ez azonban közel sem intézményi szintű jellegzetesség. Más okai is vannak. Például a 2004-ben bevezetett depresszív finanszírozás ellenérdekeltté teszi a szervezeteket ügyfélkörük növelésében (kivéve azt a néhány kórházat, ahol beteghiány miatt történik leépítés). Kevés intézet törekszik olyan sajátos arculat, sajátos tudás kialakítására, hogy bizonyos stabil beteganyagot csak ottan tudjanak kezelni. *Vagyis megteremtse a saját differencia specificáját, megkülönböztető szakmai hírnevét.* Érdekes lenne modellezni azt az állapotot, amelyben az alternatív és magán kezelési helyekről a betegek visszaáramlanának a hagyományos intézményi keretek közé. Valószínűleg napok alatt összeomlana az ellátórendszer és a biztosítás pénzügyi finanszírozása is. *Vagyis olyan bürokratikus szervezeti jellegzetességgel találkozunk, amely korlátozni kívánja az inputot, és tudatosan nem érdeklődik az ügyfelek iránt.* Ellenkező esetben találkozunk kellene olyan, egyre gyakoribbá váló szervezeti magatartásokkal (természetesen egyes külön esetek mindig vannak), hogy olyan egyedi kezeléseket (betegközpontú, humanizált egészségügyi ellátás) alkalmaznak, amelyek megtartanak, visszacsábítanak betegeket.

Kérdés, hogy az új modellek, az irányított betegellátás erre adekvát választ ad-e. Érdeke-e az egészségügynek az ügyfélszám növelése, és olyan kezelési eljárások, követési módszerek, utógondozási megoldások kiépítése, amely ezen a tendencián változtat. Valószínűleg csak a költséghatékony megoldások irányába történik előrelépés. Annyit és úgy kell gyógyítani, amennyit finanszírozni tudunk, a többi ügyfelet pedig kikényszeríteni a nem finanszírozott szférába. Nem véletlen, hogy az új rendszerek kiépítése, az új javaslatok megjelenése nem az egészségi állapot romlásával, vagy nem

javulásával, hanem a finanszírozási nehézségekkel függ össze. Ez önmagában még nem baj, csak kevés. A tanulmány elején leírt (ki kontrolálja a szervezetet?) kérdés köszön itt vissza.

Az egyik legfontosabb egészségügyi kérdés a megelőzés. Az állami intézményrendszer szervezett megelőzésre egy-két terület kivételével nincs berendezkedve. Válemelyest jobb a helyzet a gyerekgyógyászat területén, és egészen jó a helyzet a védőoltásoknál. Ezzel azonban a kérdést a rendszer letudta. Nem csak a megelőzés intézményrendszere hiányzik, hanem a költségei fedezete és az ösztönzés is, mind az orvosok és intézmények, mind pedig a betegek oldaláról. Gyakorlatilag egyes egyedi viselkedési minták léteznek, például az abban partner háziorvos hajlandó néhány rutin vizsgálatot elvégezni betegség tünete nélkül is, egyes betegeknél. Ennek gyakorisága alacsony. A szakrendelők azonban már ezt a tevékenységet nem is végzik. Ennek egy sajátos betegviselkedési stratégiája lehetséges: az álbeteg viselkedési stratégia. Ha egy ügyfél megjelenik a rendelőben, hogy semmi baja, csak vizsgálják ki, alig van esélye, hogy sikeres lesz. Ha viszont néhány fiktív panaszt jelent be (hátfájás, szorító érzés mellkasi tájon), akkor minden probléma nélkül el tudja érni, hogy betegség megelőzési vizsgálatokon, gyakorlatilag komplex szűréseken menjen át.

A megelőzés, vagy a betegség romlásának megakadályozása azt is igényelné, hogy a betegek a rutinkezelés mellett, egyedi kezelési elemekkel is átszótt ellátást kapjanak. Ezt azonban sem az intézmények, sem az orvosok nagy része nem tudja és nem is akarja megtenni. Ezért marad az, az ügyfél viselkedési stratégia, hogy a megelőzés a rendszeren kívül történik. Ezzel az ellátó rendszer a kliensek jelentős részét kiszorítja, és csak a bajjal, vagy a nagy bajjal kíván foglalkozni. Vagyis eseményorientált és nem esemény-megelőző a rendszer finanszírozása, ügyfélfogadó rendszere, és kultúrája is.

Az OEP ellenőrzések is ebbe az irányba mennek el. Azt nézik meg, hogy milyen betegséget állapítottak meg, és a kivizsgálások és kezeléseik indokoltak-e. Azonnal büntetnek, és csalásról beszélnek, ha betegségre utaló tünetek nélkül rendel el kivizsgálásokat az orvos. Ezért, ha az orvos azt jelezné, hogy a betegnek nincs semmi baja, de röntgent, ultrahangot, EKG-t stb. rendelne el, súlyos büntetést fizetne. Az OEP viselkedése azonban bármilyen furcsa is a megállapítás, *logikus, és szervezetszociológiai elvárható*, ugyanis ugyanaz a rendszer összefolyó adatokkal, nem képes gyógyítani és megelőzni is. Az adatok összefolynak, vagyis a különböző vizsgálatok esetén, nem is beszélve a megelőzés egyéb módszereiről (pl. masszázs, gyógyfürdő, torna), nem lehet megállapítani, hogy melyik kezelési eseményt milyen indikáció alapján tették meg (gyógyítás vagy megelőzés). Így a rendszer átláthatatlanná válik, illetve ezzel együtt ellenőrizhetetlenné. Vagyis a megelőzés szervezetiileg, de legalább folyamatában el kell, hogy választódjon az esemény-kezeléstől, és a gyógyítástól. A mai szervezetek, akár rendelő, akár kórház, nem alkalmasak jelenlegi szervezeten irányítási rendszerükben, és a hozzá kapcsolódó ellenőrzési rendszerében sem arra, hogy befogadja a megelőzést. Ezért ennek a szervezeten irányítási rendszernek a működtetése biztos, hogy ésszerűtlen, mind orvos-szakmailag, mind pedig pénzügyileg.

Ezért is jelenik meg (nem csak Magyarországon) a kliensek megelőzési törekvéseiben a hagyományos rendszerektől való elfordulás. Ez részben indokolt is, hiszen a nem közvetlenül az egyes betegségek időbeni észlelésére, kialakulásuk megelőzésére vonatkozó viselkedések, általában nem az egészségügyi rendszer közvetlen és hagyományos kompetenciájába tartoznak. Ilyen az egészséges életmód, a sportolás, mozgás,

táplálkozás, és egyéb egészségmegőrzés. Habár ezek egy része is kötődhet az egészségügyhöz (fogyókúra, betegség utáni rehabilitáció).

Azonban a megelőzéssel kapcsolatos kliensi viselkedések, az alternatív megoldások keresése elvezet az üzleti szférába, és annak profit kontrolja alá kerülhet, minden hatósági és szakmai ellenőrzés látóköréből kivonva. Ilyenek például, a hatástalan vagy akár káros hatású ún. gyógyhatású készítmények, reklámozott, megelőzést szolgáló szerek, fogyasztói klubok, multilevel fogyasztó-eladó szervezetek. A biznisz rátelepedése egyrészt azt jelenti, hogy erős lobbi-tevékenységet fejtenek ki az irányban, hogy ezek a szférák továbbra is kikerüljenek a kontrol alól. Másrészt intézményes betegsegtudatot alakítanak ki, amely a betegségtől való félelem miatt szedett tabletták, porok piacát teremti meg mesterségesen. A multilevel rendszerek pedig azon alapulnak, hogy a fogyasztó, amennyiben maga alá újabb fogyasztókat épít be, meghatározott nagyságú havi és éves fogyasztási minimumokkal, akkor még anyagilag is jól jár. Ezzel anyagilag teszik érdekelté a fogyasztót, hogy betegsegtudata alakuljon ki – bárminben, sőt minél több területen – ilyen tudatot alakítson ki másokban is, és ezzel folyamatos fogyasztóvá váljék. Lehet, hogy egy gyulladásra szedett szer még használt is. De a gyulladás elmúlt, ezért kialakítja benne a porokkal és tablettákkal megerősíthető immunrendszer képét, vagy a csontritkulás megelőzésének, késleltetésének lehetőségét, a fogromlás megelőzhetőségét – hisz annak a veszélyébe is él. És újabb és újabb betegségek, vagy öregedési tünetek (hajhullás, öszülés-késleltetés) megjelenésével megelőzési kényszerfogyasztókat alakít ki. Ez a szféra érdekelt a kliens átcsábításában és megtartásában. A megelőzési profitra ráépítő üzlet lényege egy sajátos hatalmi mechanizmus. Tényleges beteg kevés van. Potenciális beteg azonban mindenki, vagyis a fogyasztótábor nagyságrendekkel növelhető. Minden megelőzés és betegség megjelenés késleltetés mérhetetlen, de valószínűségi értékek kapcsolhatók hozzá. Például, a tablettá években keresztüli szedése esetén 80% valószínűséggel elkerülhető annak a betegségnek a kialakulása, amely egyébként 20% valószínűséggel alakul ki az emberekben. Vagyis a szernek nincs pozitív hatása.

Ez a kliensi viselkedési stratégia az elvileg kliens érdekében működő szervezeti szférából, a kliensek egy jelentős részét elviszi a profit szférába, ahol a kliens eszköz, a szervezet pedig a tulajdonos érdekében működő szervezeti típus. Ebben a szférában még alacsonyabb, gyakorlatilag nulla a kliensi érdekvédelem. Az a kliensi hamis kép alakul azonban ki, hogy az ebbe a szférába való belépés önálló, szabad döntése volt, és a cégek reklámja elhitheti velük, hogy itt kliens orientált szervezetekről van szó. Ennek veszélye többek között, hogy ellenőrizetlen mennyiségű szerek ellenőrizetlen ideig kerülnek az ügyfél szervezetébe. Másrészt itt nincs diagnosztika, állapotkövetés, ezért az ügyfél gyakran kivonódik a gyógyítás intézményrendszeréből, még akkor is, mikor ez már ártalmas reánézve (Hirschmann 1973).

Az egészségügyi szervezetek viselkedését, és szerepét ezért egyrészt önmagukban kell vizsgálni, másrészt azt kell felmérni, hogy *milyen kliensi magatartásokat indukálnak*. Harmadrészt azt kell elemezni, hogy ezek a magatartások hova terelik a klienseket, ott milyen szervezeti hatalmi erőterbe kerülnek be, és mi lesz ennek a hatása (akár pozitív, akár negatív).

Bármely szervezet működésének megértéséhez szorosan hozzátartozik az, hogy kik lesznek ügyfelei, és kik nem lesznek. Miért lesz valaki ügyfél, és miért pártol el a szervezettől. A szervezetek világában nincsen természetes viselkedés. Önmagában az

sem természetes – vagyis magyarázatra szorul – miért lesz valaki egy szervezet ügyfele, ahogy az is, miért nem. Az, hogy egy beteg elmegy a háziorvoshoz egyáltalán nem természetes dolog, van oka. Ahogy annak is van oka, hogy ha nem megy el. Vagyis a kliens viselkedési stratégiáinak elemzése a szervezetek elemzésének kikerülhetetlen része. Ma például az egészségügy területén fogalmunk sincs arról, hogy miért megy el az ügyfél egy szakrendelőbe, és miért hajlandó ott órákat várakozni betegen. Így aztán azt sem tudjuk megbecsülni, milyen szervezeti, és irányítási változásoknak, milyen kliensi magatartás változás lesz a következménye.

A KÓRHÁZ ALPHATALMI STRUKTÚRÁJA

Minden szervezetnek – így a kórháznak és a szakorvosi rendelőintézetnek is – létezik alaphatalmi struktúrája (Jávor 1988). Az *alaphatalmi struktúra* egy olyan ideális modell, amely magában foglalja a szervezet céljait, a célok elérését szolgáló hatalmi irányítási rendszert. Ez utóbbi feladata a szervezet irányíthatóságának megteremtése, vagyis a szervezeti folyamatok kézben tartása (Jávor, 2003a). Ennek a *kézben tartásnak* elemei:

- a folyamatok átláthatósága,
- az irányítási rendszer megbízható stabil kialakítása és működtetése,
- az irányíthatóság biztosítása (vagyis, hogy a kiadott utasításokat a rendszer a kiadási szándéknak megfelelően hajtsa végre),
- a stabilitás, vagyis a szervezet tervezhetően, a jövőre nézve (a „kell” szférájában is) átláthatóan működjön,
- a stabilitás feltétele, hogy lényeges működési zavarok ne rázkódtassák meg a szervezetet (a krízis kockázatának minimalizálása).

Többek között e feltételeket biztosító szervezeti struktúra és működés adja azt a belső viszonyrendszert, amelyet alaphatalmi struktúrának nevezünk. Az egészségügyi szervezeteknél is leírható az alaphatalmi struktúra. Ennek (részletes kifejtését lásd Jávor 2004c) alapja a leírt ön-racionalizáció. A szervezet saját szakmai követelményei, vagy elképzelései szerint építi fel önmagát és a szakmai differenciálódás szerint, építi ki struktúráját. Szeretné biztosítani, mint szakmai ellátó és szolgáltató (beteg feldolgozó) szervezet az ön-racionalitását és működése zavartalanságát.

Hatalmi erőtéren egy-egy társadalmi térben (például egészségügyi szervezetben) végbemenő társadalmi játszmák szereplői közötti kapcsolatokat jelöljük. A hatalmi erőtér immanens tulajdonsága, hogy bármilyen cselekvést, történést a benne lévő aktorok az erőtér struktúrája alapján reagálják le. Ez annyit jelent, hogy nincs és nem is lehet olyan esemény, amely semlegesen vonul át a „terepen”. Minden játszma – a dolog természeténél fogva – többszereplős, amelyben a résztvevők eltérő szerepeket játszanak. Ezek nem feltétlenül hatalmi szerepek, hiszen egy sor olyan társadalmi helyzet van, amelyben a résztvevők egy része csak „létezik”, azaz teszi a dolgát, anélkül, hogy a hagyományos szociológiai megközelítés szerint bármilyen érdekérvényesítés, pozicionális konfliktus, valamilyen eszköz megszerzéséért folytatott küzdelem részese lenne. Ilyen jellegű terrénum például a kórház vagy a szakorvosi rendelőintézet is. Ebben a hatalmi erőtérben, amelyben a szereplők hatalmi érdekek (a pozíció megtartásának és erősítésének érdeke) és szükségletbeli érdekek (a pozíció előnyeinek kihasználására irányuló érdekek) hordozóinak három relációját kell leírni:

1. a szereplők hatalmi erejét, eszköztárát és egymáshoz viszonyított pozícióját,
2. azokat az eseményeket (megelőzés, gyógyítás stb.), problémákat, cselekvéseket, amelyek a hatalmi erőterben végbemennek, és
3. azt hogy miként viselkednek a hatalmi erőter szereplői az események során.

Ezt legalább három eltérő hatalmi erőterben kell együttesen elérnie (Jávor 2003b; Jávor–Rozgonyi 2002, 2003).

A tulajdonos az önkormányzat felé megkísérel lobbizni a feltételek biztosítása érdekében. Alapvetően azonban ebben a relációban akkor zavartalan a működése, ha az önkormányzatnak nem kell az egészségügyi szervezettel foglalkoznia. Vagyis, ha nincsenek olyan belső konfliktusok, hatalmi harcok a szervezet életében, amelyek hivatali vagy politikai útra terelődnek. A kórház, vagy rendelőintézet, az önkormányzat vagy pozícióban lévő politikusai, hivatalnokai számára, mint egyének, és mint intézményi képviselők számára is megfelelően működik. Vagyis a kórház vagy rendelőintézet a lokális érdekérvényesítés színtere, de helyi politikai szinten nincs probléma, sem finanszírozási téren, sem a nyilvánosság, a média csatornáiban. Az önkormányzatnak egy olyan tulajdonra van szüksége, mely kezelhető és engedelmes. Ha bármilyen olyan kérdéssel kell foglalkozni önkormányzati szinten, amely az egészségügyi intézménnyel kapcsolatos, az azonnal bekerül a politikai hatalmi játszmák keretébe, tematizálódik, pontosabban a szakmai kérdések azonnal átpolitizálódnak (Perrow 1963). Így a kórházi, rendelőintézeti probléma a hatalmi erőterbe kerülve hatalmi problémává válik. Ez nem zárja ki a csendes lobbizást, az informális érdekérvényesítést. Azonban a direktté váló kérdések hatalmi játszmákká formálódnak, bármennyire is szakmai jellegűek.

Ebben a hatalmi erőterben nem a szakmai kérdés lesz a lényeg, hanem a hatalmi. Vagy valamely egészségügyi probléma egy befolyásos hatalmi szereplő számára támadási pontként jelenik meg, használható fel. Vagy az egészségügyi kérdés megbontja a kényes hatalmi egyensúlyt (pl. plusz pénzügyi források szükségesek), ekkor a kórház, vagy rendelőintézet alulról avatkozott be a tulajdonosnál kialakult hatalmi egyensúlyba. Ez egészen más helyzet, mint mikor például a tulajdonos határozza el a rendelő fejlesztését. Jó példa erre a patológiai intézeteknél a közelmúltban kirobbant botrány. Senkit sem érdekelt, hogy ki hány éve jelezte már azt, hogy tarthatatlanok az állapotok. Sőt, pont fordítva igaz. Ha sokat hangoztatja a kórház igazgatója azt, hogy évek óta jelzi a problémát, akkor éppen a hatalom legitimitását vonja kétségbe ezen a téren. Hasonló eset nem példa nélküli a nyilvánosság tekintetében. Volt olyan intézet, amelynek igazgatója majdnem belebukott, amikor nyilvánosságra hozta problémáit. A kórház azonban egy kliens érdekében működő szervezet. Élesen szólva, a személyzet elégedettsége vagy elégedetlensége ennek függvényében érdekes, és elemezhető. Ha a személyzet küzd – akár a nyilvánosság nem működő erejével is – érdekeiért, a jobb ellátásért, a nagyobb anyagi megbecsülésért, ez kihat a betegellátásra is. Azonban a kihatás csak esetleges, de különösen nem determinisztikus.

Egyetlen TV sem indított még sorozatot a betegek helyzetéről a kórházakban és a rendelőkből. Valószínűleg ezek az intézmények felháborodva fogadnák ezeket a kíséleteket, mint ahogy a 2003-ban sajtó nyilvánosságot kapott felmérést is, amely a betegeket kérdezte meg a rendelőintézetekkel kapcsolatosan. A szervezetek szeretik maguk kontrolálni a róluk kialakított képet, a kimenő információkat. E nélkül elveszne legitimitásuk, vagy legalábbis leértékelődne a tulajdonossal való egyeztetések során,

és belesodrónák a tulajdonost a szervezeten belüli hatalmi harcokba. Egyetlen szervezet sem érdekelt abban, hogy *kifele is átlátható* legyen a tevékenysége. Nem érdekelt abban sem, hogy a kliensek érdekében fellépő erős nyomásgyakorló csoportok, vagy akár a média is megjelenjen.

Hatalommal szemben csak a hatalmi válasz adekvát. Ellenhatalom nélkül a szervezet vak és érzéketlen. Néhány évvel ezelőtt az újságok foglalkoztak azzal, hogy a kezelésre járó betegek az Onkológiai Intézet előtt nem tudnak parkolni, és büntetéseket fizetnek. Senki nem érzékelte ezt a problémát. Most egy másik ügy kapcsán már az ombudsman is foglalkozik a parkolási témával. A rendelők és kórházak dolgozói mindennap látják ezt a problémát. Pontosabban nézik, de nem látják. Hiányzik a rendszerből a beteg érdeket képviselő hatalmi, és érdekhordozó szereplő. Ezért hatástalanok nagyrészt a megváltoztatására irányuló – akár a médiában is megjelenő – törekvések is. A hatalmi erőter eme szegmensében *kettős játszma zajlik. A szakmai problémák hatalmi problémákká* való áttematizálása az egyik, a másik pedig a *hatalmi problémák szakmai kérdésekké* való áttranszformálása. Ez utóbbi terepnek a kórház a játéktere. Ez a transzformációs lehetőség a kórház (vagy rendelőintézet) saját védekezési játéka a hatalommal szemben. Minden hatalmi játszmát többféleképpen értelmezhető szakmai variánsokká, adatokká kell lebontania, átfordítania.

A hatalmi erőter másik részterülete a finanszírozással kapcsolatos. A csődbe ment, vagy nagy adósságot felhalmozó kórházak valószínűleg e játéktéren szenvednek kudarcot. A szervezet ugyanis egy *input-output* rendszer, amely a bejövő forrásokból kell, hogy gazdálkodjon. Ennek a játszmának a résztvevői azok, akik finanszírozzák a szervezetet és azok, akik költséget produkálnak (eladnak árut, szolgáltatást). A beteg ennek a hatalmi erőternek nem része. A finanszírozás hatalmi erőterében részt vesznek más nyomásgyakorló csoportok és más vállalkozások is, a bevételi és kiadási oldalon egyaránt. Ehhez tartoznak a gyógyszer és műszer beszállítók, a szponzorok, a gyógyszer kipróbálási megbízást adó cégek, egyéb eszköz beszállítók, szolgáltatásokat nyújtó vállalkozások (étkeztetés, vizsgálat, mosás, szállítás). Ezek a szervezetek részben kórházi szinten, részben szakterületi szinten, részben pedig egyéni szinten jelennek meg. Vagyis bekerülnek egy szervezeten belüli hatalmi erőterbe, ahol a szervezeti résztvevők által jelentősen manipulálhatók. Ennek egyik eleme az a közismert és sokszor nyilvánosságot kapott játszma, melyben a lehetséges betegségekkel és kivizsgálásokkal, azok elvégzésével manipulálnak a kórházak, a rendelőintézetek pedig az ellátási idővel, annak csökkentésével. De a benntartás ideje, a betegre fordított idő, a kipróbálásokhoz szükséges megfelelő számú beteg és a szükségtelen kezeléseket és adott gyógyszerek is ennek a játéktérnek az eszközei. Egyik lehetséges változat, amikor a kórház a promóciós gyógyszereket adja a betegnek – akár feleslegesen is, kizárva alternatív terápiákat. Ez a kórháznak nem kerül pénzébe, a gyógyszerre ráállított beteg otthonában gyógyszervásárlóvá válik, az orvos pedig az eredmények publikálásáért és a gyógyszer adásáért támogatásban részesül (MacIntyre 1988; Leone 1986).

Ebben a játszmában a finanszírozási alrendszerhez sorolt szereplők az egészségügyi szervezet különböző pontján jelenítenek meg és befolyásolnak érdekeket. Mint fentebb jeleztük, az egészségügy közepesen laza technológiájú szervezetekre épül, ahol is a szereplőknek a technológiai folyamatok változtatásában igen nagy lehetőségeik vannak. Emellett a struktúrát feltáró elemzésből kitűnik, hogy ez az alacsony szintű és változatosan megszervezhető, sok informalitást magában foglaló struktúrát

és kapcsolódásokat jelent (Hall 1981). Például az ellátási folyamat akkor is racionális, ha az együttműködő szakorvosok egyformán jól felkészültek, egyformán magas színvonalú az egyes szakmai részlegek műszerezettsége és akkor is racionális (vagy annak tűnik az ön-racionalitás, az ön-reflexív megítélés alapján), ha kisebb vagy nagyobb különbségek vannak a folyamatban. Ezért a szervezet ezeket az egyenlenségeket nem is képes észlelni. Az más kérdés, hogy maguk a résztvevők ezt tudják, érzékelik és kezelik, vagy pusztán együtt élnek vele.

A szervezet alaphatalmi struktúrája tehát igen *képlékeny* és ezzel a képlékenységgel tud alkalmazkodni a finanszírozási erőterben folyó játszmákhoz. Ez az alkalmazkodási képesség egyben megteremti a szervezet *belső hatalmi rendszerének stabilitását* is. Ennek az alkalmazkodásnak vannak a szervezet és tagjai számára nyereségei. Könnyebben beilleszthetők a rendszerbe kutatási programok, gyorsabban tud alkalmazkodni a megváltozott feltételekhez, változatos módszerekkel tudják a tagok kiegészíteni jövedelmüket, be tudnak kapcsolódni nemzetközi programokba, el tudnak menni konferenciákra, követni tudják a nemzetközi színvonalat.

Ez a képlékenység azt jelenti, hogy a szervezet belső folyamatai, kapcsolatai, viszonylag széles játéktérrel engednek meg. A belső erőforrások kombinálásával, a tevékenységek átrendezésével, az információk (pl. anamnézis felvétele) kezelésével, a kezelés hosszának megváltoztatásával, a diagnózis szűkítésével vagy tágításával. Vagyis a közepesen laza technológia nagyobb variabilitást enged meg. Ugyanaz az alaphatalmi struktúra elviseli a mindent centralizáló és kézben tartó vezetőt, és az osztályával alig foglalkozó főorvost is. Elfogadja a szakmaközi konzultációra épülő szervezeti rendszert és azt a kórházat is, ahol szinte nulla ez a konzultáció. Elviseli az egyes részlegek egyenlőtlen műszerezettségét és szakmai tudását is. Elfogadja azt az orvosi eljárást, amely a speciális problémáknak utána olvas a szakirodalomban, és azt is, amelyik nem. Vagyis a beteg kezelés, gyógyítás szakmailag és output szempontjából egészen eltérő változatait is elviseli, ezeket a szervezeteket a jelenlegi rendszer nem veti ki magából, nem mennek tönkre, ebbe nem bukhatnak bele orvosok, vezetők. *Egyik változat sem kockázatosabb a másikonál.* Ha nem okoz pénzügyi problémát, az egyik kezelési szint ugyanolyan jó – orvos szakmailag, vagyis a klientúra szempontjából bármilyen jó vagy problémás –, mint a másik megoldás. Az alaphatalmi struktúra ott válik merevebbé – ott keményedik meg, ott feszülnek be a szervezeti viszonyok – ahol megnőnek a függőségek, a kockázatok. Az elmúlt 15 évben ez a beszorítódság, éppen a pénzügyin kérdéseknél jelent meg, és sokkal kevésbé hagyott nyomot az ügyfelek kezelési stratégiáiban. Minden szervezet általános magatartása: *ahol függ, ott alkalmazkodik, és veszteségei lépnek fel, ahol meg tőle függenek, ott nyereséget (mozgástér, veszteségáthárítás, extraprofit realizálás –pl. magánszféra féllegális beszüremkedése) realizál.* Ennek a játéktérnek, hatalmi erőternek a szerkezetét írja le az alaphatalmi struktúra. Ebből adódóan itt veszteségek is fellépnek. Nem annak a területnek lesz műszere feltétlenül, ahol a legnagyobb szükség lenne rá. Továbbá az eltérő szakmai színvonal miatt a kooperáció és gyógyítás folyamatában tudások vesznek el.

De a legnagyobb probléma a szervezeten irányításban lép fel. *Bizonyos mértékig szét-esik* a szervezet. Olyan struktúra alakul ki, amelyben több helyről, több támadási ponton finanszírozzák a szervezetet, az egyes részterületeket és a tagokat is. Vagyis megbomlik az egységes irányítás, hiszen követhetetlen helyeken követhetetlen érdekeltségek jelennek meg. Aki pénzt hoz a szervezetbe, az megnöveli hatalmi pozícióját,

bevonva másokat is a projektbe, látható és láthatatlan belső érdek- és együttműködési kapcsolatokat, s a másik oldalon sértődöttségeket, és ennek megfelelő alacsony kooperációs hajlandóságokat is kialakít.

Az egészségügyi szervezet alaprendeltetésének ellátására létrehozott struktúrára ráépül egy *másodlagos struktúra*. Az alaphatalmi rendszer e tulajdonsága egyben azt is jelenti, hogy a gyógyítási és gazdálkodási racionalitás akár sérülhet is, hiszen a hatalmi rendszer stabilitási követelménye ezt nem akadályozza meg, elindul a pénzek, tudások, kapcsolatok, együttműködési hajlandóságok, befolyások, stb. reallokációja.

A harmadik hatalmi erőter a szervezeten belül alakul ki. Ennek két alrendszere van, az egyik az egyes intézeteken belüli departmentalizáció (szemészet, sebészet, stb.), a másik az intézetek között, kialakuló alrendszer.

Az intézeteken belül kialakul egy belső együttműködés a dolgozók között (Meyer–Rowan 1977). Ez attól racionális, hogy adott kötelező eljárási szabályokat ugyan megtartanak, de abba beépülnek olyan elemek, amelyek a csoportösszetartásból, kifele pedig az egységesség felmutatásából származnak. Vagyis a szervezetnek is kialakul a saját önmagára vonatkoztatott racionalitása, de azon belül – ebbe beépülve – az egyes részlegeknek is. Racionálissá válik az, ahogy betartják a vizit rendet, vagy éppen nem, ahogy odafigyelnek a beteg panaszaira vagy éppen nem, ahogy az esti ügyelet orvos körülnéz az osztályon, vagy nem. Ahogyan a zárójelentéseket rövidítik és belső kisebb elkezeléseket, téves diagnózisokat indokolatlan bent fekvéseket, beteg szóbeli egészségügyi panaszait kihagyják. Tudomásul veszik egyes kollegák baklövéseit, tudáshiányait, vagy hogy éppen milyen egyedi technikákkal utal arra, hogy hálapénzt szeretne kapni. Vagyis a racionális és a szociálisan elfogadott eljárások keverednek (Gouldner 1955). Ez már nem-racionális, csak racionalizálják. Ennek eszközévé vált az a kezdetben betegek érdekét védő törvény, amely a beleegyezési és tájékoztatási kötelezettséget írja elő.

Szervezeti szinten lényegi, vagyis szervezeten kiépített kooperáció nem alakult ki. Sajátos területei vannak azért a jobban szervezett és dokumentált kooperációnak, például olyan szolgáltatókkal, mint a labor. De általában a kooperáció esetleges, vagy sorban állás jellegű, szekvenciális, nem kommunikatív kooperáció, a kooperációt az egyes intézetek közötti beteg küldés folyamata szabályozza. Ilyen kooperáció tipikus helyszínként írták le a szakirodalomban az egyetemi intézményeket (March Olsen 1989), vagy a bürokráciák közötti együttműködést (Peabody 1964). Itt azonban az alaphatalmi struktúrába épül be ez a kooperáció típus, mely láttuk, hogy sajátosan ellentmond a betegek érdekeinek (főlősleges várakozások) és a gyógyítási technológia követelményének is.

Ez utóbbi azt jelzi, hogy a kialakult egészségügyi rendszer már az alaphatalmi struktúra gyógyítási technológiájával összefüggő követelményeinek sem képes megfelelni. Ez a jelenség nem szokatlan a szervezetek világában. Ilyenrel találkozunk akkor, amikor a vállalkozás tulajdonosa olyan ésszerűtlen lépéseket tesz, amely ellentmond a tulajdonosi magatartásnak, és a gazdasági szervezetek alaphatalmi struktúrájának (Jávor 1988). Ilyen lépéseket tehet családi okokból, ésszerűtlen kockázatásból, hatalmi erőpozíciójának teljes félreértelmezéséből. Itt azonban a szervezet-ügyfél viszony miatt alakul ki egy sajátos helyzet. Egy egyetem például nem igényel olyan kooperációs kapcsolatokat az oktatáshoz, mint a kórház vagy rendelőintézet a gyógyításhoz. Így ennek a sajátos ellentmondó hatalmi helyzetnek az oka az, hogy a szervezet

diszciplínák alapján való felépülése és a gyógyítás alapján való szerveződés logikája konfliktusos. A két hatalmi alrendszer és logika pedig a konzervatív szervezeti struktúrának megfelelően, diszciplínák szerinti dominanciát alakított ki, a gyógyítási logikát strukturálisan háttérbe szorítva.

A két logika együttélése arra vonatkozóan ad felvilágosítást, hogy racionalitások és mögötte meghúzódó hatalmi játékok hatalmi konfliktusait a szervezetek sajátosan oldották meg. Igyekeznek a konfliktusok elkerülése érdekében minimalizálni a jól szervezett kooperációt, a racionalizált koordinációt, és ezeket átalakítják ad hoc formális vagy informális egyeztetésekké, spontán koordinációvá. Vagy sokszor maga az együttműködés is elmarad (Glaser 1963).

Ilyenkor látja és hallja a beteg azt, hogy amikor szakvéleményezésre átküldik egy másik osztályra, és visszahozza a szakvéleményt, egyik orvos szidja a másikat. Közli, például, hogy ezzel aztán nem sokat tudok kezdeni. A beteg pedig nem érti. Nem más ez, mint felszíni jelensége annak, hogy a rendszer nem kooperatív. A *nem kooperatív* rendszerek viszont *kevesebb információval* is működőképesek. A fenti példában minden orvos lefedezte önmagát, amelynek egyik fontos eleme a csökkentett információforgalomból adódó diagnosztikai bizonytalanság. Probléma esetén mindenki védett, a *költségviselő pedig a beteg*. Ez nem azt jelenti, hogy a nem-kooperatív diagnózisok és szakmai együttműködések rosszak, csak azt, hogy ennek a hatalmi rendszernek a *működési kockázata* (Jávor 2004a) sokkal *nagyobb*, mint a kooperatív rendszereknek.

ÜGYFÉL ÉS AZ EGÉSZSÉGÜGYI SZERVEZET

Az egészségügyi szervezet legfőbb funkciója a beteg, az ügyfél kezelése és gyógyítása. Az ügyfél része a gyógyítási folyamatnak, de teljesen *nem részese*. Természetesen teljes körű felvilágosítást, és állandó, pontos tájékoztatást feltételezve az ügyfél valamelyest részese lehet a folyamatnak. Azonban bizonyos szakmai kérdésektől, háttér munkáktól teljesen el van zárva, például a laboratóriumi munkákba nem láthat bele, az orvosok szakmai továbbképzésének információjától el van zárva, miként azt sem tudja, folyik-e vagy folyt-e szakmai indíttatású fegyelmi eljárás az orvos ellen. Hány beteg hagyta ott az orvost szakmai vagy emberi okok miatt, mi a véleménye a kollegáinak orvosáról, vagyis alapvető *döntési információkhoz* nem jut hozzá.

Emellett a döntése azért is korlátozott, mert nem tudja megítélni azt, hogy az egészségügyi szervezet a tüneteinek megfelelő kivizsgálását elvégezte-e vagy sem. Nem kompetens abban, hogy milyen alapon diagnosztizálták, és abban sem, hogy az intézmény konzervatív, vagy innovatív kezelést alkalmaz-e. Mind két kezelés racionális, abban az értelemben, hogy védhető benne az orvos magatartása, de a beteg felvilágosításából ez kimarad. Ahogy kimaradnak azok a háttér alkuk is, hogy milyen műszerek eszközök és gyógyszeradagolás mögött milyen nyomásgyakorló csoportok állnak, és a szakmai és érdek elemek hogyan keverednek. A beteg nem lát bele az orvosi *kockázatvállalásba* sem. Ismert az a jelenség (s mögötte az orvosi magatartás), hogy a kevesebb mellékhatású gyógyszer – a kisebb kockázat miatt – kiszoríthatja a nagyobb mellékhatású, de hatásosabb gyógyszert. Az első esetben ugyanis a betegség ártalma, a második esetben a gyógyszer esetleges mellékhatása lehet nagyobb, ami növelheti az orvosi felelősség kockázatát.

A beteg döntését nagymértékben korlátozza a gyógyszer orientált *orvosi kultúra*, a „*tablettakultúra*”, hiszen állandóan „új betegségek” jelennek meg, amelyek leegyszerűbb kezelése – gyakorlatilag az igazi orvoslás visszaszorulása – a tablettá adása. De megjelenhet az álgógyítás, vagyis, hogy a beteg azt higgye, foglalkoznak vele, például egy infúziókúrára befektetik. Ezzel az érdektelenség, a műhiba felelősség vádját kikerülve, ál-tevékenységet végez a szervezet. Védtelen a beteg a gyógyszer mellékhatásokkal, vagy a műtéti kockázatokkal szemben is. Itt a tájékoztatás, a statisztika általában nem hozza valódi döntési helyzetbe a beteget. A gyakorlat szerint azonban a gyógyszer mellékhatásokról való tájékoztatás az egészségügyi intézményekben meg sem közelíti a patikai gyógyszer tájékoztatók szintjét.

Többszörösen találkozunk a beteg az orvosi tablettakultúrával. Például a hiperaktív gyerekek gyógyszere kis százalékban szellemi leépülést okoz. Ez az orvos számára a normál kockázat. A szülő számára értelmetlen kockázat a semmiért, olyan viselkedési zavarért, ami másképpen is kezelhető. Hasonló a helyzet számos depresszió ellenes vagy hangulatjavító gyógyszernél. Ebben az esetben a beteget az *orvosi kultúra egy leszűkített választási térbe kényszeríti*. Pontosan ugyanúgy, ahogy az orvosi tudáshiányt is a „legjobb kezelési” változat címén lehet eladni (az egy másik kérdés, hogy a gyermek hiperaktivitásának gyógyszeres kezelését jobban elfogadja a szülő, mint könnyebbik utat, a foglalkozás és odafigyelés helyett).

A beteg az orvossal, a nővérrel áll *face to face* kapcsolatban, de ténylegesen mögöttük egy *teljes intézmény* húzódik meg. A beteg helyzetét jelentősen befolyásolja az, hogy miként működnek az intézményen belüli formális és informális kapcsolatok. *Az orvos mögötti háttérrendszerből a beteg teljesen ki van szorítva*. Képtelen áttekinteni, sőt bepillantani is az egyes szakmai osztályok vagy részlegek közötti kapcsolatokba. Pedig ennek nagy szerepe van a komplex ellátást igénylő betegségek belső infrastrukturális kiszolgálásában, az orvosi konzíliumban, más szakmák bevonásában, hasonlóan, a különböző kezelési alternatívák közötti választások indikációk kimondásában is. Az például, hogy mikor javasolnak műtétet egyes betegségeknek nem csak magától a betegségtől függ, hanem a leterheltségtől, attól, hogy a beteg fizető vagy nem, vagy hogy milyenek a szakemberek közötti kapcsolatok. Ebből a több mozzanatában érdekjátékból is kimarad a beteg. De ez a műtétnél egyszerűbb esetekre is igaz. A beteg hidegen kapja déli ebédjét, láthatóan mennyisége az ételnorma alatt van. Ilyen esetekben az orvos, vagy a nővér a beteg érdekében nem fog lépni: nem a kompetenciája. Hiszen ez a konyha a főigazgató és a gazdasági igazgató közötti látens alku, vagy spontán kialakult helyzet következménye. *A beteg tehát egy szervezeti egységekből és személyekből álló szervezetein belüli hálózattal találja magát szemben*. Ebben a hierarchiába beépült hálózatban a résztvevők viselkedését nem csak beteg-tag viszony határozza meg, hanem a hálózat résztvevőinek egymás közötti viszonya, az itt megtalálható érdekeltségek. Például a betegért tett lépéseket a hálózatban kell meglépni, annak szabályai szerint és az által adott lehetőségek keretein belül. Ezzel együtt a lépések viszonzását is a hálózat keretén belül kell teljesíteni. Ez nem csak a fenti példára igaz, de a vizsgálatok kérésére, vagy éppen egy diagnosztikai vizsgálat gyorsítására, a beteg más részleghez való átküldésére.

Csak felvillantottuk néhány mozzanatát annak, hogy milyen sok tekintetben kiszolgáltatott a beteg a rendszernek, még akkor is, ha netán bevonása, tájékoztatása teljes körű. Ez a helyzet tehát az alaphatalmi rendszerből következő, a beteg – ügyfél

érdekében kihozható maximum. Emellett a szervezet köré az ügyfél (beteg) érdekeit védő a szervezet működését befolyásoló ellenőrzési, érdekeltségi, érdekvédelmi megoldások építhetők ki (jogvédelem, biztosítás, betegcsoporti ellenőrzés, finanszírozás, szakmai szervezetek kontrollja stb.). Ezek azonban már csak a leírt alaphatalmi helyzet mesterséges módosulásait hozzák létre az ügyfél érdekében. Ténylegesen azonban maga az egészségügyi szervezeti működés jelenleg igen kevésbé építette ki a teljes tájékoztatás és betegbevonás mechanizmusait.

A kiszolgáltatottság ilyen módon tehát nem az orvosnak való kiszolgáltatottság, hanem a szervezetnek való kiszolgáltatottságot jelent. Azonban ez jellegénél fogva perszonalifikálódik: vagyis személynek vagy személyeknek való kiszolgáltatottsággá alakul át, a hierarchikus mozzanatot mindig magában foglaló orvos-beteg, nővér-beteg viszonyban konkretizálódik. Erre rakódik rá a szervezeti kontextusból következő személyi játéktér. Vagyis a szakmai, nyelvezeti (latin orvosi szavak) kulturális stb. főlénynek az adott szervezeti kontextusban erőfölényként való megjelenése. Nyilván a standardizált információ rendszer, a rutinokon alapuló kezelési eljárások (evidence based medicine) csökkentik a kiszolgáltatottságot rutin helyzetben, de növelhetik is a kockázatot minden nem teljesen rutin helyzet esetén (Simon 1957).

A beteg ebben az alaphatalmi struktúrában megbízik az orvosban. Ez a bizalom azonban hatalom diktálta kényszerbizalom. Vagyis itt a bizalom nem etikai kategória, hanem hatalmi tartalmú fogalom (Jávor 2004b). Az orvosnak kettős hatalma van a beteg felett. *Aktív hatalma*, vagyis befolyásolni tudja a beteget úgy, ahogy azt érdekei kívánják. Másrészt *passzív hatalma* van, amely azt jelenti, hogy ki tudja védeni a betegnek az orvosi érdekeket sértő cselekedeteit. Például kezében van a dokumentálás monopóliuma, az eljárás monopóliuma. (Aktív és passzív hatalomról részletesen Jávor 1983; Jávor–Rozgonyi 2003.).

A betegek eszközei jelenleg szűk keretek között mozognak. Az egyik lehetőség az aktív-passzív hatalmi erőterben a negatív csere. Ez azt jelenti, hogy a beteg is tartózkodik valamitől, ha az orvos is ezt teszi. Ez az elsődleges találkozási helyen, az elsődleges konfliktus terepen, az egészségügyi szervezetben a beteg részéről nem érvényesíthető stratégia. Ez csak a másodlagos konfliktusterepen, például a bíróságon érvényesíthető. A beteg nem megy bíróságra, ha a hatalmi helyzet következményei nem elviselhetetlenek számára, ha például nincs súlyos károsodást okozó műhiba. Azokban az országokban, ahol sok a műhibaper, ez a küszöbszint – ahol tehát a negatív csere felmondja a szolgálatot – alacsonyabb, még nálunk magasabb. A másik eszköz a pozitív csere: adok valamit, ha az orvos is ad valamit. Ez az eszköz az alapja az orvosi hálapénz kialakulásának. Hangsúlyozzuk: nem oka csak a hatalmi struktúrában bent lévő alapja.

MIKROMŰHIBÁK, ÜGYES ÜGYFÉL, HÁLAPÉNZ

A *mikroműhiba* fogalmán azokat az orvosi és ellátási műhibákat értjük, amelyek a szervezet működésében rendszeresen előfordulnak. Ez közel van a szervezetszociológia korlátozott racionalitás elméletéhez. (Simon 1957). E szerint a döntések és végrehajtásuk alapvetően szabályszerű, racionális, habár tényleges megvalósulásában ez nem teljesen van így. A racionalitás csak korlátozottan érvényesül, például az informá-

cióhiány, az érdekek torzító hatása miatt, vagy éppen az emberi figyelmetlenség okán. Ennek az elméletnek fontos jelentősége van az üzemi katasztrófák repülőgép balesetek leírásában (Perrow 1984).

A mikroműhiba tartalma már előkerült tanulmányunkban. Olyan szervezeti gyakorlat, amely téves diagnózishoz vagy kezeléshez vezet, hibás eljárásokhoz, vagy szabályok be nem tartásához, de nem okoz aktuálisan nagy, vagy helyrehozhatatlan hibát, vagy olyan hibát, amelyet a beteg észlel. De lehet, hogy olyan betegséget nem ismernek fel, amely csak 1-2 év múlva vezet komoly bajhoz – pl. ízületi gyulladás deformációhoz, kezdődő kopásokra ráarakódó túlterhelés komoly gerincbántalmakhoz, amelyek elkerülhetők lettek volna egy korábbi vizsgálat alaposabb elemzésével. Ilyen esetekben persze sokszor a beteg együttműködési hajlama is alacsony (pl. magas vérnyomásnál, kezdődő keringési betegségeknél stb.)

Könnyen belátható, hogy az egészségügyi szervezetek, magas mikroműhiba számmal működnek. Ennek következtében egyrészt nagyobb a makroműhiba (nagy baj) bekövetkezési valószínűsége, másrészt a leírtak alapján kisebb az esély arra, hogy ezt a másodlagos konfliktus terepen bíróság kompenzálni tudja az ügyfél.

Az, hogy mivel mutatható ki a mikroműhiba, felmérések hiányában nehezen dokumentálható. Azonban ennek egyrészt a szervezeti működés eddigi elemzéséből adódó okai vannak. Minden szervezet, és különösen minden hatalmi rendszer ott süllyed le működési színvonalának legalacsonyabb szintjére, ahol nincs ellenhatalom, nincs kontrol. Hiányzik a tevékenységek elemzése, ahol nem gyűjtik az adatokat, információkat a tevékenység végzéséről, nincs folyamatos szinten tartási (minőségbiztosítás, ellenőrzés), nincs kockázatelemzés, és visszacsatolás, stb. Az egészségügyi szervezetek gyógyítási tevékenységéből ezek az elemek szinte teljes egészében hiányoznak jelenleg, és lényegi, érezhető elmozdulás nem is történt. Ez a szervezet *öntanulásának, és önkorrekciónak minimális feltétele*.

A másik eleme a mikroműhibák bekövetkezésének az, hogy minden lényeges szervezeti *funkciónak legyen érdekhordozója*, képviselője, és minden érdekérintett is jelen legyen megfelelő hatalmi pozícióval, a hatalmi erőterben. Láttuk, hogy ez sem a szervezetközi, sem a szervezeten belüli hatalmi erőterben sincs meg. Ez lenne a működés minimum feltétele: vagyis az, hogy a szervezet működési színvonala, a minden érintett által elfogadható szintet érje el. Ennek teljesüléséhez olyan kooperatív szervezeti követelményeket kellene teljesíteni, amelyek nem léteznek.

A szervezeti folyamatok minden lényegi eleme szabályozott kell, hogy legyen (formális hatékonyság), amely alapján elvárhatók a cselekedetek, megítélhető a helyes és helytelen, a rosszul ellátott és jól ellátott beteg az elvárható kezelési szint. Ez alapján lehet ösztönözni a személyzetet, kidolgozni a tevékenységet dokumentáló iratok és adatok rendszerét. E nélkül még az a kérdésfeltevés is érzelmetlen, és főképpen megválaszolhatatlan, hogy a szervezet a betegek érdekeit milyen mértékben szolgálja, és hol, hogyan kellene előrelépni. De maga a műhiba fogalma is szinte (különösen vezetési és jogi szempontból) megfoghatatlanná válik. Ez a szervezet működésének minimális racionalitási követelménye (a bürokratikus szervezeti racionalitás fogalma szempontjából: vagyis a célracionalitás – lásd Weber 1967).

Végül a *hatalmi hatékonyság* fogalma is lényeges a mikroműhibák megjelenése szempontjából. Hatalmi szempontból az a szervezet hatékony, amely átlátható, amelyben a vezetési utasítások és elvárások végrehajthatóak, amely képes ezt követni is (va-

gyis megállapítani, tényleg végrehajtották-e az utasításokat), amelyben az összes lényeges folyamat kézben van tartva, az erről szóló információk megbízhatók. Amikor egy szervezetbe *társfinanszírozók* lépnek be (gyógyszergyár, műszergyártó, hálapénz) és a szervezet a belső folyamatok, információk manipulálásában érdekelt, akkor a hatalmi hatékonyság csökken. Ebből a szempontból a rendszerváltás óta kedvezőtlen tendenciák jelentek meg. A régi kórházak klinikák despotikus, tekintélyuralmi vezetése fellazult. Annak számos hátránya mellett, legalább az, az elvi előnye meg volt, hogy egyszemélyi kontrol alatt volt az intézmény vezetése. Ettől nem volt jobb a gyógyítási munka, hiszen számos főorvos gátolta a munkát, a tudásán túli új módszerek bevezetését, kiszolgáltatottá tette teljesen beosztottait – sokszor a betegek előtt alázva meg őket –. Vagyis nem jobb volt, csak más. Ma azonban ez a hatalmi hatékonyság csökkent anélkül, hogy átrendeződött volna a jobb gyógyítás érdekében (Pfeffer–Salancik 1974; Rosengren 1980).

Mit jelent a mikroműhiba? Egy példa. Műtét után bennmarad a betegben egy törülő-kendő. Ez komoly következményekkel járó műhiba. Oka valószínűleg az, hogy nem ellenőrizték a műtét után a törülő-kendők számát. Az is valószínű, hogy ez az ellenőrzés máskor is el maradt. Ez az elmaradás a mikroműhiba. Kell hozzá, még egy figyelmetlenség, és meg van a baj. De a valódi ok nem a figyelmetlenség, hanem a mikroműhiba jelenléte. Egy jól vezetett szervezetben van figyelmetlenség, amelyek jelentős része soha nem okoz bajt, mert észlelik és javítják. Az egészségügyi szervezetben azonban hiányzik ez az elem. Így minden figyelmetlenség komoly műhibaforrássá válik, jelentősen *megnövelve a működési kockázatot*. Nem véletlenül alakultak ki a minőségbiztosítási rendszerek (ISO) a kockázatelemző eljárások (pl. HACCP), és más megoldások (pl. GMP) a termelőszervezetekben és a szolgáltatásokban.

Néhány mikroműhiba terület, teljesség nélkül:

- anamnézisével, csökkentett információ felvétel, különösen az orvos számára nem értelmezhető, vagy nem szakterületével kapcsolatos tünetekről;
- aluldiagnosztizálás, több tünet okainak mellőzése;
- felesleges várakozási, bent fektetési idők, szervezési hiányosságok miatt;
- felületes kezelés, rutinszerű gyógyszerelés: egy hasonlattal, tömegszolgáltatás, tömeggyártás egyedi kezelés helyett;
- rutin eljárások mellőzése (így kritikus információkhoz való jutás késedelme): vizitek, súlyos betegek éjjeli ügyeleti figyelése, magas vérnyomásúaknál a kötelező vérnyomás ellenőrzés elmaradása, stb.;
- kevésbé ismert betegségnél (kisebb esetszámmal rendelkezik az orvos, vagy kórház) konzílium kérésének elmaradása;
- gyógyítási tapasztalatok kontrolálása, feldolgozása (ez különösen szakrendelőknél teljesen hiányzik)
- gyógyultsági szint követése;
- kezelési mellékhatások figyelése (pl. gyógyszer-mellékhatások, felfekvések);
- nővéri tevékenység, különösen éjszakai nővérek esetén;
- kezelési hibák feltárása;
- műtétek megfelelő dokumentálásának hiánya, a tapasztalatok elemzése;
- eljárási hibák jegyzőkönyvezésének, dokumentálásának elmulasztása;
- csak klinikailag kimutatható panaszokkal való foglalkozás;
- személyi szankciók hiánya.

(Ezek egy része különösen súlyos gond a szakrendelőknél, ahol az egyes orvosok szinte teljesen függetlenül egymástól dolgoznak, a beteg nincs folyamatos kontrol alatt, de az orvos munkája is csak dokumentálisan követhető, papírból, melynek tartalma felett az orvosnak totális uralma van.)

Néhány interjú példa mindennapos mikroműhibákból:

- Az orvos közölte a magas vérnyomásos beteggel, próbálja meg ezt a tablettát. Ha nem áll be egy idő után, jöjjön majd vissza. Hogy mikor kell vissza jönni, nem mondta, hogy mi baj lehet, azt sem tudta meg a beteg. Négy hónap múlva agyvérzést kapott (a mikroból tényleges baj lett).
- Vizelési panasza volt a betegnek, alig tudott vizelni: csak cseppek. Megnézték, nem találtak a vizeletben baktériumot. Aznap két másik helyre és az ügyeletre is elment. Péntek volt. Mondta az orvos mind a négy helyen, ha hétfőig nincs vizelete, jöjjön vissza a jövő héten. Vasárnap reggelre már megőrült a fájdalomtól. Bárát adott neki gyulladáscsökkentőt. Estére megszűnt a panasza, minden rendben lett. Négy helyen tartják számon, hogy meggyógyult (illetve még számon sem tartják).
- Csonttörés, kontrolröntgen. Minden rendben. Összeforrt, de rosszul. Orvos beteg előtt: „A k. anyját, megint rossz szögből csinálták a kontrol röntgent. El kell újra törni a csontot.”
- Fogorvos (magánrendelő). 150 ezerért hidat tesz fel, röntgen nélkül. Nincs nagy baj. Itt semmi baj nem történt, de ha az egyik tartófog gyulladt, akkor az egészet le kell vágni. Ma a magánrendelők tömegével végeznek tömést, húzást, gyökérkezelést röntgen nélkül. (Igaz ez nem állami hely, és a mikroműhiba sem végzetes, de jellemző az egészségügy rendszerére, és a választási alternatívákra.)
- Két beteg, az egyik régebben bent van, a másik két napja. Infúziócsere, gyógyszercsere. Ez utóbbi feltűnik, a gyógyszerek színe miatt. Szólnak. Semmi. Negyedik szólas után orvos: nincs bizonyíték. Nővér: „Tele van a fa...om a gyógyszeresréjével!” és bevágja a kórtermi ajtót. Nincs több reklamálás. Másnap az új beteg minden addig szedett gyógyszerét leállítják. Ugyanis a régi betegtől vettek vért, és azt az új beteg nevében regisztrálták. Vérvételcsere is volt. Régi beteg négy nap múlva távozott, akkor kezdett rosszabbul lenni az új beteg.
- Új beteget hoztak. Egy órán át kérte, hogy adják be a zárójelentése szerinti gyógyszerét, mert nagy baj lesz. Közölték, gyógyszert csak a főorvos rendelhet a vizi-ten, ami délben fejeződött be, és két nap múlva lesz. Fél óra múlva: fulladás, klinikai halál, intenzív. Egy hét múlva visszavitték, megmentették. A baj oka: betegség, a kórház kiválóan helytállt. Másnak nyoma nincs.

(Egy rövid megjegyzés: jelen példák még a szegedi kórházban nyilvánosságra került betegcsere-botrány előtt lettek leírva. Azonban az ott történtek szinte minden kórházban, klinikán, orvosi rendelőben mindennaposak. Pontosabban a minroműhibák. Ezres nagyságrendűre tehető a halálos kimenetelű esetek száma is. Valószínűsíthetően azonban a legrosszabb szakmai színvonalon a hatósági, igazságügyi és a zárt szervezeteken belül – pszichiátria, börtön – dolgoznak, mivel ez a legkevésbé ellenőrzött része az egészségügynek.)

Következésképpen sajátos ügyfél (beteg) viselkedési stratégiák alakulnak ki. A bürokrácia, a bürokratikus viszonyok elemzése során egy tanulmányunkban (Jávor 2004c) három ügyféltípust különböztettünk meg: a nagy ügyfél, a kis ügyfél és az

ügyes ügyfél típusát. *Nagy ügyfél* az, aki a normál eljárások helyett közvetlenül a felsőbb vezetési szinttel alkuszik. Kórháznál ez lehet jelentős személy (VIP), vagy az orvos rokona, a professzornak, vagy a főigazgatónak fizető betege. A *kis ügyfél* a legszabályosabban kerül ügyféli pozícióba és türi el az egészségügyi szervezet szokásos, mindennapi eljárásait. Az *ügyes ügyfél* a kis ügyfél azon változata, amelyik megpróbálja saját javára módosítani az eljárásokat, gyorsítani az ügyintézését, kikerülni a számára kellemetlen helyzeteket, megváltoztatni tényeket, vagy megvásárolni magának orvosi, szervezeti szolgáltatásokat, előnyöket, szervezeti erőforrásokat, stb. A hálapénz is egy ilyen kisügyféli magatartásból indul ki (Jávor 2004d, 2004e).

Lényege az, hogy a hálapénzt fizető beteg ügyes ügyfélként viselkedik a szervezetben, azonban amikor általánossá lesz a hálapénz, mint sok szakmában (sebészet, szülészet, nőgyógyászat, gyermekgyógyászat), akkor a helyzet már megfordul. Az ügyes ügyfélből hirtelen kiszolgáltatott ügyfél válik. Amikor az ügyfél megpróbált a saját helyzetén változtatni, akkor még az ügyes ügyfél (ügyes beteg) változat működött. Azonban beindult egy „kis hiba” folytán a hatalmi rendszer taktikai működésében az ún. önfeljelentés mechanizmusa. Az ügyes ügyfél ugyanis játszmája közben fontos információt ad, vagy adhat ki magáról. Egy más élethelyzetből hozott példával illusztráljuk ezt a mozzanatot. Ha az önkormányzatnál az ügyes ügyfél a vállalkozási telep engedélytetése esetén elszólja magát, hogy nagy bajban van, ezért sürgős neki az ügy, gyakorlatilag „feljeleníti” a hivatalnoknak önmagát. Közli, ha nem kapja meg a működési engedélyt, nem tudja hiteleit fizetni és tönkremegy. Ekkor megfordul a függési viszony: amit el tudott volna normál esetben, mondjuk ötvenezer forintért intézni, ugyanezért hirtelen ötszázezret kérnek. A hivatalnok ugyanis rájön, hogy minél nagyobb akadályt állít, annál súlyosabb kényszerhelyzetben lesz a vállalkozó. Rögtön újabb papírokat, dokumentumokat kér, elhúzza az időt a szakhatósági engedélyek lejárásiáig. Lehet, hogy eljárási hibát is vét, de a vállalkozó közben esetleg anyagilag összeomlik. Hogy ezt elkerülje: fizet. Ily módon az ügyes ügyfélből kiszolgáltatott ügyfél lett.

Az egészségügyi szervezetekben is rájöttek bizonyos szakmák képviselői, hogy az ügyes ügyfelek száma megszorodott, vagyis az ügyfelek kiszolgáltatottá váltak. Levitték a színvonalat (valószínűleg az ötvenes évek elejének tömegessé nőtt egészségügyi ellátási kötelezettségei ezt automatikusan megtették), amit egyre többen akartak maguknak ügyes ügyfélként javítani. Az orvos megemelte az akadályt, az ügyes ügyfél kiszolgáltatott lett. Mivel ezt tömegesen fogadták el az ügyfelek, kialakult és intézményesedett a fordított viszony.

Kialakult a hálapénzrendszer. Ez üzleti vállalkozássá lett. Látszólag az ügyfél megvesz valamit. Ténylegesen a leszállított szolgáltatások, az ideiglenesen és mesterségesen elvont szervezeti erőforrások a szakmai és emberi odafigyelés tudatosan visszafogott ellátását – vagyis a mesterséges akadályteremtés elhárítását veszi meg. Az ügyfél azt hiszi, hogy szakmai ellátást vásárol, pedig csak a hatalmi pozíció által felállított akadály lebontását veszi meg. Hatalmi erővel való éléssel – aktív hatalommal – szemben pozitív csereviszonyt állít fel: fizet, hogy a szolgáltató ne éljen akadályállítási hatalmával. Persze nem ez az egyetlen összetevője a hálapénznek. Ezt csak a hatalmi viszonyokhoz illeszkedő elemként, ebben az összefüggésben említjük meg. Bármilyen okból alakul is ki valamely szervezeti jelenség, így a hálapénz is, annak létezése a hatalmi viszonyokba beilleszkedő relációja (azt támogatja, vele szemben bizto-

sít bizonyos szereplőknek mozgásszabadságot, stb.). ezért mindenképpen meg kell határozni két dolgot. Egyrészt a hatalmi rendszerbe való beilleszkedés módját, másrészt a szereplők ebben való viselkedését. Ennek demonstrálására említettük meg példaként a hálapénzt. Hovatovább a rendszer külön érdekessége, hogy intézményesedése miatt, már akadályt sem kell állítani. Elég, hogy a beteg, a szülő nő azt hiszi, akadályt állítanak elé, ha nem fizet. *Kialakult a hatalom gyakorlata, és kultúrája, a félelem.* Félelem attól az átláthatatlan, manipulálható alaphatalmi rendszertől, amit fentebb felvázoltunk.

Vagyis igaz az, hogy a hálapénz nem a hála jele, hanem üzlet. Az is igaz, hogy magán- és szervezeti szolgáltatást vásárol meg az ügyfél. Az is igaz, hogy ezt kap látszatra (vagy hite szerint). Ténylegesen azonban pozitív cserével az egészségügyi dolgozó aktív hatalmát váltja és veszi meg, tehát hatalmi aszimmetriát kompenzál. Ez a kiszolgáltatottság bére és a félelem ára. Vagy egyszerűbben és tömörebben: *a hatalom gazdasági haszonná történő transzformálása* (Jávor 1983).

A hatalmi erőterben elfoglalt pozíció és kihasználható lehetőségek, vagyis a játsszák szerkezete attól is függ, hogy milyen az egyes aktorok cselekvési lehetősége. Amennyiben valamely aktor cselekvései kiszámíthatók, akkor is lehet rá számítani, ha a másik fél erőpozíciója gyenge. Ez persze nem azt jelenti, hogy fel is tud rá készülni, de azt igen, hogy veszteségei, költségei közé be tudja építeni. Ez kiszolgáltatottságot jelent, de hatalmi értelemben nem jelent félelmet. A *félelem hatalmi* fogalmának értelmezéséhez ennél több kell: a *kiszámíthatatlanság*. A kettő között nagy a különbség. A kiszámítható, de legalább statisztikailag kalkulálható (valószínűsíthető) kiszolgáltatottság mellett a rosszabb pozícióban levő félnek lehetősége van arra, hogy saját cselekvési stratégiát dolgozzon ki, amelybe a helyzetéből adódó veszteségeket is bele tudja számítani. Ezzel egy korlátozott, de létező döntési pozícióban van. A kiszámíthatatlanság azonban azt jelenti, hogy nem tudja kalkulálni a másik fél várható cselekedeteit, és így a maga lehetőségeit sem. Lehet, hogy a másik félnek nincs is akkora cselekvési tere, mint amekkorát feltüntet, de még ezt sem látja. Így el sem tudja dönteni, mit tegyen, és ennek következtében valószínűsíthetően sokan akár a legköltségesebb, vagy legkisebb eredményt hozó stratégiát választják. Innen nem a racionális, vagy a sztohasztikus racionális döntések uralják az aktor magatartását, hanem a félelem.

A félelem tehát szervezetenként arra alapul, hogy ki az, az aktor, akinek a hatalmi erőterben a *bizonytalanság felett uralma* van. Jelen esetben tehát a bizonytalanság kontrolja alakítja ki a félelmet. Ez azonban azt is jelenti, hogy az ellátási rendszerben a kiszolgáltatottság, mint szervezeti állapot (és mint egészségi állapot is, hiszen a beteg betegsége miatt már kiszolgáltatottabb társadalmi helyzetbe kerül) nem szüntethető meg, azonban a félelem, mint ennek hatalmi elemekkel felerősített formája jelentősen csökkenthető.

Ebben a rendszerváltás óta történtek előrelépések, mint pl. a szabad orvosválasztás, a kötelező tájékoztatás és beleegyezés kérés. Azonban a gyakorlati elmozdulás még kevés. Emellett az átláthatatlan folyamatok, a nyomásgyakorló csoportok viselkedése, a finanszírozási megszorítások kiváltotta szervezeti és orvosviselkedés ellenkező hatásokat is kiváltott. Vagyis a félelem csökkentése, a félelem árának megfizetése csökkenthető, a szervezeti racionalitás növelésével, a valós érdekvédelem kialakításával, a szakmai kontrol erősítésével. Azzal, hogy pontosan tudja a beteg mi miért törté-

nik vele, és ez elfogadott garantált és betartott eljárás, aminek megszegése nagyobb kockázatot jelent az orvos, és a szervezet, mint a beteg számára. Jelenleg a kezelt beteg kevesebb tájékoztatást kap a kapott vizsgálatok, gyógyszerek kockázatairól, mellékhatásairól, mint amit a patikai forgalomban levő gyógyszerek betegtájékoztatója tartalmaz. Ahogy annak a kérdése is megoldatlan, hogy mit kezdjen a beteg azzal az információval, hogy a műtét esetén 20% az esély arra, hogy romlik az állapota. Attól, hogy ezt megtudja, informáltabb lesz, de nem javul döntési pozíciója, viszont az orvosi beavatkozás felelőssége jelentősen csökken. Nem megoldott a biztosítás terén, hogy ilyenkor a 80%-20% nyereség veszteség arányt miért nem kell elosztani (pl. a veszteségek pénzügyi megsegítésével, kompenzációjával), ha az osztársadalmi nyereség nagy és a kockázat megéri.

SZERVEZETI INPUT-OUTPUT ELEMZÉS VÁZLAT

A kórházi és rendelőintézet szervezete is leírható az input-output modell alapján. E szerint az intézet inputja a bejövő pénz, eszközök, tudás, az outputja a kijövő beteg, esetleg hallgatók, cikkek, és a közte levő feldolgozási folyamat, a technológia által végzett gyógyítás, oktatás, kutatás. Továbbiakban a beteg inputra koncentrálunk. A beteg bekerül az egészségügyi intézmény ügyfelei közé. Már a kezdő mondat is hamis. Az input alapvető kérdése, hogy ki, hogyan kerül be a rendszerbe ügyfélként. Tudvalevő, hogy számos beteg betegségével nem fordul orvoshoz (influenza) és sok betegség-nél (cukorbetegség, keringési betegségek, magas vérnyomás) nagy a látencia. Ezek a betegek csak a betegségek tüneteinek nyilvánvalóvá válása után jelentkeznek: vagyis a súlyosbodás bizonyos fokán. A betegek megjelenését a kulturáltság mellett, a lakóhely, a munkaleterhelés és többek között a szerzett orvosi és kórházi tapasztalatok is jelentősen befolyásolják.

A betegek fellelése a társadalomban elvileg társadalmi és különösen kliensi érdek. Ezt célozná a szűrés is. A feltárt betegség betege, azonban ha megjelenne a kórházi, szakorvosi ellátásban, esetenként komoly zavart okozna. Jelentősen megnőne – bizonyos ideig mindenképpen – az egészségügy túlterhelése, mind felkeresési esetszámában, mind kezelési igényben, mind pénzügyileg. Ezért a rendszerben lehet érdek a mellrákszűrés, hiszen kevés esetet hoz felszínre, és csak olyanokat, amelyek amúgy is rövid időn belül az ellátórendszer látóterébe kerülnének. De nem érdeke a látens cukorbetegséggel, elhízással, szívdélelybetegséggel, stb. való foglalkozás. Persze ennek az ellenkezője is megjelenik, amikor nyomásgyakorló csoportok jelennek meg. Ilyenkor megugrik bizonyos idő alatt egyes betegségek „reklámja” és betegszáma, mint például a depresszió esetén. Ekkor mesterséges kliensképzés folyik. Általában azonban a leterheltség az egyes szakmák között, (és a hálapénz, vagy egyéb csoportok megjelenése) együttesen szabályozza azt, hogy hogyan mennyi beteget szeretne a rendszer ügyfélként definiálni, megtartani. Ez természetesen a szakmai tényezők mellett jelentkezik, de nem elhanyagolható mértékben befolyásolja a folyamatokat, az intézmények és szereplők viselkedését.

Külön sajátossága a rendszernek a várakozás. Itt két szélső eset különböztethető meg. Azt, amikor a beteg várakozik, és amikor az orvos. Az orvos várakozása gazdaságtalanná teheti a rendszert. De például a körzeti, vagyis házi orvosi ellátás elviseli az

orvos várakozási megoldást (a rendszerváltás óta jelentősen nőtt a háziorvosi körzetek száma, és kb. kilencszázzal csökkent, az egy praxisra jutó betegek száma). Ebben a rendszerben (kártyapénz), kevesebb az orvos érdekeltsége a kliensek felkutatásában és ügyféllé tételében. Nem véletlen, hogy a háziorvosokra épített szűrővizsgálatok terve megbukott. Vagyis az input oldalról a *klinsek felkutatásában* egyenetlen az egyes aktorok érdekeltsége.

A várakozó beteg sajátossága, hogy a sor egyes esetekben szabályozható. Például a rendelőintézetben az ellátás (vagy inkább feldolgozás, áteresztés) sebességének növelésével. Ez nyilván az orvoslás (szakmai értelemben) rovására mehet és növeli a tabletakultúra terjedését, még befogadóbbá teszi az orvost a nyomásgyakorló csoportok számára (szakmai kultúra leépülése).

A betegek sorban állására azonban számos intézmény, például, kórházak, szakrendelők jelentős része érzéketlen. Nem látja, nem érzékeli a folyosón váró sorokat és a sorbaállási időt. Érzéketlen arra is, ha emiatt a beteg kifut a rendelési időből, és a több szakorvost érintő ellátásért napokig kell bejárnia. Vagyis a betegfogadás immúnis a sorbaállásra és következményeire. Nem véletlenül ezen a téren nem alakult ki monitoring néhány speciális beavatkozástól, vizsgálatától eltekintve, sőt ennek kialakításában senki sem érdekelt. Nincs nyomás ezen adatok felhasználására, és változtatások megtételére. Hasonló sorbaállítás tapasztalható a kórházi osztályok egy részénél is.

Egy érdekes példát írunk le, annak érdekében, hogy rámutassunk arra, hogy a sorbaállítás mennyire nem csak szakmai kérdés. Egy nagy ideggyógyászati intézetbe bement egy beteg. Az egyik – egyébként nemzetközileg tekintélyes professzor – akinek csak ambuláns rendelése volt, felírt neki gyógyszert, és közölte, hogy egy hónap múlva jöjjön vissza kontrollra. Az elrendelt kezelés az orvos szakterületének felelt meg. A kísérlet alapján másnap elment a személy ugyanennek az intézetnek egy másik – szintén nemzetközileg jegyzett professzorához –, akinek nem volt ambuláns rendelője, csak bentfekvő osztálya. Rövid beszélgetés után egy másik – szakterületének megfelelő diagnózist mondott –, de közölte, hogy legalább 30 napos megfigyelésre be kellene fektünie. Viszont van szabad helye (betegség definiálás kapcsolata szabad ágyak számával). Elment egy harmadik orvoshoz, akihez nehéz volt időt egyeztetni. Rövid beszélgetés után közölte, hogy megvan a probléma, és leírta, hogy kevesebb alkoholt kellene fogyasztania. (beteg életében nem ivott alkoholt). Végül a negyedik helyen az első találkozás után három hétig elérhetetlen orvos telefonon közölte, stresszmentes életmódot javasol. Különösebb betegsége a betegnek nincs. Neki viszont nincs ideje, mert külföldi konferenciára készül (és az előadásának témája megjegyzendő nem a beteg betegsége: vagyis most csak az előadásába illő beteganyaggal kívánt foglalkozni).

Vagyis a klientúra fogadás és kezelés módja függ az orvos leterheltségétől, érdeklődésétől, stb. Nem csak ezen a téren figyelhető meg ez az inputkezelés. Például a nem gyógyítható betegekkel való foglalkozás rendkívüli rugalmasságot enged meg, hiszen a hosszan tartó betegségek tetszés szerint kezelhetők is meg nem is (akut helyzeteket leszámítva). Egy cukorbetegnél, vesebetegnél, gyomorbetegnél, ha akarom ráfér egy alapos kivizsgálás, ha akarom, nincs rá indikáció.

Ezzel bekerül a beteg a rendszerbe, vagyis a feldolgozási folyamatba. Első lépés az adminisztráció után a diagnosztika. Egyes rendszerekben, mint például a fizioterápia területén maga az adminisztráció és igen hosszadalmas folyamat, jelentős sorbaállási idővel. Ezután a diagnosztika következik. Általában szervezési és szűk keresztmetsze-

ti okok miatt lassú és jelentős veszteséggel működik. Kissé kiélezve a helyzetet, azért kell sokat, akár napokat is várni arra, röntgenre, vagy ultrahangra (nem is beszélve bonyolultabb vagy drágább eljárásokról) a betegnek, mert a bentfekvést a biztosító finanszírozza, a röntgent az önkormányzatnak, mint tulajdonosnak kellene megvenni, az orvosnak addig sincs gondja a beteggel, a hosszabb bentfekvés miatt pedig a beteg veszt el állását. A legnagyobb probléma talán a folyamatok szervezetsége, mint szervezeti, mind szakmai szinten. Nincsenek protokollok, amelyek a folyamatokat a nemzetközileg elfogadott módon szerveznék. Ezek alapján a beszerzések is esetlegesek, sokszor jobban függenek az érdekvényesítési képességtől, mint az ellátási szűk keresztmetszetektől, stb. Az eljárások szabványosítása sem jelent azonban olyan mértékű gyógyítási biztonságot, vagyis a feldolgozási folyamat kiszámítható, kliens érdekében való működtetését, mint azt hihetnénk első látszatra. A protokollok ugyanazon betegségekre eltérőek, szakmailag különböző elveken nyugszanak. Terjedelmük, kidolgozottsági fokuk is különbözik. Emellett a javasolt kezelési eljárás fontos szempontja a költséghatékonyság, a mellékhatások, a műtéti javallatok, az alternatív kezelési módok, a műtéti kockázatok, mind számszerű formát öltenek. Vagyis az orvos által javasolt kezelés a műszerek amortizációjának elszámolásától, a gyógyszerek árától, a gyógyszer promócióktól, és ez mind az érdekvényesítő csoportok hatalmi súlyától és eredményességétől függ. A költségek függenek a bértől, az alternatívák közötti javaslat függhet a hálapénztől. Ezzé vált a kórház feldolgozási folyamatának racionális, vagy szakmailag javasolható bizonyítékon alapuló orvoslás, és standardizált eljárásokra építő modellje.

Ha még valaki azt képzeli, hogy a laza technológiájú szervezetekben lehet megfelelően racionalizálni, még a felelősség hatalmi értelmezését is be kell vezetni. *Felelőssége* van valakinek – *hatalmi értelemben* akkor, ha mások érdekeit megsérti, azok viszontsérthetik az övét: röviden visszaadhatják. A társadalmi relációk általában aszimmetrikusak e tekintetben is. A protokollok nélküli döntés nehezen átlátható, rosszul dokumentált, nincs etalon amihez lehet a feldolgozási folyamatot hasonlítani. Az így kialakult bizonytalansági zónában a nagyobb hatalommal és kisebb kockázattal, nagyobb játéktérrel rendelkező orvos tud hatalomra szert tenni, vagyis a bizonytalansági zónát uralni. Ezzel mások cselekedetét befolyásolni tudó aktív hatalma (Jávor 1983) megnő. A protokollok uralta mezőnyben a döntési szabadság csökken, az eljárásoktól való eltérést kell megmagyarázni. Az eljárás követése felelősségi garanciát biztosít a követőnek, ezért az eltérés – a gondolkodás, az egyedi esetek kezelése – válik kockázatosná, megtámadhatóvá – itt nő meg a felelősség. Az orvos védetté válik (passzív hatalom), védelmét a protokoll követése biztosítja. Vagyis a hatalmi rendszerek szabályozásakor mindig fel kell készülni, hogy az aktuális megoldásokat – amennyiben azok a hatalmi viszonyokba nem nyúlnak bele és alakítják át közvetlenül -, a régi hatalmi rendszer „megeszi” és feldolgozza. Játéktérét átrendezi. Ezek lehetnek nagy változások, hogy aktív hatalma passzív hatalommá alakul át. Egyik és másik hatalomgyakorlásnak is lesznek nyertesei és vesztesei –általában nem ugyanazok.

Még bonyolíthatjuk a nyertes-vesztes pozíciók átalakulását. Vegyünk egy gyógyszert, amely a betegek 98%-nál javítja, 2%-nál rontja az állapotot – akár véglegesen is. A gyógyszer eredményes. Azért, hogy 98% jól járjon, 2%-ot megkockáztatunk, ők lesznek tehát a vesztesek, a költségviselők. Az általános egészségi állapot javulni fog, ketten pedig meghalnak. Kérdés: gazdaságos volt-e a gyógyszer, és szakmailag adha-

tó. 98%-os esélyre mindenki azt mondja, a kezelést vállalja. Vagyis a demokratikus informálás azt jelenti, hogy mindenki tudja mit vállal, valójában senki sem tudja, mire számíthat. A hatalmi játszma ebben az értelemben döntésképtelenné teszi az embert, aki mindenről dönt, ténylegesen azonban kevésről dönt. Az orvost védi a rendszer: tájékoztatta a beteget, a beteg önként vállalta. Eltűnik ezzel az orvos felelőssége. A 98% gyógyulásába beépül 2% halál. Ez nyereség-költség aránytalan elosztása: 98% nyereségért 2% állja költséget. Elvileg felmerülhet a költségkompenzáció: károkozás nélküli kártérítés, a költségviselőknél. Ha ez beépülne a kezelés árába, lehet, hogy egy alternatív kezelés, akár olcsóbb is lehetne. Nem olyan hatékonyan gyógyít, de nincs súlyos mellékhatás és halálozási kockázat. Igaz ilyenkor az idősebb betegeknek 30%-al nagyobbak lesznek az öt éven belüli szövődmények kialakulási esélyei, amelyek kezelhetők, de igen drága gyógyszerrel, és 1%-os halálozás is van (igaz 5 év múlva). Ennek költsége is beépülhet az árba, a nyereség-veszteség kalkulációba. Ekkor olcsóbb a két-halottas rendszer mégis. Ha viszont a szövődményes betegek között megnő a halálozás (ezzel jelentős gyógyszerfogyasztásuk csökken) akkor mégis csak a második változat az olcsóbb – kivéve, ha a beteg túlélési esélyének csökkenését és annak költségkihatásait mérni tudjuk (nyugdíjas vagy adófizető e az áldozat). És mit tegyen az, az orvos, aki azzal találkozik, hogy az első típusú halálozást egy biztosító fizeti meg életbiztosítás keretében, miközben a szövődményes esetek egy része műhibának minősül, kártérítési perrel. Mindjárt megint más kezelési alternatíva lesz a legjobb és leghatékonyabb (Mikó–Mogyorósy 2001).

Ez az, ami úgy jelenik meg, mint amely szakmailag és gazdaságilag racionális. Azt kell mondani, hogy igen, *racionális abban a hatalmi vonatkoztatási rendszerben* (hatalmi feltétel rendszerben), amely éppen adott. Talán egy kérdés merül most már fel: a hatalmi vonatkoztatási rendszernek (vagyis: a függőségi viszonyok együttesének) milyen módon válik részesévé a beteg, és a beteg érdekvédelmi csoportok hálózata.

Miből áll az orvos tevékenysége? A gyógyítás mellett talán a két legfontosabb, a szakmai képzés, és a szakmai kapcsolatokban való mozgás. Ezen a téren az ellátó rendszer különböző szintjei között jelentős különbségek vannak, például a tudáshoz való hozzáférésben. Egy kórházon belül is azonban igen nagyok a különbségek. Az intézmények viszonylag nagy toleranciával viseltetnek (vezetőtől függően) a szakmai tudásbeli és a kezelésbeli, eljárási különbségekkel szemben. Éppen az eljáráások standardizálásának hiánya (protokollok) teszi ezt lehetővé. Emellett, mint már korábban említettük, az intézet dolgozói és az intézetek dolgozói közötti viszonyban is hiányzik a kommunikáció: a standardizált kapcsolatok, esetfeldolgozások, konzultációk. Sajátossága ennek a szervezetnek (alaphatalmi struktúra az adott hatalmi vonatkoztatási rendszerben), hogy e hiányoknak a jelenléte mellett is képes a szervezet hatékonyan működni. Persze az adott sajátos ön-racionalitás mellett – vagyis amikor a kliensi érdekek háttérbe szorulnak – (Olsen–Micklin 1991).

Emellett az egész értékelési rendszer szempontjai is bizonytalanok. A költség-hatékonyság nem az egyetlen megközelítés, hiszen, az elérhető életminőség önmagában is mérési szempont és más eredményt hoz ki. A betegek elvárása pedig nem a költség-hatékonyságon alapul, ez egy intézményi és még inkább makrogazdasági szempont (Elkin et.al. 2004; Whitney 2003; Wood–Ferlie 2003). Ez utóbbi tanulmány több döntési megoldási modellt vázol fel, amelyben az orvosi, egyszeri döntéseket, a kis döntések sorozatával kapcsolatos döntési folyamatot és a beteg orvos együttes döntést

különbözteti meg. Elemzése alapján úgy tűnik, nem csak az egyes modellek kimenetelei különbözhetnek, hanem az első típus egy hatalmi pozíciót használ ki, a második egy diagnosztikai és kezelési csapdát is eredményezhet, amelybe az egymás utáni döntések belesodorják a folyamatot. Még a harmadik esetben van a legnagyobb esély a beteg-orvos konfliktus kiéleződésére. Akkor kérdezhetnénk, hol itt a szakmai racionalitás? De hol van arra garancia, hogy a demokratikusabb döntés jó lesz? Persze az sem garantált, hogy az autokratikus, vagy a tapogatózó kislépések alapján hozott döntés lesz a jobb. Talán itt a felelősség is eltűnik. Röviden: a költség-hatékonyság koncepciója ugyanolyan hatalmi taktika, mint az autokratikus, vagy demokratikus döntési modell. Kimenetele szakmai elemeket tartalmaz, de ugyanúgy hatalmi tartalommal van feltöltve. Ahogy a bizonyítékokon alapuló orvoslás is az átlagorientált terápia rendszere, és mentesíti az orvost az egyéni diagnosztizálás felelősségétől és tudásigényétől. Röviden: *minden szakmai és hatalmi is egyben*. Jelen tanulmány egyik fő mondanivalója is ez kíván lenni. A többi csak a kibogozhatatlan tartalmú racionalizálás ideológiája mögé rejtett, a hatalmi harc kimenetelének racionálisan ideologizált kommunikatív verziója.

A kórház és rendelőintézet sok tekintetben különbözik. A rendelőben a fő tevékenység a betegekkel való foglalkozás, ami természetesen más, mint az egyes beteggel foglalkozás. Általában a foglalkozás rövid idejű, sokszor felszínes a diagnózis, a diagnosztikai technológia nem a betegségre, hanem a rutin, gyakori betegség tüneti észlelésének ideológiájára – feltevésére – alapul. Ezek után a beteg kap egy utasítást a pontellátás rendszerében, és azonnal kikerül az ellátás látóköréből. Adott esetben vissza kell mennie, vagy nem. Ez a beteg döntése sokszor. A rendszer igen magas észlelési küszöbvel rendelkezik azzal kapcsolatban, hogy az ellátás sikerült-e. A továbbutalt betegről nincs információ, ahogy arról sem, hogy a beteg elégedett, vagy elégedetlen volt-e. A betegségben levésről sincs adat, csak a betegállományban levésről, vagyis a tényleges gyógyulás nem követhető. Ebben nem is érdekelt a rendszer – és a beteg sem. A beteg érdeke tulajdonképpen kimutatható, csak az *érdekeltsége nincs meg, hogy érdekeit érvényesítse*, vagy érvényre akarja juttatni. Ennek több oka van. Kulturális, tudásbeli, de talán leginkább hatalmi: ugyanis olyan nagy rendszerekkel, hatalmi rendszerekkel kellene szembeszállnia, hogy ennek sikerességére alig van esély, költsége pedig magas.

Ezért a gyógyulás folyamata és ideje is kezeletlen, sőt értelmezhetetlenné válik a szervezetenél. Az orvosnak a táppénzes idővel kell elszámolni, azonban ez is csak a háziorvosi szint. A szakorvosi rendelő a diagnózis és a kezelés hatékonyságában sem érdekelt. Nem észleli a többször visszatérő beteget, a lassú gyógyulást. Ennek költségei a beteget terhelik (pénzügyi, egészségi, sorbaállási). A rendelőintézeti kezelés mai formájában egy látszólag egységes szervezet, ténylegesen egy szakmailag dezorganizál adminisztratív rendszer. Minden rendszer működését és érdekeit jól jellemzi, az, hogy saját tevékenységéről milyen adatokat gyűjt, értékel, visszacsatol, és használ fel szervezetfejlesztésre. Ebből a szempontból a szervezet ön-racionalizáló, és igyekszik minden olyan tevékenységének átláthatóságát elkerülni, amely a ön-racionalizáltsági képét megzavarná. Azok, akik megzavarhatnák, pedig alacsony érdekérvényesítési képességgel, hatalommal rendelkeznek.

Ez persze egy *hatalmi modell*, amely nem azt jelenti, hogy katasztrófális az ellátás, csak azt, hogy ez egy hatalmi rendszer, amelynek ezek a sajátos működési jellemzői.

Mit jelent ez? Semmi mást, csak azt, hogy az itt leírt feldolgozási folyamat ezt az alaphatalmi struktúrát testesíti meg. Röviden: egy jó vezetés alatt sokkal jobban működik a szervezet, sőt fejlődik, vagyis öntanuló. De egy rosszabb vezetés, mely alatt a szervezet még megfelel az alaphatalmi struktúrának, sem bukik meg. Ha a két vezetési megoldás között viszonylag szűk a rés, akkor kisebb a különbség a jó és a rossz között. Ha nagy a különbség – amint az ma létezik –, akkor az, hogy a szakrendelő, hogyan működik kiszámíthatatlan, vagyis a hatalmi rendszer működése nagy kockázatú lesz. Az, amit a kliens kap, pedig hasonlít egy szerencsejáték-modellhez (Jávor 2004).

A kórházban bent fekszik az ügyfél és követett a feldolgozási folyamat. A bennfevés szervezeti költség is, ezért sokkal érzékenyebb rá a szervezet. A beteg érdekében van a kórház. A nővér munkaidejének (akár tesz valamit, akár csak várakozik) döntő része a beteghez kapcsolódik. Az orvos, azonban már más időrendszerben dolgozik. Tényleges munkaidejének csak kis hányada irányul közvetlenül a betegekkel való foglalkozásra. (persze ebből a szempontból is nagy a szakmák közötti különbség). A fekvő beteg bentlétének nagy részében a diagnosztika elkészültére, a kapott terápiák hatására vár, szervezeti kontrol alatt. Az orvos idejének nem kis részét adminisztrációra, más részét szakmai tevékenységre (olvasás, kutatás) fordítja. Ezek lehetnek kapcsolatosak a betegekkel közvetlenül és közvetve. Lényeg azonban az, hogy az *orvos többirányú tevékenységgel és érdekkapcsolódással* rendelkezik. Kérdés az, hogy ezeket a tevékenységeket a szervezet hogyan hangolja össze. Ebben még az is bele tartozik, ha az orvosnak magánrendelője van, hiszen akkor a betegek még több alcsoportba sorolódnak (érdekes, rutin beteg, közvetlen tudásához közelebbi vagy távolabbi a betegség, új vagy régi beteg, volt magánbeteg vagy teljesen kórházi beteg, a beteg kapcsolható-e egy gyógyszer kipróbálási vagy tanulmányírási esetleg egy népegészségügyi kutatáshoz vagy nem, stb.). Ezek a különbségek a beteg kezelését befolyásolják. Szintén kérdés az, hogyan tudja kontrolálni ezt a kórház.

Az egész kontrol (vagyis a hatalmi rendszer) működése nagymértékben függ a végeredmény mérhetőségétől (Whitney 2003). Vagyis mikor javított a kezelés a beteg állapotán, és annyit javított-e amennyit lehetett volna. Kiderül, hogy az *output mérhetősége* rossz. Függ az input szintjétől. A kórház felszereltségétől, a beteg együttműködésétől. Ha a magas vérnyomás mellett a beteg agyvérzést kap, mi volt a probléma. Beleesett a szokásos statisztikai százalékba, vagy nem vette be a gyógyszert, vagy rosszul állították be a gyógyszererezését, vagy nem közölték vele, milyen esetben jelentkezzen újra, vagy diagnosztikailag elnézték a kezdődő szövődményeket, vagy éppen kulturális okok miatt a beteg nem hitte el, hogy milyen nagy baj érheti. Esetleg ere a bajra az orvos két szóval hívta fel a beteg figyelmét a részletes tájékoztatás és megértetés helyett.

Vagyis az *orvosi teljesítmény* nehezen mérhető, csak nagyobb statisztikákat látunk, és próbáljuk megfejteni ezek jelentését. Ez a rejtvényfejtési játék azonban kevésbé szakmai és talán jobban érdek és hatalomfüggő. Nem népegészségügyi, hanem tisztán szervezetszociológiai szempontból elemezzük a szervezetek működését. Ez alapján elmondható, hogy az output teljesítmény *nehezen mérhető*, és a mortalitási adatok kivételével alig mérnek a kórházak bármit is. *Az input-feldolgozás-output hierarchia ezzel megfordul.* Érvényesül az a szervezetműködési alapelv, hogy ha nem mérhető a végeredmény nehezen lesz mérhető a szervezeten belüli teljesítmény. Kielezeten szólva, *ha mindegy mi a végeredmény, mindegy, hogyan állítják elő.* Ezért előtérbe ke-

rülnek a szervezet életében a jobban mérhető változók (Steers 1977), mint például a gazdasági teljesítmény (legalább gazdaságos legyen). Emellett olyan egyéb hatalmi elemek kerülnek előtérbe, amelyek korlátok közé szorítják a szervezeti teljesítményeket, illetve valamilyen irányban befolyásolják azt. Nyilván a feltűnő, napvilágot is látó gondatlanság, az intézményen belüli gyakori fertőzés, a műhibaperek, a kórház, tulajdonosa számára megjelenő probléma, azok a szélső határpontok (*a hatalmi rendszer kemény vonalai*), amelyek közé kell szorítani a szervezeti teljesítményt.

Ha az output nehezen mérhető, akkor a tevékenységek, kapcsolatok, szakmai eljárások standardizálása, és a hatalom szakmai kontroljának erősítése, az ellátási rendszer intézményeinek szervezatközi együttműködés javítása, az információ feldolgozás, az önelemzés és tanulási folyamat kiépítés, az ön-racionalizáció belterjes, nárcisztikus rendszere határainak tágítása, a lehetséges megoldások közé tartozik számos egyéb mellett. Mint leírtuk, éppen e területeken nagy még az elmaradás. Sőt itt volt az utóbbi évtizedben a legkevesebb előrelépés is. Ugyanis ezeknek a problémáknak nincsen a társadalomban, és szűkebben az egészségügyben is önálló érdekhordozója, ezért nincs érdekérvényesítést akaró szervezet sem, amely belépne ebbe a hatalmi erőterbe.

Klasszikus hatalmi elv: ha öten megegyeznek, biztos, hogy a jelen nem levő hatodik rovására fognak a végén koccintani.

NÉHÁNY GONDOLAT AZ EGÉSZSÉGÜGYI REFORMOKKAL KAPCSOLATBAN

Jelenleg két javaslat vált nyilvánossá az egészségügyi reform kapcsán. Az egyik az irányított betegellátás, amely egy már öt éve folyó kísérlet kiterjesztését jelentené. A másik, a profitorientált ellátásszervezők bekapcsolása a rendszerbe. Abból indulunk ki, hogy a jelenlegi helyzetben, minden olyan megoldás csak hasznot hoz – legalábbis rövidtávon – amely valamilyen rendet kíván tenni. Az, hogy a OEP és a kormányzat eddig sikertelen volt nem biztos, hogy az egész rendszer szervezését és irányítását ki kell adni a kezéből. Úgy tűnik, hogy a megoldások a tehetetlen bürokrácia előremene-külése azzal, hogy hátra lép egyet, vagy még többet. Ilyen csóddal már találkoztunk az eddigiekben is. Elég az adat nyilvántartás problémáira, a vényellenőrzési rendszer bevezetését körülvevő botrányokra gondolni.

A profitorientált betegirányító rendszer sajátos elképzelést takar. A rendszer kidolgozójának a Világgazdaság c. napilapban megjelent kijelentése alapján ez a rendszer azért jó, mert a profi betegirányítók érdekeltek a színvonalas munkában, azért, hogy megtartsák a betegeket, hiszen ez az alapja a nyereség elérésének. Csak az nem világos, hogy ha a beteg elégedetlen ezzel az irányítási tevékenységgel, akkor, mi fog történni. Nyilván a feltételezés szerint elhagyja a rendszert. Azonban, ha más orvost, intézményt választ az adott területen, az neki jelentős pénzébe kerül, mert a kezelés 10%-át ki kell fizetnie. Egy komolyabb betegségnél ez pedig több tízezres vagy százezres tétel is lehet. Vagyis ez nem egyenrangú alternatíva (Simon 2001; Balla 2001).

Azonban valószínűsíthető, hogy a lakóhelye közelében keresi meg az adott orvost, amely a betegirányító vállalkozás területéhez tartozik. Eddigi információkból az nem derül ki, hogy a betegirányítót szankcionálnák akkor, ha a beteg más intézményt vá-

laszt. Azonban a körzetében alternatívát választó ügyfél a betegirányító által felügyelt területen az OEP-től megkapja a pénzét. Vagyis az elpártolás – ha az állami intézményrendszeren belül kerül sor rá, a beteget sújtja a betegirányító és az OEP nyer rajta.

Még érdekesebb a helyzet akkor, ha a beteg kimegy a rendszerből. Ezt bizonyos betegségeknel, pl. nőgyógyászati, bőrgyógyászati, szemészeti, egyes belgyógyászati, egyes ortopédiai, stb. betegségeknel meg is tudja tenni. Ekkor a beteg alternatívája az, hogy a teljes költséget maga állja. Ez az államnak többszörösen hasznos. Nem kell finanszírozni a kezelést. Ezenkívül, több ágon is plusz adóbevételekre tesz szert, pl., a magánorvos megnövekedett jövedelmének adója. A betegirányító vállalkozás elveszt egy beteget, ezzel az OEP költségeit csökkenti, így saját hasznát növeli. Olyan a rendszer, hogy abban érdekelt, minél több beteg irányítása legyen sikertelen, és annál több nyereségre tehet szert a vállalkozás. A vállalkozás haszna ugyanis az ügyfelek elpártolásával növekszik.

Ez egy olyan speciális gazdasági szervezet, amelynek minél kevesebb az ügyfele, amelynek tevékenységével minél kevesebben értenek egyet, amellyel minél többen elégedetlenek, annál nagyobb a nyeresége. Ez pedig egy a lehetséges viselkedési kimenetek közül.

- A probléma gyökere sokrétű. Először is egy ügyfélorientált szervezeti rendszerről – ügyfél érdekében működő szervezet – áttér a rendszer a tulajdonos érdekében működő rendszerré. Az áttérés szervezeti környezete is nagyon fontos, hiszen itt is komoly hiányosságok vannak.
- Hiányzik a biztosító erős ellenőrzési rendszerének kidolgozása, amely nem csak az ellátást, hanem a betegirányítót is figyelné. Emellett az egész rendszer működését is folyamatosan figyelni és ellenőrizni kellene – ügyfelek viselkedési stratégiáinak változása, ügyféli elégedettség, stb.
- Hiányzik a verseny, amely korlátok közé szorítaná a vállalkozást. A verseny egyben az ügyfél számára biztosított választási lehetőség lenne, amelyet pl. az elpártolások arányában még az OEP is szankcionálhatna (mármint a betegirányítót). Vagyis a hatalommal való élés – visszaélés: pontosabban erőfölény alkalmazás – költségét a betegirányítóra hárítanák át.
- A jelenlegi rendszer a költséget a betegre teszi rá, a nyereség pedig a betegirányítónál és az OEP-nél jelenik meg. Ennek még az is a veszélye, hogy nincs olyan szereplő a pályán, amelyik hatalmi ellensúlyként szerepelne, és az ügyféli, vagy legalábbis az említett két szervezettől eltérő érdeket testesítene meg. Ezért rendkívül nagy hatalmi tehetetlenséget építenének be.

Álláspontunk szerint a szervezeti rendszerből legalább a következő típusú, erős (a jelenlegi szervezeteknek érdemi ellensúly adni tudó) szervezetek hiányoznak:

- Szakmai ellenőrző szervezet, szakmai alternatív út elérhetőségének intézményes biztosítása speciális esetekben – ha pl. az ellátó szervezettel konfliktus, elégedetlenség van: vagyis a 10%-os alternatív út vitatható legyen, és előbb lehessen vitatni, és csak utólag fizetni, ha nem megalapozott a vitatás; ennek jogi háttere sincs meg.
- Ügyfél érdekvédelmi szervezet, ellenőrző hatóság, vagyis felügyeleti szerv, fogyasztóvédelem –itt speciálisan ügyfélvédelem -, beteg – ügyfél – érdekvédelem. Nincs azonnal alkalmazható panaszrendszer, felülvizsgálati szint. A helyzet jellege szerint a hagyományos bírósági út járhatatlan.

- Az a koncepció, hogy a tulajdonos érdekében működő szervezet monopolhelyzetben az ügyfél érdekét fogja nézni, szervezetszociológiailag tarthatatlan. De még a szervezetek eddigi történetében sem volt rá példa.
- A helyzetből bizonyos magatartások már előre prognosztizálhatók, vagy legalábbis sejthetők. Úgy véljük, számítani lehet rá, hogy a profit érdekeltsgű betegirányító szervezetek egyik első dolga lesz pénzügyi felügyelőket küldeni a velük leszerződött intézményekhez.
- Az egész ellátási rendszer pénzügyi szemléletű, ellensúlyok nélkül. Mivel a szakmai képviselő, a betegjogi képviselő gyakorlatilag nulla szinten áll, a rendszerben a tőkeerős cégek felügyeleti uralma veszélyeket hordoz.
- Az is meggondolandó, mi lesz az érdeke a profit érdekű betegirányítóknak. Elvileg a nagyobb nyereség. Nem mindegy azonban, hogy az melyik ágon képződik. Ha az ellátási ágon, akkor annak nagy részét vissza kell osztani, és késleltetve jut ahhoz hozzá. Ha a drágább gyógyszerek, eszközök vételével a plusz nyereség nem az ellátó rendszerben csapódik le, hanem a piaci résztvevőknél, akkor az ebben való osztozkodás sokkal kedvezőbb lehet a profitérdekű szereplők számára.
- Sajátos problémaként jelenhet meg a sorbaállítás is. A kapacitások leépítése a sorok növekedéséhez vezethet. Ezt a rendszer nem is észleli (ki látja, hogy a rendelőintézetben nem 2 hanem 3 órát kell várni), de a hasznát learatja. Vagyis megint a veszteségek és a nyereségek elosztásában tükröződnek vissza az erőviszonyok. Azonban, ha a sorban állók egy része feladja, és kiáll a sorból, akkor kevesebb beteg lesz, aki ezt az utat választja, többen pedig alternatív viselkedési formákat követnek. Ezzel a sor hossza ismét lecsökken 2 órás várakozásra. Mi történt ekkor? Egyesek, bizonyos ellátás tekintetében alternatív útra léptek. Ezzel visszaállt az eredeti állapot. Egyetlen paraméter, még a sor hossza sem romlott.
- Viszont igazolta az eredeti koncepciót: volt a rendszerben fölösleges kapacitás. Sőt, a betegség események száma, a kapunál megjelenő betegek száma és a költség is csökkent. Vagyis minden jó irányba mozdult el. Ténylegesen azonban az ügyfél szempontjából egy rosszabb ponton állt be az új egyensúly.
- Mivel azonban a kilépő ügyfeleket a rendszer egészséges ügyfélként regisztrálja, nincs ellenadat. Nem is lehet: csak azt méri a hatalomban levők, ami az érdekük. Ezzel visszatértünk ahhoz az alap problémához, hogy az új szisztéma megfelelő működéséhez a szervezeti hatalmi erőtér milyen szereplői nincsenek jelen.

(Végül egy aktuális megjegyzés. A szegedi kórházban történt betegcsere nagy nyilvánosságot kapott. Azonban aki ismeri belülről a kórházi szervezetek hatalmi és irányítási rendszerét, annak tudnia kell, ez a jelenség: beteg, gyógyszer felvétel, vércsere, infúziócsere, kórlapok elkeverése, – akár műtét esetén is – nem is beszélve a téves diagnosztizálásról, tudatosan mellőzött és a kórlapról, zárójelentésből is tudatosan kihagyott nem kezelt tünetekről, mindennapos jelenségek. Ez alapján jelenleg az egészségügyi intézmények időzített bombaként működnek, és ellenállnak minden, a fenti problémákat kezelő megoldásnak.)

IRODALOM

- Abernathy, W.J.–Pralhad, C.K. (1976): Technology and Productivity in Health Organizations. In Abernathy, W.J.–Sheldon, A.–Pralhad, C.K. (eds.): *The Management of Health Care*. Cambridge, Massachusetts: Ballinger Publishing Company.
- Aldrich, H.E. (1979): *Organizations and Environments*. New Jersey: Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs.
- Antal Z.L. (1992): A hálapénz. *Replika*, 2: 218–236.
- Antal Z.L. (1995): A gyógyítás társadalmi beágyazottsága. *Szociológiai Szemle*, 2: 3–23.
- Balla B. (2001): Szűkösszociológia és egészségügyünk. *Társadalomkutatás*, 1-2: 21–48.
- Blau, P.M. (1955): *The Dynamics of Bureaucracy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Blau, P.M.–Scott, W.R. (1962): *Formal Organization*. San Francisco: Chandler Publication Company.
- Elkin, E.B.–Cowen, M.E.–Cahill, D.–Steffel, M.–Kattan, M.W. (2004): Preference Assessment Method Affects Decision-analytic Recommendation: A Prostate Cancer Treatment Example. *Medical Decision Making*, Sept-Oct: 504–510.
- Etzioni, A. (1961): *A Comparative Analysis of Complex Organizations*. New York: Free Press.
- Evans, P.B. (1975): Multiple Hierarchies and Organizational Control. *Administrative Science Quarterly*, 20(June): 250–260.
- Fecske M. (2001): Az ideális kórházmodell és a mai valóság. In Glatz Ferenc (ed.): *Egészségügy Magyarországon*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 111–130.
- Freidson, E. ed. (1963): *The Hospital in Modern Society*. Glencoe, Illinois: Free Press.
- Freidson, E. (1975): *Doctoring Together*. New York: Elsevier.
- Glaser, W.A. (1963): American and Foreign Hospitals. In Freidson, E. ed.: *The Hospital in Modern Society*. Glencoe, Illinois: Free Press.
- Gouldner A.W. (1955): *Patterns of Industrial Bureaucracy*. London: Routledge and Kegan Paul Ltd.
- Goss, M.E.W. (1969): Influence and Authority among Physicians in an Outpatient Clinic. In Etzioni, A. ed.: *A Sociological Reader on Complex Organizations*. ASR 26: 39–50.
- Gyukits Gy.–Szántó Z. (1998): Privatizáció és társadalmi tőke. Gazdasági folyamatok társadalmi beágyazottsága egy kórházi osztály privatizációs kísérleteinek példáján. *Szociológiai Szemle*, 3: 83–98.
- Hall, R.H. (1981): Bureaucratic Functioning. In Olsen, M.E.–Micklin, M. eds.: *Handbook of Applied Sociology*. New York: Praeger Publishers.
- Hirschmann, A.O. (1973): *Exit, Voice and Loyalty*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University.
- Jávor I. (1983): Érdek, Hatalom, Viselkedés. *Vezetéstudomány*, 14(3).
- Jávor I. (1988): *A hatalom szerkezete a vállalatban*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Jávor I (2003a): A hatalom logikája I-II. *Társadalomkutatás*, 4.
- Jávor I. (2003b): Szervezeti konfliktuselmélet, és hatalmi konfliktusok. Kézirat, MTA Szociológiai Kutatóintézet.
- Jávor I (2004a): A hatalom logikája III-IV. *Társadalomkutatás*, 1.
- Jávor I. (2004b): Bürokrácia és ügyfél. Kézirat, MTA Szociológiai Kutatóintézet.
- Jávor I (2004c): A hatalom logikája V-VI. *Társadalomkutatás*, 2.
- Jávor I. (2004d): Felelőtlen szervezetek. *Szociológiai Szemle*, 1: 66–87.
- Jávor I.–Rozgonyi T. (2002): Hatalom és érdekek hálójában. *Társadalomkutatás*, 20(3-4): 191–216.
- Jávor I.–Rozgonyi T. (2003): A közterület, mint társadalmi erőter. *Társadalomkutatás*, 21(3): 337–358.

- Leone, R.A. (1986): *Who Profits. Winners, Losers, and Government Regulation*. New York: Basic Books Inc. Publishers.
- MacIntyre, A. (1988): *Whose Justice? Which Rationality?* Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.
- March, J.G.–Olsen, J.P. (1989): *Rediscovering Institutions. The Organizational Basis of Politics*. New York: The Free Press, A Division of MacMillan, Inc.
- Meyer, J.W.–Rowan, B. (1977): Institutionalized Organizations: Formal Structure as Myth and Ceremony. *American Journal of Sociology*, 83(Sept): 340–364.
- Michels, R. (1966): *Political Parties*. New York: Free Press.
- Mikó T.–Mogyorósy Zs. (2001): Bizonyítékon alapuló gyógyszer-támogatás és gyógyszerrendelés. In Glatz F. (ed.): *Egészségügy Magyarországon*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 299–309.
- Olsen, M.E.–Micklin, M. eds. (1981): *Handbook of Applied Sociology*. New York: Praeger Publishers.
- Peabody, R.L. (1964): *Organizational Authority*. New York: Atherton Press.
- Perrow, C. (1963): Goals and Power Structures. In Freidson, E. ed.: *The Hospital in Modern Society*. Glencoe, Illinois: Free Press.
- Perrow, C. (1984): *Normal Accidents*. New York: Basic Books, Inc. Publishers.
- Perrow, C. (1985): Comment on Langton's Ecological Theory of Bureaucracy. *Administrative Science Quarterly*, 30: 278–283.
- Pfeffer, J.–Salancik, G.R. (1974): Organizational Decision Making as a Political Process. The Case of a University Budget. *ASQ*, 19, June: 135–152.
- Pfeffer, J.–Salancik, G.R. (1977): Organizational Context and the Characteristics and Tenure of Hospital Administrators. *Academy of Management Journal*, 20(1): 74–88.
- Prahalad, C.K. (1976): Toward a Healthier Hospital – Balancing Technology and Organizational Goals. In Abernathy, W.J.–Sheldon, A.–Prahalad, C.K. (eds.): *The Management of Health Care*. Cambridge, Massachusetts: Ballinger Publishing Company.
- Rosengren, W.R. (1980): *Sociology of Medicine*. New York: Harper and Row Publishers.
- Simon, H.A. (1957): *Administrative Behavior*. New York: MacMillan Company.
- Simon P. (2001): Az egészségügy modernizációja, rendszermodell, informatika. In Glatz Ferenc (ed.): *Egészségügy Magyarországon*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 133–165.
- Steers, R.M. (1977): *Organizational Effectiveness*. Santa Monica, California: Goodyear Publication Company, Inc.
- Thompson, J.D. (1967): *Organizations in Action*. New York: McGraw-Hill Book Company.
- Vince P. (1993): Mit fizetünk meg a gyógyszerek árában? *Közgazdasági Szemle*, XI(6): 523–533.
- Voszka É. (2000): Tulajdonviszonyok az átmenetben. *Közgazdasági Szemle*, 18(7–8).
- Weber, M. (1967): *Gazdaság és társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Whitney, S. N. (2003): A New Model of Medical Decisions: Exploring the Limits of Shared Decision Making. *Medical Decision Making*, 23(Jul-Aug): 275–280.
- Wood, M.Ferlie, E. (2003): Journeying from Hippocrates with Bergson and Deleuze. *Organization Studies*, 24(1): 47–68.

A HARMADIK ÚT ÉS A MEZŐVÁROSI TÁRSADALOMFEJLŐDÉS. ERDEI FERENC VÁROSSZOCIOLÓGIAI ÖSSZEGZÉSÉRŐL

BOGNÁR Bulcsú

Pécsi Tudományegyetem, Szociológia Tanszék
H-7624 Pécs, Rókus u. 2.; e-mail: bogbu@hotmail.com

Összefoglaló: A tanulmány Erdei társadalm szerkezeti elemzésének egyik kulcskérdésével, az alföldi tanyás mezővárosok sajátosságaival foglalkozik. Annak a településtípusnak az értelmezésével, amelyben Erdei a zárt, közösségi létből kilépő parasztság sikeres polgárosodásának egyedüli lehetőségét és ekképpen „harmadik utas” társadalomfejlődés alternatíváját látja. A tanulmány rámutat arra, hogy Erdeinek ez az értelmezése ideologikus értékételezésektől terhelt. Noha a szerző kétségtelenül a mezővárosi társadalomfejlődés legjelesebb ismerője (és ez alapján méltán tekinthető Magyar város című munkája a honi városszociológia egyik klasszikusának), az Erdeire mindig is jellemző, politikai cselekvésprogramjával összefüggésbe hozható értékorientációinak hatásai is alakítják a kötet szemléletét; és teszik sok esetben védhetetlenné társadalm szerkezeti elemzését. A tanulmány kitér arra is, hogy a későbbi kettős struktúra koncepció előzményei már az 1930-as évek műveiben is megfigyelhetők, ha nem is ezek a munkák a későbbi felfogáshoz tartalmilag megegyező kettős szerkezetében. Sokkal inkább Erdeinek azon szemléletében, amely a vizsgált társadalmat mindig két szembenálló társadalm szerkezetre, az általa egyedül kívánatosnak tekintett társadalomfejlődésre és annak összes lehetséges antipólusára osztja.

Kulcsszavak: szociológiatörténet, városszociológia, a magyar társadalomfejlődés sajátosságai, a „harmadik út” koncepciója, parasztpolgárosodás, alföldi tanyás mezőváros, duális társadalomszemlélet.

Erdei szociográfusi, történelmi munkásságának egyik központi kérdése az alföldi tanyás mezőváros értékelése. E várostípus értelmezése Erdei 1930-as évekbeli írásainak leggyakoribb témája. A kitüntetett figyelem azonban nem csupán a szűkebb lakóhely jobb ismeretéből adódik. Erdeit a pályakezdéstől kezdve az foglalkoztatja, hogy milyen módon lehet a parasztság számára hátrányos alárendeltségéből felszabadulni, a „társadalom alatti” helyzetből kitörni? Erdei számára 1940-es évek furcsa kanyarjái – az elhíresült „kettős társadalom” koncepciójának megfogalmazásáig (Erdei 1976) – ennek kulcsa az alföldi tanyás mezőváros, amelyben a zárt, közösségi létből kilépő parasztság sikeres polgárosodásának lehetőségét látja. Ez az oka annak, hogy a tanyás mezőváros és az itteni társadalomfejlődés értelmezése meghatározza Erdei '30-as évekbeli témaválasztását. Az első írások Makót és környékét vizsgáló tanulmányainak (1931, 1932, 1934, 1935a, 1935b, 1936), gazdaságelméleti és tanyaszociográfiai munkájának (1935–36), valamint az Erdei számára országos ismertséget hozó *Futóho-*

*mok*nak (1937) egyaránt legfontosabb tárgya az alföldi tanyás mezővároson alapuló társadalomfejlődés értékelése. Erdei párhuzamosan vizsgálja a paraszti társadalomfejlődés sajátosságait is. Ennek megfelelően két nagy szintézis zárja le az 1930-as évek végén a majd egy évtizedes kutatómunkát. Az 1938-as *Parasztok*ban a paraszti társadalomfejlődés jellemzőit, az egy évvel későbbi *Magyar város*ban a korábbi, többnyire egy részterületre vonatkozó munkák után városszociológiai fejtegetéseit európai perspektívában összegzi. Az itt részletesebben tárgyalt utóbbi írásban tesz Erdei kísérletet arra, hogy immár több alap kutatás eredményével felvértezve általános várostipológiai dolgozzon ki, megrajzolja az alföldi tanyás mezőváros helyét az európai várostípusok között, s egyúttal megadja e település szociográfiáját is. E nagyszabású szaktudósi, tudományos program mellett azonban Erdeire mindig is jellemző, politikai cselekvés-programjával összefüggésbe hozható értékorientációinak hatásai is alakítják a kötet szemléletét.

E kettős szempontrendszer eredményeképpen a *Magyar város a Futóhomok*hoz hasonló erényekkel rendelkezik, másrészt azonban nagyban magán viseli azt az érték-tételezést, amely már a korábbi kötet esetében is veszélyeztette a társadalomszerkezeti elemzés koherenciáját. Hiszen Erdei a *Magyar város*ban is a tanyás mezővárosi fejlődés primátusát fogalmazza meg minden egyéb társadalmasulással szemben; anélkül, hogy ennek az álláspontnak meggyőző történeti, szociológiai indoklását adná. Másrészt azonban ebben a munkájában azt a paraszti világot mutatja be, amelynek ismerete Erdeit kétség kívül az egyik legjelentősebb szociográfussá avatja. Ebben a kötetben a parasztság életének jeles ismerőjeként sok tekintetben valóban sikerült megragadnia az alföldi tanyás mezőváros jellegzetességeit. Először ő jellemezi helyenként igen helytállóan a helyi sajátosságok eredményeképpen kialakuló településtípust¹, és ez alapján a *Magyar várost* méltán tekintik a honi városszociológia egyik lényeges előzményének. A szociográfiai leírás szakszerűsége, a társadalomrajz pontossága, a gazdasági összefüggések pontos láttatása és összefüggésbe hozása a társadalmi átalakulás folyamatával, mind Erdei munkájának erényei közé tartoznak. Ő végzi el a mezővárosi társadalom nagy csoportjainak leírását éppúgy, mint az egyes társadalmi tömbök eltérő történeti előzményeinek és kulturális sajátosságainak plauzibilis megjelenítését. Erdei városszociológiája az említettek mellett kiterjed a mezőváros építkezésmódjára, a viseletére, a társas érintkezés formáira, a társadalmi nyilvánosság konstitúciójára jellemzésére; mindezeket az elemzési szempontokat egy egységes szemléletben láttatva. Erdei munkájának pozitívuma az is, hogy elkerülve a statikus társadalomrajz csapdáit, a mezővárosi társadalmát, gazdaságát és kulturális összefüggéseit a társadalmi változás folyamatában rajzolja meg. Így nem csupán a mezővárosok társadalmáról kapunk képet, hanem e településtípus fejlődésének és átalakulásának történetiségét is képes felvillantani. Erdei elemzésére az is jellemző, hogy a történeti látásmód mellett a tágabb társadalmi hatásokat is beépíti az elemzésébe. Az alföldi tanyás mezőváros sajátosságait a magyar társadalomfejlődés és az európai társadalmasodás összefüggésében vizsgálja; és egyúttal elvégzi a tanyás mezővárosok tipizálását is. Több dimenziós városdefini-

1 Erdei számára tehát a „magyar város” az alföldi tanyás mezővárost jelenti. Ezt jelzi az is, hogy a kötetnek eredetileg *Magyar mezőváros* volt a munkacíme. Erről lásd Erdeinek Ortutay Gyulához írt 1937. május 27-ei levelét (H. Soós 1991: 120).

ója, a város ‘központi hely’ funkciójának hangsúlyozása pedig a későbbi történeti kutatások kiindulópontjává vált (BácskaiNagy 1984; Bácskai 1988).

A *Magyar város* mindezen értékei azonban nem fedhetik el Erdei elemzésének ideologikus tartalmát és ennek következtében azokat az egyenetlenségeket, amelyek Erdei egyik legismertebb művének sajátja. Különösen szemet szűrőak e kötet felfogásának problémái, ha Erdeinek a pályakezdéstől a második világháború végéig tartó időszakának, a „nagy” szociográfiák korszakának társadalomszemléletét vizsgáljuk. E perspektívából nézve igyekszem rámutatni azokra a problémákra, amelyek a mű kétségtelen erényei, tudománytörténeti jelentősége mellett és a vitán felüli bravúros városszociológiai leírás mögött meghúzódnak. Erdei elemzésének hitelességét a *Magyar város* esetében is a szerző kettős (tudományos és politikai) szempontrendszer veszélyezteti. A széles perspektívának, a szintézis igényének és nyilvánvaló elfogultságának társadalomrajzot formáló szerepének kettősége már a város fogalmának meghatározásában is megmutatkozik. A társadalomtudományos érvényesség igénye miatt Erdei olyan átfogó városfogalmat kíván alkotni, amely a korábbi statisztikai, jogi, település-földrajzi meghatározások szempontjait éppúgy magába olvasztja, mint saját, a várost társadalmi funkciója alapján értelmező megközelítését. E szerint „a város olyan település, amely önmagával is és vidékével együtt is szervezett és autonóm vezetésű társadalmi egységet alkot és egyfelől nagyobb számú népességnek a lakóhelye, másfelől vidékére kiható központi funkcióknak a telephelye, s e szerepeknek megfelelő technikai berendezésekkel rendelkezik” (Erdei 1939: 24). A várost tehát elsősorban ‘központi hely’ funkciója határozza meg, egy olyan települést jelentve, amely egy nagyobb területi egység köré szerveződő társadalom központjaként funkcionál. Ezen túl Erdei a város specifikumának tekinti, hogy ez a településtípus különböző magatartástípusok és különböző társadalmi funkciók színtere, szemben a falu egyneműtelep jellegével, ahol mindent az őstermelés határoz meg. A város a lakóhely, az ipari termelés, a kereskedelmi forgalom, a társadalmi igazgatás és magasabb kultúrélet színhelye, amelyek egyaránt strukturálják a városi társadalom jellegét, sajátos rendet alakítva ki benne. Mindezen tényezők sok tekintetben cizellálják Erdei városfogalmát. A definíció azonban leginkább a város és vidékének szerves összetartozását emeli ki különös hangsúllyal. Ez az elem a leglényegesebb része Erdei meghatározásának.² Ez a meghatározás azonban nagyon kevésbé képes a különböző várostípusok sajátosságait egy nemfogalom alá rendezni. Miközben Erdei a *Magyar város* szintézisében az európai társadalomfejlődés során kialakult városfajtákat is jellemezni kívánta, városfogalma azonban nem illik rá a különböző várostípusok többségére.

Város és vidékének egymást kiegészítő szereposztása Erdei általános városfogalmával szemben valójában nagyon kevés, a klasszikus várostípusoktól eltérő település esetében érvényesül. Ezeket a jegyeket véli Erdei megtalálni az őstermelő városokban,³ illetve azokon a településeken, ahol a mezőgazdasági termelés ugyan nem válik városképző tényezővé, mégis a mezőgazdasági őstermelők a falusinál nagyobb telepü-

2 „A város legmélyebb értelmét a vidékkel való összeműködés és egyéb összekötő vonatkozások által tudjuk csak megvilágítani.” (Erdei 1939: 14)

3 erdei kizárólag a mezőgazdasági őstermelésből kialakult városokat tekinti őstermelő városoknak. Felfogása szerint a bányászat azért nem sorolható ide, mert az önmagában nem városképző erő. A bányavárosokat értelmezése szerint a bányaiipari tényezők hozzák létre.

lést hoznak létre, „mezőgazdák lakóvárosát” alakítva ki. Ez a jóval elterjedtebb településtípust a magyar Alföld mezővárosait jelenti elsősorban. (Ennek egyik típusa a kertés városok ritkábban előforduló csoportja, másik típusa a tanyás mezővárosok jóval népesebb csoportja.) Erdei városszociológiai fejtegetései minden ezen kívül eső várostípust olyan településként szemlél, ahol város és vidék egymást kölcsönösen kiegészítő szerepe nem figyelhető meg. Erdei városfogalmának „szűkösségét” mutatja, hogy nem csupán a speciális helyzetű városok – pl. az üdülő- és fürdővárosok, amelyek esetében a városfejlődés teljes mértékben a vidék nélkül történik meg – nem sorolhatók a definíció alá. Miközben a város és vidékének összetartozása Erdei városfogalmának leglényegesebb elemét jelenti, az általa értelmezett várostípusok zömében nem látja ezt a szimbiózist érvényesülni. A *Magyar város* felfogása szerint ugyanis azoknál az európai társadalmaknál, ahol létrejön a város és a vidék közötti kapcsolat, ezt többnyire egyfajta megosztottság jellemzi. A szembenállást azonban nem csak az adja, hogy a város differenciáltabb élete, magasabb kultúrája, a civilizáció teljessége a falu egyszerűbb életéhez, paraszti hátramaradottságához, hiányos civilizálódásához képest különbséget mutat. Erdei az európai társadalom- és városfejlődés kapcsán egyenesen a város és a vidék „osztályharc jellegű szembenállásáról” (Erdi 1939: 42) beszél. Ez alapján jut arra az álláspontra, hogy az európai társadalmasodás nem képes a város és vidékének organikus kapcsolatát megvalósítani: a települési rendszer e megosztottsága kettős struktúrát hoz létre a társadalomban.⁴ Mivel az európai társadalomban a „városiak és a falusiak osztályharcjellegű ellenkezésben vannak egymással” (Erdi 1939: 46), ezért a kettős struktúra⁵ változatlan érvénnyel fennmarad és ennek következtében az alávetett, a helyzetükből szabadulni kívánó falusiak tömeges városba özönlése figyelhető meg.

Amikor Erdei az európai társadalomfejlődés kettős szerkezetét és a nem-városlakók alsóbbrendűségét okozó tartalmáról értekezik, az ezzel szembeni megoldást a *Magyar városban* is az alföldi tanyás mezővárosok társadalomfejlődése fogja kínálni. Hiszen Erdei számára az európai társadalomfejlődés egyetlen jelentősebb kivételét azok az alföldi tanyás városok jelentik⁶, ahol a városlakók az egész létüket megalapozó vidéket a város szervezetébe építik be. Itt valósulna meg a városvidék „egységsszervezete”, melyben a város és a vidék egybeolvasztása olyan módon történik, hogy a vidéken elhelyezkedő falvak, tanyák lakórézsei bekerülnek a városba, a termelést szolgáló

4 „Az a települési rendszer, amely várost egy táj szigeteként emeli a vidéke fölé, az odatelepült népesség társadalmát is éppilyen jellemzően kétfelé osztja. A város városi társadalmat teremt és a vidék falusit, s ez a tagozódás nem esetleges és változó különbség, hanem általános érvényű és állandó elkülönülés, amely éppolyan természetű és erejű, mint a rendi, vagy az osztálytagozódás. A települési helyzet csak a társadalmat osztja ketté, azonban ezzel szükségszerűen két szférára osztja a társadalom tárgyiasult termékeit, a civilizációt és a kultúrát is.” (Erdi 1939: 4344)

5 Érdemes figyelni arra, hogy ez a felfogás rokon a *Parasztok* szemléletével, ahol a kettős struktúrát a zárt tömbként szemlélt paraszti altársadalom, és a fölötte elhelyezkedő nem-paraszti világ képezi. Erdei itt kifejtett kettős struktúrája abban is illeszkedik a *Parasztok* kettős szerkezetiségéhez, hogy mindkét struktúra átmetszi az osztályszerkezeti különbségeket, és mindkét struktúráló elvet (paraszti *versus* nem-paraszti, illetve falusi *versus* városi) lényegesebbnek tekinti a hagyományos, osztály- vagy rendszerű rétegződéselveknél.

6 Erdei szerint város és vidék organikus szimbiózisa az alföldi tanyás városok mellett még a Pontini-mocsarak telepített városaiban, Littoriában, Sabaudiában és Pontiniában található meg (Erdi 1939: 42–43).

részek pedig kinn maradnak a vidéki településen. Másrészt Erdei szerint a magyar tanyás mezőváros által létrehozott társadalom azért is mentes az európai társadalomfejlődésre jellemző kettős struktúráról, mivel itt nincs meg a város és falu szembenállása. Ha igazi tanyáról van szó (tehát ahol időleges és csak a gazdasági tevékenységre korlátozódó a kinttartózkodás), akkor álláspontja szerint nem beszélhetünk örökös kivetettségről, miképpen a város és a tanya között sem jön létre alá- és fölérendeltség. A magyar tanyás mezővárosban működő állandó váltógazdaság eredményeképpen nincs tömeges városba özőnlés, nincs menekülés a társadalmi mobilitás érdekében. A mobilitás a tanya és város szimbiózisában valósul meg, amely a falu primitív paraszti világgal szemben magasabb rendű és polgárosodottabb teljes kultúrát és civilizációt hoz létre, amelynek hatása éppúgy érvényesül a városban, mint a vonzáskörzetében lévő kistelepüléseken.

Bármiképpen is értékeljük azonban a tanyás mezővárosról megfogalmazottakat, az Erdei által alkotott városdefiníció bizonyosan nem alkalmas a különböző várostípusok jellemzőinek megragadására. Noha a város meghatározásakor Erdei korábban kétségtelenül elkülönülten szemlélt szempontokat ötvöz, azonban a definíciója valójában sokkal kevésbé illik rá a különböző várostípusokra, mint az Erdeit megelőző kísérletek. Széles körű városdefiníciójának ugyanis lényegében egyetlen várostípus, a magyarországi, alföldi tanyás mezőváros, pontosabban (miként erre a későbbiekben kitérünk) annak Erdei-féle leírása felel meg. Az eddig kifejtettek is mutatják azonban, hogy Erdei városfogalma alá tartozó jegyekkel kizárólag a magyarországi tanyás mezőváros jellemezhető. Csak erre a várostípusra érvényes, hogy a „város olyan település, amely önmagával is és vidékével együtt is szervezett és autonóm társadalmi egységet alkot” (Erdei 1939: 24). Erdei tehát egy helyi sajátosságot azonosít általánosan jellemző jegyeként; és ez alapján próbál meg általános városfogalmat létrehozni. A *Magyar város* településtipológiájában ilyen módon ugyanaz a szemlélet érvényesül, mint a korábbi évek szociográfiáiban, a *Futóhomok*ban és a *Parasztok*ban. Erdei az általa különös jegyekkel felruházott tanyás mezővárosi fejlődés vélt jellemzőinek megfelelően értékeli az egész európai városfejlődést; egy olyan városdefinícióval, amely csak e helyi sajátosságok eredményeképpen létrejövő várostípust képes leírni.⁷

Erdei városzociológiai elemzésében azonban nem csak a kiindulást jelentő városdefiníció használhatatlansága emelhető ki. Azt sem tisztázza, hogy mi alapján állítható, hogy az európai társadalomfejlődés nem képes a város és a vidék, a városi és a falusi társadalom egységét megvalósítani. Nem kapunk választ arra, hogy mi alapján tekint-

7 A *Magyar város* felfogásának legalább ilyen lényeges hiányossága, hogy Erdei nem ad megnyugtató választ arra, hogy hol húzható meg az alföldi városok határa. Miképp erre Timár Lajos (1988) rámutat, Erdei elméletileg erre a kérdésre helyes választ ad, amikor azt állítja, hogy a határt a társadalomszerkezet viszonyai alakítják ki. Mivel azonban általános meghatározásával szemben Erdeinél a tanyás települések földrajzi szemlélete a meghatározó, így nem lehet sikeres a földrajzi és társadalmi szemlélet összeillesztése. Ez az oka annak, hogy paradox módon éppen a geográfus Mendöl Tibor képviseli Erdeivel szemben, hogy a város határát a térbeli kapcsolatok helyett a foglalkozási-társadalmi szerkezet különbségei határozzák meg. (Lásd erről részletesebben: Timár 1988: 86-93.) Ebben a vitában a szociológus Erdei jut arra, hogy a városok határát legjobban megközelítik a történelmi fejlődés során kialakult közigazgatási határok; míg a geográfus Mendöl azt hangsúlyozza, hogy „Magyarországon és különösen az Alföldön ... a közigazgatási egységek csak ritkán jelentenek földrajzi település egységet is” (Mendöl 1936: 191). Más összefüggésben – Szilágyi Miklós (1995) vizsgálataira hivatkozva – Gyáni Gábor is rámutat arra, hogy Erdei „nem túl megalapozott, empirikusan felettebb bizonyítatlan” városfogalmat használ (Gyáni 2002: 71).

hető ez a kettős struktúra az európai társadalomfejlődés sajátosságának. Különösen az európai társadalmat két részre osztó, osztályharc jellegű városfalu szembenállásának teóriája vet fel kérdéseket. Mindenesetre az Erdei által hivatkozott szociológiai irodalomból ezek a megállapítások nem vonhatók le, hiszen Tönnies (1912), a chicagói városzociológia (Park–Burgess–Kenzie 1925), vagy Sorokin (Sorokin–Zimmermann 1929), illetve Max Weber (1999) ez irányú munkáiból nehéz lenne erre az álláspontra jutni. Másrészt a *Magyar város* előtt született, a későbbi kötet szemléletével számos tekintetben rokon *Parasztok*ban Európa nagy régióinak társadalomszerkezetét tárgyalva sem a nyugati, sem az északi, sem a déli régió esetében nem talál a településtípus mentén kettős struktúrát. Gyaníthatóan arról van szó – és ebben viszont feltétlen rokonság van a *Parasztok* és a *Magyar város* elemzése között –, hogy Erdei ebben a munkájában is a kelet-közép-európai régió általa megfogalmazott sajátosságából (város és vidék a tanyás városokon kívül tapasztalt szembenállásból) általánosít, és egy huszárvágással ezt tekinti az európai társadalomfejlődési modellnek.⁸ Ez az értelmezési keret azonban nyilvánvalóan ideológiai célokat szolgál. A parasztság polgárosodására, társadalmi emancipálására sajátos magyar utat kereső és ezt az alföldi tanyás mezővárosban meg-
lelő Erdei számára a nyugati társadalomfejlődés sematikus, negatívan elfogult láttatása segít abban, hogy meggyőzően érvelhessen saját harmadik utas elképzelése mellett.⁹ Erdei politikai elképzeléséből következő értéktételezése (az európai társadalomfejlődés tendenciózus ábrázolása) egyúttal sikeresen diszkvalifikálja a nyugatias magyar városok által kínált társadalomfejlődést is.¹⁰

Az alföldi tanyás mezőváros igézetében fogant szemlélet határozza meg a magyar városhálózat különböző településtípusainak az értékelését is. Erdei itt olyan perspektívát alkot, amelynek az európai városfejlődés indokolatlanul negatív ítélete és Erdei megalapozatlan városdefiníciója jelenti az alapját. Különösen az utóbbi, a város és vidék egységét tételező városfogalom határozza meg Erdei értékelését a magyar város-szerkezet különböző típusairól. Ez alapján osztja két nagy csoportra a magyarországi városokat, és e kiindulás következtében lesz a sajátos magyar jegyeket tükröző alföldi mezővárosok értékelése pozitív. Míg az európai városfejlődést követő „nyugati városokat” nyilvánvalóan negatívan ítéli meg, hiszen utóbbi Erdei értelmezésében két el-

8 A *Parasztok*ban a paraszti társadalom és az őt zárt, alávetett helyzetbe tartó felsőtársadalom dichotómiája fogalmazódott meg a kelet-közép-európai térség sajátosságainak elemzése kapcsán, és vált általános európai jeggyé Erdei számára.

9 Erdei a másik alternatívával, a szovjet példával már korábban, a *Magyar gazdaságtudomány* című munkájában hosszú időre leszámolt.

10 Ez az ideológiai mozzanat (az európai városfejlődés elfogult láttatása) minden bizonnyal Erdei számára is nehézséget okozott, hiszen a *Magyar város* szociálpolitikai fejtegetéseiben – újabb huszárvágással – visszavonja az előző 200 oldalon képviselt felfogását. A szövegnek ebben a részében a mellett foglal állást, hogy a kettős jelleg nem az európai társadalomfejlődés sajátja, hanem csupán a rendi társadalom jellemzője, és mint ilyen a társadalmi változásokkal (mindenekelőtt az osztályszerkezetű társadalom kialakulásával) automatikusan megszűnik. „A következmény, hogy a megtörtént társadalmi változás területi vonatkozásban is érvényesülni akar ... A városba özönlés egyre hatalmasodó árja világos bizonyítéka ennek a törekvésnek, maga ez a jelenség pedig világos példája annak, hogy a város és a vidék kettősége a valóság világában nem áll meg többé” (Erdi 1939: 199). A szöveg e pontjai alapján helyezkedhetnénk arra az álláspontra is, hogy Erdei feladta a kötet nagyobb részében hangoztatott álláspontját. Az értékelésében bekövetkezett radikális változásnak azonban nincs következménye az egyes településtípusok megítélésére. Így feltételezhetően nem új felfogást tartalmazó megközelítéssel van dolgunk, hanem a szöveg Erdei ideológikus elemzése szülte inkoherenciájáról beszélhetünk.

különült csoportra osztja a társadalmat. Erdei szerint ugyanis a nyugati városok két ok miatt is determináltak a kettős szerkezet kialakítására. Az antik hagyományok és az európai középkor rendies tagozódása egyaránt a szűk területre korlátozódott magasabb rendű életterület és a környező vidék elmaradottságának kettőségét eredményezné. A nyugat-európai társadalomfejlődés kettős szerkezetének a jelentőségét gyengíti, hogy itt város és vidéke ugyanahhoz a népcsoporthoz tartozott. Erdei szerint azonban a magyarországi, nyugati típusú városrendszer specifikumát és a kettős szerkezet nagyobb társadalmi szakadékot létrehozó jellegét az jelenti, hogy a városi lakosság idegen, többnyire Nyugat-Európából uralkodói rendelkezésre telepített népességből állt. A városokká lett királyi megyeszékhelyek, egyházmegyei, majd ipari és kereskedelmi központok zömében a nyugati bevándorlók által alapított települések voltak, szemben a vidék „pogány” magyarságával szemben. Erdei tehát nem csupán a nyugati minta követése miatt érzi éles szembenállását a város és vidék között. A nyugati város- és társadalomfejlődésben önmagában meglévő ellentétet a magyarországi viszonyok sajátossága terheli tovább. Ez alapján jut arra következtetésre, hogy a város és vidék különböző etnikumból való rekrutációja a többségi magyarságot alávetett szerepre kárhuzhatja, a zömében német etnikumú városlakókkal szemben. E várostípus diszkvalifikáláshoz az is hozzájárult, hogy Erdei a nyugatias várostípus felülről végrehajtott meghonosítását a magyar hagyományoknak és nemzeti karakternek megfelelőbb településrendszer felszámolójaként értékeli; ilyen módon ezek a városok a magyarságra oktrojált idegen akarat megtestesítői is egyben.

A magyarság karakterétől idegen jelleg hangsúlyozásának fontos szerepe van Erdei értelmezésében. A magyar városhálózat többségi csoportját jelentő „nyugatias” városok számára az idegenségnek a megtestesítői. Erdei végletekig „kurucos” településszociológiájában ezért látta úgy, hogy az idegen hatás erős ellenállást alakít ki a többségi magyar társadalomban. Számára a magyarság szembenállását fejezi ki ezzel a rendszerrel szemben azzal, hogy ugyan történt némi hasonulás ehhez a várostípushoz, de a magyarság végig megőrizte különállását. Vagyis az évszázados idegen hatás eredményeképpen, a nemesi vármegyerendszerben megfigyelhető ugyan a magyarság illeszkedése a nyugati várostípushoz, de a nyugatitól eltérő jegyek mégis dominánsabbak. Erdei szerint ugyanis a közigazgatás, az ipar, kereskedelem és a kultúra központjaivá váló nemesi város a magyar szállásrendszer hagyományát átvéve „sajátos magyar városjellegét is megtestesített” (Erdei 1939: 51) azzal, hogy a külső birtokon lévő kúria mellé a megyeszékhelyen is nemesi lakóházakat emeltek. Ez a kettőség érvényesül a többi, nyugati példa alapján létrejövő város esetében is. Erdei szerint ugyan a nyugati hagyományból nőnek ki azok a „magyar polgárius jellegű városok”, amelyek forgalmi helyek közelében gazdasági (Debrecen, Szolnok, Baja, Komárom, Arad, Nagyvárad, Kolozsvár) és/vagy kulturális központokká (Debrecen, Pápa, Sárospatak, Nagyenyed) válnak, de a nyugati minta teljes átvétele itt sem történik meg. (Ez a nyugatias várostípus jellemzi azokat a területeket, ahol a török uralom nem pusztította el a nyugati minta alapján létrejövő magyar városrendszert.) Mindazonáltal Erdei szerint minden magyaros ellenállás ellenére sem lehetnek ezek a települések a magyar polgári fejlődés alapjai. A nyugati városok közös vonását ugyanis abban látja, hogy a történetileg egymás után érkező népelemek, és az általuk kialakított városi szerepek nem alkotnak egységet, változatlanul őrizve a királyi, nemes, polgári rétegek különbözőségét. Ezeket a különálló, földrajzi elhelyezkedésében is elváló

városmagvakat (vár, nemesi székhely, polgárváros, egyházi centrum) pedig egy nehezen városiasodó falusias kötőanyag köti össze. Erdei ítélete szerint ez a városszerkezet sohasem volt képes organikus egységet teremteni a társadalom számára, az idegen eredet nem volt képes megbirkózni a meglévő, más hagyománnyal rendelkező kultúrával és a magyarság ellenállásával.¹¹

A nyugatias városok fenti jellemzői miatt Erdei a magyar város- és társadalomfejlődést csak e városokon kívül látja megvalósíthatónak. Értelmezése szerint a magyar hagyományoknak megfelelő, illetve azon építkező városszerkezet a török hódoltság időszaka után tud létrejönni; azokon a területeken, ahol a nyugati szerkezet felszámolódott a török megszállás alatt. Ebben a térségben – mindenek előtt az Alföldön – lát lehetőséget az ősi magyar szálláselvre való visszatérésre, amelyet a nomád tradíció túl a később betelepülő nagy számú kunság, valamint az akolkertes falvakban a hajdúvárosok tartottak ébren. E települések társadalmában látja a nyugat-európai társadalomfejlődés meghaladásának lehetőségét, hiszen Erdei szerint mind a kun városok, mind a hajdúvárosok társadalmának közös jellemvonása, hogy nem tartoztak az alá- és fölérendeltséget indikáló rendi társadalom zárt csoportjai közé, hanem kiváltságos területeknek minősültek. Ez a félpaszti társadalom őrizte meg a magyar szállásrendszert, hogy majd egy paraszti közösség alakítsa modern városszervezetté. Az eredendően a nomád állattenyésztés során létrejövő kettős szálláselv hagyományának újraéledését érzékeli a török kiűzése után a tanya mezőgazdasági hasznosításával.¹² A kettős szállásrendszer alapján kialakított, Erdei szerint „példa nélküli megoldással” nemcsak nagyobb, zömében mezőgazdasági népesség együttlakását sikerült megoldani, hanem ez egyúttal lehetőséget biztosított a város és vidékének organikus fejlődéséhez is.¹³ Az ősi hagyomány aztán nem csak a kettős szálláselvben, hanem a városszerkezet jellegében is megmutatkozott. A város belterületén a régi belső szállás szerepkörének megfelelően a lakóházak helyezkedtek el, és ez a terület adta a főbb városi funkciókat betöltő épületek helyét és a társas érintkezés színterét is. A külterületek pedig, ahol egyformán szántóföldi tanyák alakultak ki, egységes szerkezettel kapcsolódtak a mezőváros központjához, miközben a városmag köré szerveződő, korábban falusias városrészek fokozatosan városiassá váltak.

Noha Erdeinek a *Magyar városban* kifejtett elképzelése az alföldi tanyás mezővárosok jelentőségéről kétségtelenül eredeti gondolat, azonban a sajátosan magyaroknak,

11 „Minden nyugati magyar város tükrözi azt az ellenállást, amit a magyar társadalom települési hagyományai mutattak a nyugati városrendszerrel szemben ... a példa egységét minduntalan megzavarta a magyar társadalom más ízlésű települési hagyománya zavartalan és egységes nyugati városképet csak azok a városaink nyújtanak, amelyek mindmáig megőrizték idegen karakterüket.” (Erdei 1939: 54)

12 Erdei itt a 18. századi újratelepítések időszakára utal. Az alföldi kultúrtájon a kerti termelés a városalatti szőlős, gyümölcsös és veteményes kertekben, a szántóföldi termelés a várostól távolabb eső, a belső legelők övén túl indult meg. Az állattenyésztés pedig a távoli pusztákon folytatódott vagy a belső városalatti, teljesen állattartás céljaira berendezkedett külső szállásokon; mindkét esetben újraélesztve a régi kettős szálláselvet. A 18. századi koncentrikus szerkezetű állattartó helyek ezáltal városá fejlődtek, majd a szántóföldi tanyák létrejöttével a növénytermelő települések is városá alakultak, túllépve a falurendszer korlátain. E folyamat értékelésekor jut Erdei arra az álláspontra, hogy ez úgy volt lehetséges, hogy az állattenyésztésben ismert kettős szállásrendszert a növénytermesztésre is elkezdték alkalmazni, amikor az újabb földek bevonásával a szántóföld túlságosan távol került a várostól, hogy napi bejárással érdemes lenne megművelni.

13 Kósa László is rámutat arra, hogy ennek a felfogásnak fontos előzménye Györffy István értelmezése, amelyre Erdei minden szociográfijában hivatkozik is (Kósa 2002: 62).

organikusnak és nyugatiasan idegennek leírt szembeállítás nem lehet alapja sem egy településszociológiai, sem egy e mögött nyilvánvalóan meghúzódo társadalomszerkezeti elemzésnek. Erdei gondolatmenete ugyanis olyan értelemben használja az idegen-ség fogalmát, amely nem csupán városszociológiai fejtegetéseit, hanem társadalomszemléletét is hiteltelenné teszi. Erdeinek itt részletesebben ismertetett felfogásából ugyanis az következik, hogy kevés, nem jellemző és nem is átütő erejű adaptációtól eltekintve az egész nem alföldi, tanyás várostípus az egész magyarságtól idegen tartalmat fejez ki. A magyarság ezzel szemben képvisel eredendően (de legalábbis a Kárpát-medencébe történő letelepüléstől kezdve) valami olyan sajátos jegyet (ez lenne a kettős szállásrendszer hagyománya), amely viszont kizárólag az alföldi tanyás mezővárosok által kínált társadalomfejlődésben élt tovább. E gondolatmenetben olyan magyarságkép bontakozik ki, amely szerint – a konstrukció logikájából adódóan – a magyarságnak nem lehet történetisége. A magyar jegyek ugyanis valami távoli, ősi múlt jellemzőivel lesznek azonosak, és minden változás a történeti időben, minden olyan mozzanat, amely más jegyekkel ruházná fel a magyarságot, magának a népcsoport sajátos jegyeinek a felszámolását hozná magával. E szemlélet következményeként pedig mindazok a jegyek, amelyek a kettős szállásrendszer hagyományában kifejeződő magyarságtól különböznek, az idegenség megtestesülései lesznek. Hogy miképpen jöhettek létre a történeti időben a történeti változástól érintetlen jegyek, és miért éppen ezek (és nem más sajátosságok) képviselik a magyarságot, arra éppúgy nincs válasz a *Magyar város* fejtegetéseiben, mint ahogyan a *Futóhomok*ban sem.

A különböző várostípusok értelmezésében másrészt Erdei egész pályáján megmutatókozó beállítódása is áttekinthető. Egész munkásságára jellemző a dunántúli társadalomfejlődés és ennek részeként a dunántúli városfejlődés negatív értékelése. Ez a nyilvánvaló elfogultság ebben az írásban is tetten érhető. Ez mutatkozik meg a nyugatias magyar városok magasabb fejlettségének kétségbe vonásában is, noha ennek az Erdei által ismertetett statisztikai adatok is ellentmondanak.¹⁴ Nem taglalja azokat a gazdasági és társadalmi eredményeket sem, amelyek rámutatnának a nyugatias városok jelentős polgárosodó képességeire, legyen szó a piacosodás, termelési újítások vagy a kultúrszint összefüggéseiről.¹⁵ Erdei e jegyeket szinte kizárólag csak az alföldi tanyás mezővárosok esetében emeli ki. Miközben a dunántúli városfejlődés eredményeit alulértékeli, addig az alföldi tanyás településeket indokolatlanul pozitívan ítéli meg. E koncepciózus beállítás folyamatosan túlhangsúlyozza a tanyás városok egyediségét, különállását. Különösen szembeütő ez az eltérő történelmi múlt megjelenítésekor. Erdei a tanyás településeknek a magyar társadalomfejlődéstől

14 Erdei ezt a problémát úgy kísérli meg feloldani, hogy egyrészt az alföldi mezővárosok alacsonyabb fejlettségét a felsőtársadalom nem támogató, vagy elnyomó politikájának tulajdonítja, másrészt mindkét településtípus esetén hozzászámolja a külterületi lakosságot is, és ily módon bizonyos részterületeken a tanyás városok fejlettségét tudja kimutatni.

15 Enyedi is felhívja a figyelmet arra, hogy Erdei indokolatlanul tekinti az alföldi településeket fejlettebbnek és teszi a településpolitikája alapjának. „Erdei bizonyos fokig a szükségből csinál erényt, mivel ez a város–falu szembenállás feloldódása a mezővárosban igen alacsony szinten történt meg. A mezővárosok – elmaradott városok voltak, a tőkés városfejlődésnek alacsony fokáig jutottak el: alig volt iparuk; a parasztpolgárok szolgáltatási igényei szerények voltak, tehát a terciér szektor is gyengén fejlett volt; a település művi környezete, civilizációs foka alig volt jobb a falvakénál. Az alföldi város a dunántúli városnál kevésbé volt fejlett, ezért aligha volt reális országos példává tenni.” (Enyedi 1980: 74)

eltérő, annak Erdei szerint alacsonyabb fejlettségéhez nem kapcsolódó jellegét úgy kívánja ábrázolni, hogy az indokoltnál jobban kiemeli a tanyás városok eltéréseit. Egyenesen azt állítja, hogy a tanyás társadalomfejlődés a magyar társadalmi viszonyoktól jórészt függetlenül jött létre, és a tanyás mezővárosok más városfejlődéstől alapjaiban térnek el. Közismert azonban, hogy a tanyás településeknek tulajdonított eredendő szabadság e városok túlnyomó többségére egyáltalán nem igaz, mivel azok a földesúri függés alól zömében csak a török utáni időszakban szabadultak fel. (Másképpen ez a szabadság sem egységes a földesúri alföldi városok, pl. Nyíregyháza, Gyula esetében.) Erdei nem taglalja a korábbi időszak „szabadságát” erősen megkérdőjelező, földesúrnak, kincstárnak, töröknek fizetendő nagyon komoly adóterhek kérdését sem. Miként azt sem ábrázolja, hogy az önkormányzattal rendelkező jelentősebb dunántúli mezővárosok kötöttségeikben és szabadságukban nem különböznek jelentősen az alföldiektől.

Az európai társadalomfejlődés kettős struktúrát okozó jellegének hangsúlyozása és az ehhez kapcsolódó, az alföldi tanyás mezőváros alapján megalkotott városdefiníció azonban nem véletlenül fontos támpillére Erdei koncepciójának. Ez a felfogás a nyugati városok alulértékelése mellett legfőképpen az alföldi tanyás mezőváros páratlan jellegét hivatott bizonyítani. Erdei megközelítésében ez a településtípus nem csupán sajátos történeti előzmények miatt létrejövő különlegesség, hanem az európai társadalomfejlődés jobbítását, a város és vidék antagonisztikus szembenállását felszámolni képes lehetőség, és mint ilyen páratlan történeti tényező. Számára a tanyás mezőváros a konszenzusos társadalomfejlődés letéteményese, amely város és vidékének organikus összetartozása által az egész társadalomra egyenlő módon képes a polgári értéket kiterjeszteni. Azokat az értékeket, amelyek kapcsán azonban maga Erdei állapítja meg, hogy az általa példaként kezelt mezővárosi társadalomban csak bizonyos társadalmi csoportok képviselik teljes egészében, és a közösség jelentős része kevéssé vagy egyáltalán nem tekinthető ezen értékek alapján álló társadalmi csoportnak. Ugyan a mezővárosi társadalom alapvetően polgárinak tekinthető annyiban, hogy már nem a rendi, hanem az osztálytagozódás jellemzi, de ez – és erre Erdei is rámutat – korántsem jelenti azt, hogy ezzel a mezővárosban megvalósultak volna a város és vidék organikus együttélésének társadalmi feltételei. Erdei is kiemeli, hogy város és vidék egységét megvalósító akarat kizárólagosan a mezővárosi parasztság sajátja. Ez az a társadalmi csoport, amelyet közös múltja és jelentős szabad paraszti hagyománya erre a szerepre predesztinál. Ez az a parasztság, amely maga számolta fel a paraszti törvények alávetettséget okozó tartalmát, és amely már a polgári társadalmat kívánja a maga képére formálni.

A mezővárosi társadalom vezetőerejét jelentő polgárság azonban hármasság tagolódásában már olyan csoportokra oszlik, amelyek ambivalens viszonyban állnak a parasztpolgári értékekkel, és ezért nem város és vidék organikus egybeszerveződését kifejező szolidaritást képviselik. Miként Erdei remek társadalomrajza is ábrázolja, a polgárság úri elemei és a hozzájuk hasonló régi városi polgárság, német és zsidó betelepülőkkel vegyes csoportja osztályhelyzetének érvényesítésére törekszik elsősorban, és csak az egykori parasztság vagyosabb tagjai szolidárisak helyenként az alsó társadalmi csoportokkal. Erdei elemzése mutat rá arra is, hogy a mezővárosok többségében ez a réteg is az úri életstílust igyekszik elsajátítani, és felszámolja a paraszti jellegű demokrácia lehetőségét. A parasztpolgári értékekkel való szembehelyezkedés jellemzi a mezővárosok közhivatalnokait is, akik szívesen különülnek el a város paraszti tömbjétől,

és mint Erdei fogalmaz, osztályharc jellegű ellentét alakul ki a két társadalmi csoport között. Azt hihetnénk, hogy legalább a parasztság kispolgári tömbje egységesen támogatja a parasztpolgári szolidaritást, és az ezen alapuló „konszenzusos társadalomfejlődést”. Épp Erdei kiváló társadalomszerkezeti elemzései (legyen szó korai írásairól, a *Futóhomokról*, vagy a *Magyar városról*) mutatnak rá, hogy a hajdan egységes parasztság az osztálytársadalom viszonyai közepette erősen polarizálódik, és értékvilágában is határozottan elkülönülő irányokat vesz. A mezővárosi társadalom egyik karaktert adó csoportja a kiscgazda kispolgárság ugyan a tanyasi rendszer igazi fönntartója, de értékei tekintetében túlságosan is kötődik a rendi parasztság világához, és ezért kevésbé polgári eleme a helyi társadalomnak. Erdei mutat rá, hogy a paraszti származású kispolgárság túlnyomó többsége éppúgy nem a parasztszolidaritás alapján építkező társadalmi egység, mint a mezővárosok zsidó és nemzetiségi kispolgársága. Az alsóbb társadalmi csoportok közül a zöldség-, vetemény-, vagy gyümölcsstermesztéssel foglalkozó földtelen és törpebirtokos rétegek és a gazdakertészek vagyonosabb, de hasonló értékrendű és társadalmi ambíciójú rétege jelenti a parasztpolgárosodás szélesebb társadalmi bázisát. Azonban a paraszti szolidaritáshoz fűződő, többségében elutasító viszony éppen annak a konszenzusos társadalomfejlődés meglétét kérdőjelezi meg, amely alapján Erdei ennek a településtípusnak különleges jelentőséget tulajdonít.

Erdei városszociológiai munkásságából válik nyilvánvalóvá az is, hogy nem a nyugatias magyar városok specifikuma az, hogy a társadalom nagycsoportjai mentén a város résztelepülésekre bomlik, amelyben az organikus együvértartozás kevésbé vagy egyáltalán nem valósul meg. Ez a jelenség a tanyás mezővárosokban is megfigyelhető, mint arra a *Magyar város* településszerkezeti elemzései éppúgy rámutatnak (amikor Erdei a falusias részek és a központi részek egybe nem szerveződéséről ír), mint az életmű legelső írásainak (a *Királyhegyes* monográfiának, *A makói parasztság társadalomrajzának*), vagy a *Futóhomok*nak remek településszociológiája. Erdei megközelítésének tarthatatlanságát mutatja az is, hogy az „organikus összetartozás” nem csupán a városi társadalomban, hanem a külterületen sem valósul meg.¹⁶ A tanyai népesség jelentős része ugyanis a tanyasi rendszer történeti változásával (a hagyományos családszerkezet felbomlásával, a birtokelaprózódás miatti proletarizálódással) kiszakad a mezőváros vonzásából, és ez által határozottan sérül város és vidék szimbiózis.¹⁷ Ráadásul a tanyasi népesség leválása sokkal nagyobb súlyú átalakulás, mint azt Erdei láttatni igyekszik. Ennek bizonyítására éppen Erdei szolgáltat adatokat, amikor a mezőváros típusainak taglalásakor rámutat arra, hogy az alföldi mezőváros nagyobb része érintett a tanyasi népesség elszakadásában. (Érvelésében Erdei természetesen ennek arányát meglehetősen alacsonyra, mindössze 20-30 százalékra¹⁸, sőt a kötet egyes részein mindössze 5-10 százalékra becsüli.) Az egyes mezővárosok

16 Nem is beszélve arról, hogy város és vidékének szerves összetartozása valójában nem egy nagyobb területre, hanem csak a tanyavilágra redukálódott. Lásd erről Enyedi 1980: 74.

17 Erdei megközelítésének hiányosságaira hívja fel a figyelmet a *Társadalomtudomány* című folyóirat szerkesztősége Erdeinek ugyan egy másik írása (*A város és falu szintézise*) kapcsán, amely azonban a *Magyar város* szemléletével megegyező álláspontot fejt ki. A bírálók azt emelik ki, hogy Erdei figyelme „csak a birtokos őstermelőkre terjeszkedik ki, mellőzve a tanyás cselédek igen jelentékeny rétegét. Ez a mezőgazdasági munkásnép, éppen úgy, mint az alföldi nagybirtokok majorjaiban, pusztáin élő gazdasági cselédek, úgyszólván egész életét kinn a tanyákon tölti. Ez a nagy vitalitású tanyás cselédség a maga mélyre szorított proletársorsában nem tényezője a tanyásvárosnak.” (Erdei 1940: 167)

leírásából azonban az derül ki, hogy a mezővárosok különböző típusai közül csak egy kisebbségben lévő csoport (Szeged, Hódmezővásárhely, Csongrád, Gyula, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Szarvas, Mezőtúr, Nagykőrös, Nyíregyháza, Szentés, Orosháza) az, ahol a város megfelelő arányú tanyasi népességgel rendelkezik (ahol a bel- és külterületi lakóházak aránya megegyezik). A többi településről nem mondható el, hogy a mezőgazdasági termelés a város és vidék egységében zajlik.¹⁹ Erdei a tanyás társadalomfejlődés iránti elfogultságát mutatja az is, hogy érdemben nem reflektál Mendöl érveire sem. Hiszen Mendöl éppen a többségében folyamatos kinnlakás és a belterülethez képest eltérő foglalkozásszerkezet miatt jó okkal vonja kétségbe a tanyasi népesség városi jellegét.²⁰

Másrészt Erdei társadalomszerkezeti elemzései mutatnak rá arra is, hogy a paraszti szolidaritáson alapuló társadalomszervezet kérdése még nem dőlt el a mezővárosban. Erdei egyenesen a mezővárosi fejlődés kulcskérdésének tekinti, hogy a szabad paraszti hagyományú és parasztpolgári értékei mentén polgárosodni akaró parasztság képes lesz-e a társadalmi vezető szerep megszerzésére, vagy itt is az az „elszigetelődő városiasodás” fog lejátszódni, amelyet Erdei éppúgy az európai társadalomfejlődés sajátjának tekint, mint a magyarországi nyugatias városokénak. A mezővárosi fejlődés Erdei ez irányú kijelentéseivel szemben tehát nem annyira mostani állapotában jelenti a város és vidék szimbiózisát, hanem csak bizonyos társadalmi feltételek megléte esetén. Mindenesetre olyan feltételekhez kapcsolja a mezővárosi fejlődést, amelyeket a tanyás mezőváros a jelenben bizonyosan nem képes teljesíteni. Ezért állítjuk azt, hogy Erdei konstrukciója történeti látásmódjának, a helyi különbségeket megjelenítő sokoldalúsága ellenére sincs szociológiai érvényessége. A politikai szándék, a harmadik út mindenáron való képviselése miatt Erdei az alföldi mezőváros erősen idealisztikus képét alkotja meg a település sajátosságainak ábrázolása helyet. Ráadásul egy olyan idealizált modellt hoz létre, amely elsősorban nem is a jelenbeli, hanem feltehetőleg egy korábbi történeti korszak állapotának idealizálását jelenti. Annak az időszaknak, amely kapcsán inkább lehetett még a paraszti egységről beszélni (noha ez már akkor sem létezett); és amikor még a külterületi paraszti gazdálkodás nem kívánt folyamatos kitelepülést. Erdei érvelésének másik buktatója, hogy megállapításai, érvei a mezővárosi társadalom mellett azon alapulnak, hogy a mezőváros egykori, empirikusan nem igazán igazolható múltbeli állapotát veti össze a más településtípusok szociológiai valóságával. Ez alapján fogalmazza meg az alföldi tanyás mezőváros feltétlen felsőbbrendűségét a többi településtípussal szemben, és ez alapján kívánja a magyar közigazgatást is átszervezni. Másként fogalmazva nem az alföldi mezővárosok gazda-

18 Erdei szerint mindössze a tanyák 20 százaléka tekinthető szórványfalu telepének, ahol a tanya tulajdonosának nincsen a városban lakása; és összesen 10 százaléka a tanyáknak olyan település, ahol a tulajdonos a városban lakik és a tanyasi cseléd teljesen kiszorult a tanyára. Lásd Erdei 1939: 207–208.

19 Még Erdei számítása alapján is valójában sokkal nagyobb számú mezőváros érintett a tanyasi népesség, vagy az egész tanya elszakadásában. Erdei leírásából az derül ki, hogy azon települések esetében is, ahol most még megfelelő arányúak a kül- és belterületi házak, felgyorsulóban van a tanyák elszakadása. Különösen erős ez a folyamat, az ún. szlovák tanyák esetében, ahol a tanyák elvesztették kapcsolatukat a városi házzal és szórványfaluvá váltak. Ez a jelenség játszódik le például Nyíregyháza esetében is, amit Erdei még a megfelelő arányú mezővárosokhoz sorol. Lásd Erdei 1939:160–161.

20 Mendöl kiinduló tétele az, hogy a „foglalkozási struktúra a kizárólagosan alkalmas mérce a különböző tájak városainak esetleges összehasonlításában” (Mendöl 1936: 191).

sági, társadalmi helyzete alapján fogalmazódik meg e település rendkívül pozitív értékelése, hanem a benne lévő, vagy Erdei által benne látott lehetőségek alapján.²¹ Mindezekből még egy lényeges dolog következik. Mivel eddigi fejtegetéseinkből megállapítható, hogy a város és vidékének egymásba szerveződése nem jellemző az alföldi tanyás mezővárosokra, hanem egy korábbi történeti időszakban, a tanyás mezővárosok kisebbségi csoportjának (lényegében a hódmezővásárhelyi típusnak) erősen idealizált, a valóságban sohasem megvalósuló típusát jelenti, Erdei városdefiniációja nem csupán a várostípusok többségére nem illik rá, hanem egyetlen létező városfajtára sem érvényes.²²

A vágyakból táplálkozó mezővároskép és az empiria közötti szakadék magyarázza a kötet társadalompolitikai fejtegetéseit is. Hiszen a reform sürgetését is az indokolja, hogy a tanyás mezőváros jelenlegi formájában nem képes az Erdei által neki tulajdonított, az egész társadalmat átalakító szerepre. Erdei szerint ehhez egy, a gazdaság és társadalom egészét érintő, meglehetősen utópikus reformra lenne szükség.²³ Ez magyarázza, hogy a *Magyar városban* Erdei külön fejezetet szentel azoknak a javaslatoknak, amelyekkel az alföldi tanyás mezőváros mintájára lehetne a közigazgatást átalakítani, és messze ható társadalmi változásokat elérni.²⁴ Egy olyan társadalompolitikai beavatkozás szükségességéről értekezik, amely a megbomló mezővárosi rendszer reformjával egyrészt megvalósítja a mezőváros idealizált, Erdei-féle formáját, másrészt az „országépítés városokkal” programját is véghezviszi.²⁵ Ez a vágy azonban már korábbi írások²⁶ kapcsán is érintett (Bognár 2001) problémát szül: a mezővárosi társadalom ideáljának megvalósítása és kiterjesztése az ország egészére

- 21 Elemzésem arra igyekezett rámutatni, hogy Erdei indokolatlanul emeli ki az alföldi tanyás mezővárost a többi településtípus közül. Erre az álláspontra helyezkedik a társadalomnéprajzos Szilágyi Miklós is, amikor Erdeivel szemben a falu és a mezőváros lényegi azonosságát hangsúlyozza (Szilágyi 1995: 5–10).
- 22 Erdei elemzésének az egész életműben meglévő hiányossága, hogy szűk tárgyismeret alapján általánosít. Némedi ennek okát Erdei sajátos tudósi beállítódásával magyarázza: „Személyesen átélt problémákat vizsgált, gondolkodása ezért eleven, életközeli volt. Ugyanakkor az az empirikus bázis, amire fogalmi elemzéseit felépítette, sokszor szűk volt, bizonyítékai hiányosak – mert úgy gondolta, hogy az anyag közvetlen, éles ismerete pótolja a rendszeres adatgyűjtést” (Némedi 1985: 161). Felfogásom Timár álláspontjával rokon, aki a következőképpen fogalmaz: „Erdei az a tudóstípus volt, akinél az elméletteremtő erudíció még akkor is, amikor adatgyűjtéshez folyamodott, éppen a politikusi alkatból adódóan állandóan túllépett az empiria nyújtotta evidenciákon” (Timár 1995: 618).
- 23 Erdei reformelképzelései nem merülnek ki a mezővárosi rendszer torzulásainak módosításában és a tanyás város településvivésének más területeken való alkalmazásában. A *Futóhomokban* és a *Parasztokban* megfogalmazott társadalomszemlélet logikus folytatásaként (azok implicit tartalmainak kibontásaként) Erdei politikai víziója a „mezővárosra alapított országtervben” (Erdei 1939: 229) manifesztálódik. Egy olyan településszerkezet megvalósításában, ahol az ország lakosai csak városokban élnek és ilyen módon a városi kultúra és civilizáció az egész társadalomra kiterjedne. Az „urbanista országrendezésnek” ehhez olyan városközpontokat kellene létrehoznia, amely a vidék számára lényeges városi funkciókkal rendelkeznenek. A városhoz szerveződő vidéket sugaras úthálózat kötné össze a városi központtal, és nem jönnének létre apró helyi központok. Erdei ennek az elvnek megvalósult példáját látja a tanyás mezővárosban, amelyen az egész koncepció alapulna, és amely egyúttal magyar jövő, a „gazdasági jólét és a társadalmi szabadság” (Erdei 1939: 221) letéteményeseként szerepel.
- 24 Noha Erdei minden munkájában jelen van a politikai szándék, ez az első olyan Erdei mű, amely nem csupán implikációiban tartalmaz társadalompolitikai reformjavaslatokat.
- 25 Erdei mindent a tanyás mezőváros alapján szemlélő társadalompolitikai elképzeléseiben csak annyi engedményt tesz, hogy a mezővárosi mintát csak azokra a területekre kívánja kiterjeszteni, ahol az nem bont meg kialakult rendszereket.

valójában a tanyasi mezőgazdasági termelés egy korszakának, akkor sem többségi településtípusának a mintájára végrehajtott reformot jelentene. Úgy tűnik, hogy Erdei ugyanabba az önmaga által felállított csapdába esett, amelyből már korábban sem sikerült kikecmeregni: egy korszakhoz kötött, helyi sajátosságok szülte településtípust a magyar társadalomfejlődés minden problémájának megoldójaként ábrázol.²⁷ Abból következően pedig, hogy minden ettől az ideálisként bemutatott típustól különböző társadalomfejlődést, és ezen alapuló településszerkezetet nem kívánatosnak tekint, Erdei olyan társadalompolitikai reformtervezetet képvisel, amely sokkal inkább monomániájának, mint szociológusi felkészültségének a bizonyítéka.²⁸

Nem lehet figyelmen kívül hagyni a *Magyar város* érvelésében végig jelenlévő etnikai elvet sem. Az alföldi tanyás mezőváros kialakulásának és város és vidék eképpen megvalósuló egységének magyarázatát Erdei szerint ugyanis a „magyar népiségben” kell keresnünk. Erdei az európai társadalomfejlődés ellentmondásait megoldó tanyás mezőváros létrehozatalát egyenesen a magyar népiség csoportosajátos jegyének tekinti. Azt állítja, hogy a mezővárosi organikus szervezetet kialakító „mozgásra való állandó készség” és a „tágabbkörű társas életre való igény” a magyar népiség sajátossága lenne. Egyedül a tanyás mezővárosok rendelkeznének azokkal a sajátosságokkal, amelyek nem csupán a szórványfalvakat létrehozó szlovákságnál nem lelhető fel²⁹, hanem az európai individuális kultúra jellegzetességei között sem található. Erdei érveléséből kiderül, hogy a korabeli fajelméletektől eltérően nem eredendő fajjegyeknek tekinti a mezővárosi szervezetet alkotó magyarság jellemvonásait, hanem a specifikus jegyeknek társadalomtörténeti okokat tulajdonít.³⁰ Álláspontja szerint a magyar vonások a népcsoport pusztai eredetével magyarázhatóak. Ez kívánja meg az állandó földrajzi

- 26 Hadd utaljunk itt csak *A makói parasztság társadalomrajza* (1934) és a *Magyar gazdaságtudomány* (1935-36) című munkákra.
- 27 Szoboszlai is foglalkozik Erdeinek a *Magyar városban* kifejtett településpolitikai elképzelésével, de csak azt veti Erdei szemére, hogy „a koncepció legnagyobb ellentmondása és hiányossága az, hogy nem említi az urbanizáció legfontosabb feltételét, az iparosítást.” Lásd Szoboszlai 1980: 60, illetve a tartalmilag megegyező 1981: 332-öt.
- 28 A társadalompolitikai elképzelések egyetlen pozitívuma az, hogy Erdei lehetségesnek ítéli a mezővárosi rendszerre alapozott reformot a dunántúli, nyugatias területeken is. Tehát a *Futóhomok*kal szemben inkább képesnek érzi a tanyás területeken kívül lévő népességet arra, hogy ezt a példát kövesse. Vagyis a *Magyar városban* megfogalmazottak szerint sem a német hatás, sem a katolicizmusban kifejeződő „elfajzottság” nem akadályozza meg ezt a folyamatot, miképpen ezt Erdei még a *Futóhomok* szociográfiai elemzésében állította.
- 29 Ez az oka, hogy Erdei szerint sajátos csoportot alkotnak a mezővárosok között a szlovák népességű települések. Mindhárom későbbi telepítési város (Békéscsaba, Nyíregyháza és Szarvas) átvette az akkor már uralkodó mezővárosi településformát, de a városok zömében szlovák népessége nem volt képes hosszú távon a mezővárosi jelleget megőrizni. Lévéen Erdei ítélete szerint szláv, falulakó népcsoport esetében nincs fogékonyság a nagyobb szabadságot kifejező városi életmódra. Így ezen városok tanyái lassan egyre inkább önállóvá válva nem ápoltak már szoros kapcsolatot a várossal, és önálló fejlődésbe kezdtek. A nyíregyházi bokrokban, a szarvasi sorban és az út mellett települő tanyákon szlovák falusi házak mintájára kerített lakóházak terjedtek el, és ezzel visszatértek a falusi keretek közé. Ennek következtében Nyíregyháza megmaradt magyar városnak, szlovák tanyákkal körülvéve. Békéscsaba és Szarvas esetében pedig maga a város is visszaalakult „szlovák jellegűvé”, elveszítve ezzel teljes tanya-rendszerek vonzását.
- 30 Ez mindenképpen előrelépést mutat a korábbi munkák társadalomszemléletéhez viszonyítva. Különösen a *Futóhomok* szemléletéhez képest jelent ez pozitív változást, ahol minden történetiség nélkül, „eredendően” rendelkezett a magyarság az európai népektől kiemelkedő jegyekkel.

mobilitást, és itt véli megtalálni a társas, közösségi jelleg kialakulásának társadalomtörténeti előzményeit.³¹ Ezek a tényezők alakítanak ki más társadalomszerveződést, mint más európai népeknél, ahol a kis csoportban történő letelepülés volt a jellemző, minek következtében kisebb fogékonyságot mutattak nagyobb közösségszerveződésre. Noha Erdei gondolatmenete megkülönbözteti magát a korabeli fajvédő érvelésektől, társadalomtörténetileg azonban meglehetősen ingatag lábakon áll. Nehéz lenne ugyanis azt állítani, hogy a magyarság az egyetlen pusztai előzményű népcsoport az európai régióban, amely nem-letelepült életmódjában magában rejtje a későbbi mezővárosi fejlődés csíráit.³² Másrészt Erdei nem bizonyítja azt sem, hogy a pusztai életmóddal együtt járó gyakoribb mozgásból feltétlenül következne az a nagyobb közösségiség, amely szerinte szintén elengedhetetlen a tanyákat városi központból megművelő mezővárosi rendszerhez. Harmadrészt megkérdőjelezhető az is, hogy a tanyás mezőváros valóban nagyobb közösségiséget alakít ki. A tanyán ragadó többségi lakosság esetében erről bizonyosan nem beszélhetünk. Másrészt Erdei álláspontjával szemben a nagyobb közösségi igény jelei éppen nem a magyar etnikumú tanyáknál jelennek meg. Hiszen az egyébként Erdei által kárhóztatott szlovák bokortanyákon ez sokkal inkább megvalósul, mint a központtól több tíz kilométerre lévő, a várossal kevés kapcsolatot tartó, teljesen magányosan álló magyar tanyai települések esetében.³³

Ha az 1930-as évek „nagy” szociográfiát szemléljük, megállapítható, hogy minden itt kiemelt probléma ellenére a *Magyar város* társadalomképe előrelépéseket mutat Erdei társadalomszemléletében; még ha ez a pozitív irányú elmozdulás jelentőségét nem is szabad túlértékelni. Annál inkább sem, mivel társadalom-felfogásában Erdei másik két legproblematisabb munkájával, a *Futóhomokkal* és a *Parasztokkal* állítható párhuzamba. Hiszen a *Magyar városra* is érvényes, hogy a sok tekintetben remek szociográfiai leírások párosulnak azzal a sikerületlen, ellentmondásos és történetileg nehezen védhető társadalomszemlélettel, amelyet mindig az írások politikai ambíciója, a pa-

- 31 Erdei a kettős szálláselv előzményeit tárgyalva a magyar specifikum okait a következőképpen magyarázza: „ez a szálláselv a nomád állattenyésztés következménye, nem pedig kizárólagosan etnikai tényezőké” (Erdi 1939: 55).
- 32 Hogy mennyire nem lehet kizárólag a magyarságot ilyen jegyekkel rendelkező népek tekinteni, az részint magának Erdeinek az érveléséből is kiderülhet. Erdei ugyanis mindazoknál a népeknél, ahol megfigyelhető a szabad mozgásnak és a közösségi életnek a szeretete, ott értelmezése szerint az eredendően nem városlakó és nem városépítő parasztság képes városi települést létrehozni, és képes a parasztság al-sóbbrendű és zárt társadalmi és művelődési szintjét megszüntetni. Különösen akkor, ha a felsőtársadalom segíti ezt a folyamatot. Tehát Erdei saját okfejtésével szemben arra utal, hogy nem a magyarság sajátossága a „mozgásra való állandó készség” és a „tágabbkörű társas életre való igény”. A magyarság e népek közötti kitüntetett helyét a szöveg e pontjain Erdei nem is a sajátos jegyek egyedüli birtoklásával indokolja, hanem azzal, hogy a magyar parasztpolgári fejlődés felsőtársadalmi támogatás nélkül tudta a társadalmi felemelkedés e formáját kialakítani.
- 33 Erdei tehát ugyanolyan szembenállást érzékel a *Magyar városban* a magyaroknak és a szláv népeknek az alföldi tanyás mezővárosokhoz fűződő viszonyában, mint amilyen eltérő jegyeket látott a *Futóhomokban* a protestáns és katolikus magyarok között. Ott a nagyobb szabadsággal rendelkező és eredendően a felsőbb hatalomtól való függetlenségben élő protestánsok voltak azok, akik a tanyás mezőváros rendszerét kialakították, és a katolikusok voltak azok, akik e rendszert, annak gazdasági sikerességekor átvették. Mivel azonban csak akulturalizáció nélküli mintakövetés volt részükről, válságosabb időszakban nem voltak képesek adaptálódni, és gyakran letértek a mezővárosi parasztpolgárosodás útjáról. Ezért rendezkedtek be újra falusias keretek közé, amikor elszakadtak a mezővárostól. A *Magyar városban* ugyanezt a párhuzamot látja, csak itt már nem a magyarok közötti eltérő felekezeti viszonyt érzékeli, hanem a magyar és a szláv népek közötti társadalomtörténetileg kondicionált eltérésekre helyezi a hangsúlyt; a szláv népcsoportoktól elvitatva a városi paraszti szabadság képességét.

rasztságot a tanyás mezőváros idealizált polgárosodása alapján való felemelésének ideológiai mozzanata formál. Mégis a *Magyar város* társadalomképében is némileg sikeresebbnek tekinthető, mint Erdei ezt megelőző művei. Ez pedig a tanyás mezővárosi fejlődéstől eltérő utak valamivel megengedőbb értékelésében mutatkozik meg. Hiszen Erdei számára a *Futóhomok*ban csak a protestáns (szabadságát mindvégig megőrző), alföldi tanyás mezővárosi csoport képviselte a magyarságot. A *Magyar város*ban már nem vonja kétségbe dunántúli területek magyarságát, hanem csak azt állítja, hogy a mindenkori felsőtársadalmi elnyomás (ebbe a Szent István-i reformok is beleértendőek) és az alföldi társadalmasulástól eltérő tartalma miatt nem volt képes azt a társadalomfejlődést megvalósítani, amelyet kedvezőbb helyzete folytán az alföldi mezővárosok képesek voltak véghezvinni.

A *Magyar város* társadalomképe azonban inkább rokon vonásokat mutat a korábbi két szociográfiával. Ennek az írásnak is sajátja az a dichotómikus látásmód, amely a *Futóhomok* előzménye után a *Parasztok*ban jelenik meg teljesen kifejlett formában. Amíg a *Futóhomok*ban a társadalmi helyzet az egyes felekezetek érdekérvényesítő képességének a függvénye volt, addig a *Parasztok*tól kezdve az uralmi viszonyok a társadalmat elnyomókra és elnyomottakra osztó csoportképző jegye érvényesül. A társadalomkép eme változása bizonyosan összefügg a politikai ambícióktól fűtött Erdei útkereséseivel. Míg a *Futóhomok*ban ifjúkorának csoportképződéshez hasonlóan a felekezeti csoporttagságnak tulajdonít alapvető jelentőséget, a későbbi művekben azonban a protestáns-katolikus szembenállásnak nem lesz társadalmi csoportot kialakító jelentősége. Az 1930-as évek közepe már a népi szociográfia hatását tükrözi, amikor a korábbi felekezeti különbségeket egy ennél hangsúlyosabb szembenállás metszi át. A Márciusi Front megalapításával az országos politika porondján is megjelenő Erdei számára elsősorban a paraszti és nem-paraszti státusz rajzolja ki a társadalom nagy csoportjait, miként ez a *Parasztok* társadalomképének rétegződéselvében is megmutatkozik. A népi szociográfia mozgalmának felbomlása után pedig az évtized végének reformszelei által felszínre hozott kettőség, város és falu, illetve úri, polgári és vidéki lét dichotómiája hat Erdeire, és ez a szemlélet jelenik meg a *Magyar város* című írásban is. Úgy tűnik tehát, hogy a későbbi kettős struktúra koncepció előzményei már az 1930-as évek műveiben is megfigyelhetők, ha még nem is a későbbi felfogással tartalmilag megegyező kettős szerkezetben, sokkal inkább Erdeinek azon szemléletében, amely a vizsgált társadalmat mindig két szembenálló társadalmi szerkezetre, az általa egyedül kívánatosnak tekintett társadalomfejlődésre és annak összes lehetséges antipólusára osztja.

IRODALOM

- Bácskai V. (1988): *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Budapest.
- Bácskai V.–Nagy L. (1984): *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest.
- Bognár B. (2001): Társadalomrajz és politikai program. Erdei Ferenc korai írásairól. *Korall*, 2: 128–148.
- Enyedi Gy. (1980): Erdei Ferenc és a településtudomány. In Vágvölgyi A. (szerk.): *Társadalom és gazdaság a mai Magyarországon: tudományos ülésszak Erdei Ferenc születésének 70. évfordulóján*. Makó.

- Erdei F. (1931): Királyhegyes. *Századunk*, 1: 25–35.
- Erdei F. (1932): A makói tanyarendszer. *Népünk és Nyelvünk*, 4-6. füzet: 81–91, 7-10. füzet: 140–148, 11-12. füzet: 193–198.
- Erdei F. (1934): A makói parasztság társadalomrajza. Makó.
- Erdei F. (1935a): Nemzedékproblémák egy mezőváros társadalmában. *Magyarságtudomány*, 1: 43–49.
- Erdei F. (1935b): Területi csoportok egy mezőváros társadalmában. Adalékok Makó társadalomrajzához. *Népünk és Nyelvünk*, 7-12. füzet: 244–252.
- Erdei F. (1935–36): Magyar gazdaságtudomány. *Magyarságtudomány*, 1935/2: 137–148, 1936/1: 143–154, 1936/2: 251–263.
- Erdei F. (1936): A mezővárosi társadalom. Makó társadalmi szervezete. *Válasz*, 9: 371–378.
- Erdei F. (1937): *Futóhomok. A Duna-Tiszaköz földje és népe III.* Magyarország felfedezése. Budapest.
- Erdei F. (1938): *Parasztok.* Budapest.
- Erdei F. (1939): *Magyar város.* Budapest.
- Erdei F. (1940): A város és falu szintézise. *Társadalomtudomány*, 2.
- Erdei F. (1976): A magyar társadalom a két háború között I-II. *Valóság*, 4: 23–53, 5: 36–58.
- Park, R.E.–Burgess, E.W.–Kenzie, R.D. (1925): *The city.* Chicago.
- Gyáni G. (2002): Mai várostörténet-írásunk: teljesítmény és irányzatok. In Gyáni G.: *Történelemszempontok.* Budapest.
- H. Soós M. szerk. (1991): *Levelezés köz- és magánügyben 1931–1944. Címzett vagy feladó Erdei Ferenc.* Budapest.
- Kósa L. (2002): A néprajztudomány és a falukutatás. In Pölöskei F. (szerk.): *A falukutatás fénykora 1930–1937.* Budapest.
- Mendöl T. (1936): *Berufliche Struktur und Stadtbild als Merkmale des städtischen Charakters in Ungarn.* Ungarische Jahrbücher
- Némedi D. (1985): A „parasztmetamorphosis” vizsgálata: Erdei korai elméletei. In Némedi D.: *A népi szociográfia 1930–38.* Budapest.
- Sorokin, P.A.–Zimmermann, C.C. (1929): *Principles of rural-urban sociology.* New York.
- Szilágyi M. (1995): *Mezővárosi társadalom – paraszti műveltség (történeti-néprajzi adatok és elemzési kísérletek).* Debrecen.
- Szoboszlai Gy. (1980): Város-vidék kapcsolata és közigazgatás (Erdei Ferenc közigazgatáspolitikai elképzeléseinek változásai). In Vágvölgyi A. (szerk.): *Társadalom és gazdaság a mai Magyarországon: tudományos ülésszak Erdei Ferenc születésének 70. évfordulóján. 60.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézet.
- Szoboszlai Gy. (1981): Településpolitikai és közigazgatás. (Erdei Ferenc közigazgatási reformtervéhez.) *Társadalomtudományi Közlemények*, 3: 332.
- Timár L. (1988): A szociológia és geográfia pörlekedésének lezáratlan fejezete. Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitája az alföldi tanyás településről. *Tér és Társadalom*, 2.
- Timár L. (1995): Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitái a magyar városról. *Századok*, 3.
- Tönnies, F. (1912): *Gemeinschaft und Gesellschaft.*
- Weber, Max (1999): *Die Stadt.* Archiv für Sozialwissenschaften, Band 47.

ROMA FOGLALKOZTATÁS AZ EZREDFORDULÓN – A rendszerváltás maradandó sokkja* –

KERTESI Gábor

MTA Közgazdaságtudományi Intézet
H-1112 Budapest, Budaörsi út 45.; e-mail: kertesi@econ.core.hu

Összefoglaló: A tanulmány a cigányság ezredforduló körüli foglalkoztatási helyzetének sajátosságait igyekszik bemutatni. Az 1993. évi, illetve a 2003. évi országos reprezentatív romafelvétel egyéni adataira, továbbá kontrollcsoportként a megfelelő évek (illetve a teljes időszak) KSH munkaerő-felvételeinek egyéni adataira támaszkodva igyekszik részletes képet adni a nem, életkor, iskolai végzettség szerinti foglalkoztatási esélyekről, a korai nyugdíjazás mértékéről, a foglalkoztatás stabilitásáról (alkalmi, illetve tartós jellegéről), valamint a munkaerőpiaci programok által teremtett foglalkoztatási lehetőségek mértékéről. A szóban forgó dimenziókban igyekszik a roma népesség helyzetét a teljes népesség helyzetével *összehasonlítva* bemutatni.

Kulcsszavak: kisebbségek közgazdaságtana, foglalkoztatás, munkaerőpiaci programok, diszkrimináció

A rendszerváltás bő öt évében a roma népesség foglalkoztatása drámai módon összeomlott. 1993-ra a rendszerváltás előtt foglalkoztatottak fele elveszítette az állását, és kevés jel utalt akkoriban arra, hogy a munkaerőpiacról kiszorult, illetve az újonnan piacra lépő generációk képesek lennének ezen a helyzeten változtatni. A magyarországi munkaerőpiac 1995 óta alapvető változásokon ment keresztül. A gazdasági növekedés a kilencvenes évek második felében megindult, és azóta (kisebb megingásokkal) töretlenül tart. Az átmenet véget ért. A gazdaság megújulása lassan növekvő foglalkoztatást eredményezett. Ám a foglalkoztatás szerkezeti átrendeződése nem kedvezett az alacsonyabb iskolázottságú népességnek: az iskolázatlan – általános iskolánál magasabb végzettséggel nem rendelkező – munkaerő foglalkoztatási részesedése 1995 és 2004 között tíz százalékkal visszaesett (Fazekas 2004: 236–237). Vajon sikerült-e e mind meredekebbé váló lejtőn a hazai cigányságnak megkapaszkodnia? Ez a tanulmány azt igyekszik az ezredforduló óta elérhetővé vált új empirikus bizonyítékok segítségével megvizsgálni, hogy történt-e valami érdemleges változás a kilencvenes évek eleje óta a hazai cigányság foglalkoztatási helyzetében. Az ezredvégre stabilizálódott magyar munkaerőpiacon milyen állapot stabilizálódott a romák számára? Ho-

* Köszönettel tartozom Csongor Annának, Fazekas Károlynak, Janky Bélának, Kemény Istvánnak, Kézdi Gábornak, Köllő Jánosnak, Kravjanszki Róbertnek, Lengyel Gabriellának, Lukács Györgynek, Nagy Gyulának és Varga Ildikónak tanácsaikért, segítségükért és segítőkész megjegyzéseikért. Külön köszönettel tartozom Édes Balázsnak és Horváth Hédinek lelkiismeretes asszisztensi munkájukért.

gyan fest a helyzetük a velük összehasonlítható képzettségű átlagos magyar dolgozók helyzetéhez képest?

Magyarországon 1994 és 2003 között semmiféle országos reprezentativitású rendszeres adatgyűjtés nem folyt a roma népesség helyzetéről. Az elmúlt tíz év egyetlen magyar kormányzata sem tartotta fontosnak, hogy rendszeres információk gyűjtésével bizonyosodjon meg a legnagyobb lélekszámú hazai kisebbség helyzetében bekövetkezett változásokról. Az, hogy ezeket a kérdéseket ma a válaszadás reményében felvethetjük, egyedül annak köszönhető, hogy 2003-ban – akárcsak tíz évvel korábban – kutatói *magánkezdeményezésből* reprezentatív adatfelvétel született a roma népesség helyzetéről. A notórius kormányzati kötelességmulasztást és tehetetlenkedést¹ megelőgelve (akárcsak a rendszerváltást követően, 1993-ban), ezúttal is Kemény István állt a kezdeményezés élére, és kis költségvetésből, nagy nehézségek árán – a szükségesnél kisebb (egyszázalékos) mintán, és a szükségesnél kevesebb témát átfogó módon – ismét reprezentatív felvételt készített. Az új adatfelvétel nyomán részletes beszámoló készült – többek között – a foglalkoztatás kérdéseiről is.² Az itt következő tanulmány a Kemény István és munkacsoportja által összegzett megfigyelésekből indul ki, az azok mögött feltartható finomabb összefüggések megfogalmazására tesz kísérletet.

Tanulmányunk fókuszában a mai roma népesség derékhada, az 15–49 éves korosztály áll. Az 1993. évi vizsgálat retrospektív munkatörténeti adatait³ és a 2003. évi felvétel keresztmetszeti adatait összerakva, próbáljuk – a rendelkezésre álló rendkívül töredékes információkból – megrajzolni a mai helyzet megbízhatónak tűnő képét.⁴

- 1 A probléma továbbra is megoldatlan. A hazai statisztikai adatgyűjtés rendszerének továbbra sem része az, hogy *miként, milyen rendszerességgel, milyen pénzügyi forrásokból, mely szervezeteknek* kell a hazai cigányság helyzetéről adatokat gyűjteni. Erre még tervek sem állnak rendelkezésre. A helyzet groteszk voltára mi sem jellemző jobban, hogy miközben az EU-csatlakozást követően a minisztériumok és a főhatóságok sorozatban kérik föl a hazai kutatóintézeteket – a romák helyzetét is érintő – indikátorok készítésére (sőt: idősorok összeállítására), semmilyen lépést nem tesznek annak érdekében, hogy ezen indikátorok alapjául szolgáló adatok előállításához a legelemibb feltételeket biztosítsák. Az ezzel kapcsolatos zavarodottság ékes példája az, amikor jelen sorok szerzőjének egy kormányzati főhivatalnok kifejtette, hogy végső soron nincs is szükség arra, hogy adatokat gyűjtsünk a hazai roma kisebbség helyzetéről, hiszen a korszerű (EU-konform) támogatási szakpolitikák és intézkedések nem is lehetnek etnikai szemléletűek. Mintha ez a két dolog – rendszeres információk gyűjtése és a gyakorlati társadalompolitikai intézkedések mikéntje – egymást valamiféle kényszerpályára sodorná!
- 2 Lásd Kemény–Janky 2003 és Kemény–Janky–Lengyel 2004. E helyütt szeretnék köszönetet mondani Kemény Istvánnak, Janky Bélának és Lengyel Gabriellának azért, hogy az általuk igen nagy munkával elkészített adatfelvétel fájljait nagyvonalúan a rendelkezésemre bocsátották.
- 3 A foglalkozástörténeti adatok használatát illetően fel kell hívnunk a figyelmet egy statisztikai problémára. Amikor retrospektív adatokból következtetünk *múltbeli keresztmetszeti állapotokra*, akkor elkerülhetetlenül csak olyan egyének beszámolóit vehetjük alapul, akik az adatfelvétel időpontjában életben vannak, és beszámolhattak múltbeli munkaerő-piaci helyzetükről. Vagyis az így nyerhető keresztmetszeti becslések a halálozásokból adódóan torzítottak. E torzítások iránya azonban jól ismert. Egyrészt a halálozás valószínűsége életkor-függő (az idősebbek halálozási rátái magasabbak). Ezért a torzítás annál nagyobb, minél távolabbi múlt eseményeit rekonstruáljuk jelenben élő egyének beszámolóiból. Másrészt a halálozás valószínűsége inverz összefüggésben áll az iskolai végzettséggel és ezen keresztül a foglalkoztatás esélyével. Ezért arra számíthatunk, hogy minél távolabbi múlt foglalkoztatási arányait próbáljuk rekonstruálni a ma is élő idősebb kohorszok beszámolóiból, annál inkább felülbecsüljük a múltbeli foglalkoztatási arányokat.
- 4 Jelen tanulmány egyenes folytatása annak a vizsgálódásnak, amely az 1993–94. évi romafelvétel munkatörténeti adataiból rekonstruálta a hazai roma népesség kiszorulását a munkaerőpiacról: Kertesi (2000).

AZ ALACSONY SZINTŰ FOGLALKOZTATÁS ÁLLANDÓSULÁSA

A foglalkoztatás leépüléséről tanúskodó legalapvetőbb adatokat az *1. táblázatban* foglaltuk össze. Az ismert összefüggések szerint a roma foglalkoztatás eróziója már a rendszerváltás előtti fél évtizedben megkezdődött: 1984 és 1989 között nem kevesebb, mint 10 százalékkal csökkent a 15–49 éves romák körében a munkával rendelkezők aránya. A rendszerváltás drámai éve alatt ezt viharos sebességű állásvesztési hullám követte. Több mint 35 százaléknyi ember – az állásban levő férfiak közül 45, a nők közül 30 százalék – kiszorult a foglalkoztatásból. Hogy pontosan mi történt 1993 és 2003 között, azt nem tudhatjuk. Az azonban bizonyos, hogy az ezredforduló körüli évekre nem nagyon módosultak az 1993 körüli években kialakult rendkívül alacsony foglalkoztatási arányok. 2003-ban nagyjából ugyanolyan százalékban rendelkeznek a cigány munkavállalók munkával, mint tíz évvel azelőtt.

1. táblázat A foglalkoztatottak százalékos aránya a 15–49 éves romák körében, 1984 és 2003 között

– a referenciacsoportok nem tartalmazzák a nappali tagozatos tanulókat és a nyugdíjazottakat –

Év	Férfiak	Nők	Együtt
1984	95	61	77
1989	85	53	67
1993	39	23	31
2003	38	20	29

Forrás: 1993. és 2003. évi reprezentatív romafelvétel.

2. táblázat A nyugdíjazottak százalékos aránya a nem nyugdíjas korú (15–49 éves) roma népesség körében, 1993-ban és 2003-ban

– a referenciacsoportok nem tartalmazzák a nappali tagozatos tanulókat –

Korcsoport (éves)	Férfiak			Nők		
	1993	2003	(2003)–(1993)	1993	2003	(2003)–(1993)
15 – 19	1,4	0,9	– 0,5	0,8	0,0	– 0,8
20 – 24	3,3	2,2	– 1,1	1,3	3,9	+ 2,6
25 – 29	3,2	4,7	+ 1,5	2,5	4,7	+ 2,2
30 – 34	8,5	7,7	– 0,8	7,5	5,0	– 2,5
35 – 39	10,3	9,6	– 0,7	13,3	5,3	– 8,0
40 – 44	16,9	17,6	+ 0,7	18,4	12,9	– 5,5
45 – 49	35,3	26,7	– 8,6	35,4	29,2	– 6,2
15 – 49	8,7	9,3	+ 0,6	8,7	7,9	– 1,2

Forrás: 1993. és 2003. évi reprezentatív romafelvétel.

A történet jól ismert része az is, hogy a korai nyugdíjazás – lásd 2. táblázat – lényeges eleme volt a roma foglalkoztatás leépülésének (Kertesi 2000: 425–428.). A rendszerváltás idején, illetve a rendszerváltást megelőző években a romák körében a korai nyugdíjazás gyakorlata hihetetlen méreteket öltött. Ennek jeleit láthatjuk a 2. táblázat 1993-as év adatait rögzítő oszlopában. Új információ azonban az, hogy ez a trend nem fordult meg az ezredforduló idejére sem. Noha a 45–49 éves generáció abszurd – egyharmados arányt is meghaladó – korai nyugdíjazottsága jelentősen enyhült (különösen a férfiaknál), cserébe viszont a nyugdíjazottak aránya megnőtt néhány fiatalabb (és népesebb) korcsoportban. A két hatás egyenlegeként a 15–49 éves kohorszban szinte semmi sem változott 1993 és 2003 között. A korai nyugdíjazás mértéke is stabilizálódott: a férfiak körében ma is nagyjából 9, a nők körében pedig továbbra is nagyjából 8 százalék körül alakul azon nyugdíjkorhatár alatti személyeknek az aránya, akik nyugdíjban vannak. A továbbiakban a korai nyugdíjazás problémáját kizárjuk az elemzésből, és figyelmünket a 15–49 éves korcsoport nyugdíjasokat nem tartalmazó részének foglalkoztatási helyzetére összpontosítjuk.

Nem sok változást tapasztalunk akkor sem, ha korcsoport és iskolai végzettség szerinti bontásban vesszük szemügyre a problémát (1. ábra). A nagy változásra 1989 és 1993 között került sor; azóta pedig mintha megállt volna az idő. Megfigyelhető még az iskolai végzettségtől függő foglalkoztatási gradiens meredekebbé válása (mindenekelőtt a férfiak körében). A romák itt egyértelműen az országos trendet követik: egy szakadék nyílt meg náluk is az iskolázatlan és az iskolázottabb dolgozók foglalkoztatási esélyei között.

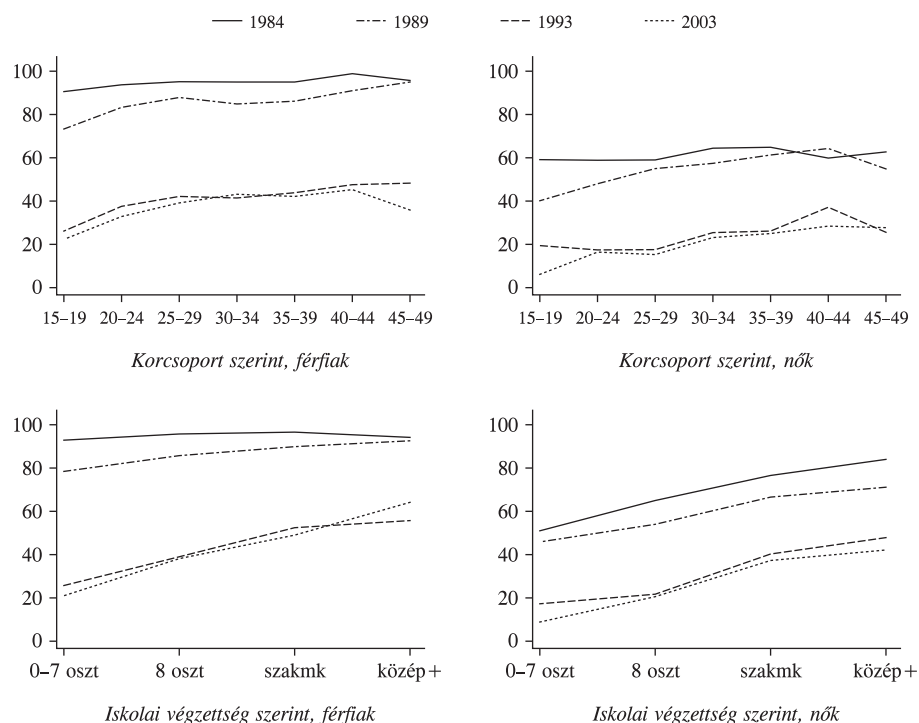
A RENDSZERVÁLTÁS MARADANDÓ SOKKJA

Az 1993. évi romafelvétel munkatörténeti blokkja alapján rekonstruálható volt azoknak az akkor még fiatal (1984-ben 20–39 éves) embereknek a sorsa, akiknek az életpályáját a rendszerváltás derékba törte (Kertesi 2000: 418–422). A 2003. évi felvétel lehetőséget nyújt arra, hogy ennek a kohorsznak az életpályáját tovább kövessük.⁵ Kontrollként még korábban egy sor nagymintás keresztmetszeti felvételtől létrehoztunk egy, a népesség egészének a helyzetét követő korcsoportos kvázipanelmintát.⁶ A kontrollesoport adatait is kiegészítettük 2003. évi friss adatokkal.⁷ A 2. ábra grafikonnjai e két sokaság adatait alapul véve, azt kísérik figyelemmel, hogy az adott életkorú – roma, illetve teljes népességbeli – csoport hány százalékának sikerült az évek során megőriznie foglalkoztatotti státusát.

5 Az 1993–94. évi felvételen a retrospektív foglalkozástörténeti információk alapján az 1984 és 1994 közötti évek mindegyikére valamennyi megkérdezett személy esetében egy pillanatfelvételt készítettünk, amely rögzítette a szóban forgó személy év végi aktivitási státusát. Ezeket az adatokat kiegészítve a 2003. évi adatfelvétel megfelelő számú korévvvel elcsúsztatott korcsoportjának adataival, a kiinduló (1984-ben 20–39 éves) kohorszra nézve egy kvázi-panelmintát hoztunk létre. A 2. ábrát és az 1. függelék ábráit ebből az adatfájlból állítottuk elő.

6 Az 1984. évi mikrocenzus, az 1987. és 1989. évi KSH háztartásfelvétel, az 1990. évi népszámlálás, az 1991. évi KSH háztartásfelvétel és az 1992–1994. évi KSH munkaerő-felvételek mintáit használtuk. A számítás részleteiről lásd Kertesi 2000: 417–418.

7 A 2003. évi KSH munkaerő-felvétel III. negyedévi hullámát használtuk erre.

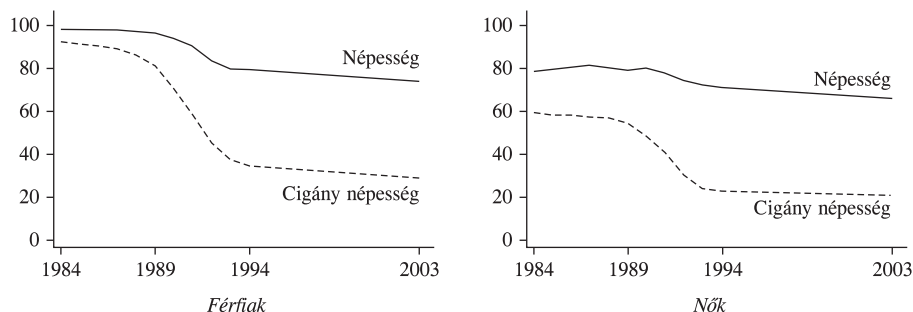
1. ábra A foglalkoztatottak százalékos aránya a romák körében korcsoport és iskolai végzettség szerinti bontásban, 1984-ben, 1989-ben, 1993-ban és 2003-ban

– a referenciacsoportok nem tartalmazzák a nappali tagozatos tanulókat és a nyugdíjazottakat –

Forrás: 1993. és 2003. évi reprezentatív romafelvétel.

Jól látható, hogy nem volt visszaút a kilencvenes években azok számára, akik az állásvesztések nagy hullámában, 1989 és 1993 között kihullottak a munkaerőpiacról. Az 1984-ben 20–39 éves roma kohorsz az ezredforduló idején is változatlan mértékben hordozza magával azt a hátrányt, amit a rendszerváltás idején, pár év alatt saját magához, illetve a népesség egészéhez képest felhalmozott.⁸

8 Az 1. függelék grafikonjai, amelyek nem és iskolai végzettségi csoportok mentén bontják meg a szóban forgó korcsoportot, pontosan ugyanezt a képet mutatják.

2. ábra Az 1984-ben 20–39 éves generáció foglalkozási életpályája 1984 és 2003 között
– a kohorsz hány százalékának volt munkája az adott évben? –

Forrás: 1993. és 2003. évi reprezentatív romafelvétel; népesség: a 6. és 7. lábjegyzetben felsorolt nagymintás országos adatfelvételekből képzett korcsoportos kvázipanel.

3. táblázat A roma népesség relatív foglalkoztatottsága, korcsoportosan 2003-ban (%)
– nappali tagozatos tanulók nélkül –

Korcsoport/ Relatív különbség	Nyolc osztályt végzettek			Szakmunkásképzőt vagy szakiskolát végzettek		
	Népesség (n)	Romák (r)	Diff: (n) – (r)	Népesség (n)	Romák (r)	Diff: (n) – (r)
<i>Férfiak</i>						
(1) 20 – 39	65,8	36,9	28,9	86,3	44,6	41,7
(2) 39 – 58	56,0	31,9	24,1	72,6	38,6	34,0
Diff: (1) – (2)	9,8	5,0	4,8	13,7	6,0	7,7
Diff in diff % *	,	,	18,1	,	,	20,3
<i>Nők</i>						
(1) 20 – 39	39,4	17,9	21,5	59,7	35,9	23,8
(2) 39 – 58	49,3	27,9	21,4	65,1	40,9	24,8
Diff: (1) – (2)	– 9,9	– 10,0	0,1	– 5,4	– 5,0	– 1,0
Diff in diff % *			0,5			– 4,1

Megjegyzés: a nyugdíjazottak itt benne vannak a nem foglalkoztatottak között.

Forrás: 2003. évi reprezentatív romafelvétel (roma adatok), KSH munkaerő-felvétel, 2003. III. negyedév (országos adatok).

* „Diff: [(n) – (r)]”-et a 20–39 éves csoport esetében d1-gyel, a 39–58 éves csoport esetében d2-vel jelölve, Diff in diff % = 100 * [(1) – (2)] / [(d1 + d2) / 2].

A fiatalabb roma generációk helyzete sem jobb. Mint a 3. táblázat adatai mutatják, a 2003-ban 20–39 éves, fiatal roma férfiak foglalkoztatási helyzete a népesség hasonló korú és iskolázottságú képviselőihez képest relatíve *rosszabb*, mint 20 évvel idősebb társaik relatív helyzete volt. A mai 20–39 éves roma nők relatív lemaradása nagyjából *ugyanakkor*

ra, mint a húsz évvel ezelőtti hasonló korúaké. Úgy tűnik: a fiatalok ismétlik a rendszerváltás idején tartós állástalanságba sodródott idősebb társaik sorsát. A rendszerváltás foglalkoztatási sokkja a romák minden generációja számára tartósnak bizonyult.

A FOGLALKOZTATÁS INSTABILITÁSÁNAK JELEI

Milyen *mechanizmusok* biztosítják az alacsony szintű foglalkoztatás *újratermelését*? Statisztikailag ez a következő kérdések tisztázását jelenti. Ha a jelenlegi állapotot állandósult állapotnak tekinthetjük (vajon annak tekinthetjük-e?), akkor azt a foglalkoztatásból való kilépések, illetve a foglalkoztatásba való belépések azonos szintjei termelik újra. A be- és kilépések szintje azonban lehet egyaránt magas és alacsony (Hall 1972; Marston 1976). Ha ki- és belépési ráták alacsonyak, akkor kicsi a cserélődés, és hosszúak a foglalkoztatási periódusok. Alacsony ugyan a mindenkori foglalkoztatás szintje, de stabil. Egy másik lehetőség az, ha az alacsony szintű foglalkoztatás magas ki- és belépési rátákkal⁹ párosul. Ilyenkor a munkavállalói állomány cserélődése gyors, és a munkavállalási periódusok rövidek. A foglalkoztatás nemcsak alacsony szintű, de rendkívül instabil is.¹⁰ Az alábbiakban igazolni próbáljuk, hogy a romák foglalkoztatását az ezredfordulón ez az utóbbi eset jellemzi.

Ilyen helyzet adódhat alapvetően keresleti, illetve kínálati okokból. *Keresleti* okok termelik újra az instabil foglalkoztatást akkor, ha az adott populáció számára nyitva álló munkalehetőségek rendkívül instabilak: ha az állások keletkezése és megszűnése igen gyors, ha maguknak az álláshelyeknek az élettartama rendkívül rövid. Ha *kínálati* okok a meghatározóak, akkor arról van szó, hogy egy réteg életformájának vagy alternatív lehetőségeinek inkább a rendszertelenebb munkavállalás felel meg igazából, jóllehet más – stabilabb – munkavállalási formák is elérhetőek lennének a számára. Ez utóbbi eshetőségre példaként hozhatók fel a hetvenes-nyolcvanas évek, kisgazdasági háttérrel rendelkező, idényjellegű munkákat végző dolgozói, akik a korszakra jellemző általános munkaerő-túlkereslet időszakában a környezetükben levő állami nagyvállalatokba való gyakori ki- és belépés stratégiáját követték.¹¹ A rendszerváltás utáni időszakban, amikor a képzetlenek iránti kereslet folyamatosan csökken (Fazekas 2004: 236–237; Kertesi–Köllő 2001), egy ilyen,

9 A foglalkoztatásból való kilépési rátát, illetve a foglalkoztatásba való belépési rátát – *éves szintű* állapot-változásokkal mérve – a mindenkori bázisidőszaki foglalkoztatási szint százalékában határozzuk meg.

10 A foglalkoztatás egy adott évben mért szintjét felfoghatjuk egy kádban mérhető vízszint analógiájára. Állandósult állapot esetén a percnként befolyó és kifolyó víz mennyisége azonos. Stabílan alacsony vízszint adódhat úgy is, hogy a csapból percnként kevés víz folyik be a kádba, és a lefolyón szintén kevés (percnként pontosan ugyanannyi) víz távozik, de úgy is, hogy a percnként befolyó és kifolyó víz mennyisége igen nagy, a be- és kiáramlás sebessége igen gyors (és persze egymással megegyező). Az utóbbi esetben a kádban levő víz szintje állandó ugyan, de víz cserélődése igen gyors.

11 Lásd erről a viselkedési formáról Galasi 1978. Ezek a mezőgazdasági kistermelést folytató családok gyakori munkaviszony-megszakításokkal alkalmazkodtak a számukra elérhető (konzervgyári, cukorgyári, építőipari) munkalehetőségek szezonális hullámzásaihoz. A családi kisgazdaságból származó kereseti lehetőségeik megszilárdulásával pedig életformájuknak gyakran olyan szerves részévé vált a munkavállalás és a saját kisgazdaságban való munkavégzés váltogatása, hogy akkor sem törekedtek folyamatos munkaviszonyra, ha a környezetükben levő vállalatoknak sikerült kiküszöbölniük tevékenységük idényjellegű hullámzásait (Kertesi–Sziráczi 1983: 34).

munkakínálat által vezérelt foglalkoztatási instabilitás nehezen képzelhető el. A továbbiakban megpróbáljuk összegyűjteni mindazokat a tényeket, amelyek arra utalnak, hogy romák foglalkoztatásának instabilitása szélsőségesen nagy, és hogy ez az instabilitás alapvetően keresleti okokra vezethető vissza. E keresleti okok között kiemelten fontos szerepet tölt be a hazai jóléti rendszer mára megszilárdult működési gyakorlata. A folyamatok háttérében meghúzódó mechanizmusok a munkaerőpiac jól elhatárolható alsó szegmensébe szorítják be a roma munkavállalókat. Társadalomalatti létezésük fontos forrása ez.

Az alkalmazás alábbi jellegzetességeit fogjuk közelebbről szemügyre venni: az állásvesztési arányokat, a foglalkozási szerkezet sajátosságait, valamint az informális szektor és a jóléti rendszer által számukra biztosított állások súlyát, értékét és jelentőségét.

4. táblázat A 20–39 éves roma népesség* a megoszlása aszerint, hogy 2003-ban volt-e munkája, illetve ha nem volt, volt-e munkája a 2003. évet megelőzően

Iskolai végzettség	Nem	Korcsoport	2003-ban volt munkája (%)	2003-ban nem volt munkája		Összesen
				Korábban volt munkája (%)	Soha nem volt munkája (%)	
Nyolc osztály	Férfi	20 – 29	38,4	38,0	23,6	100,0
		30 – 39	41,7	51,3	7,0	100,0
	Nő	20 – 29	12,7	31,3	56,0	100,0
		30 – 39	27,0	48,8	24,2	100,0
Szakmunkásképző	Férfi	20 – 29	44,0	44,0	12,0	100,0
		30 – 39	55,7	37,2	7,1	100,0
	Nő	20 – 29	37,3	41,0	21,7	100,0
		30 – 39	39,5	52,6	7,9	100,0

* A korai nyugdíjazottak nélkül.

Forrás: 2003. évi reprezentatív romafelvétel.

A foglalkoztatási instabilitás egyik tünete az, ha az adatok arról tanúskodnak, hogy a munkával rendelkezők személye merőben esetleges: ha egy másik időpontban figyelnénk meg azokat, akiknek a mérés időpontjában nem volt állásuk, akkor közülük sok embert állásban találnánk meg, illetve ha a mérés időpontjában állásban levők egy részét módunk lenne máskor is megfigyelni, közülük sokan állástalanoknak bizonyulnának. Noha ilyen gondolat kísérletet paneladatok híján nem nagyon lehet lefolytatni, a retrospektív foglalkozástörténetek (vagy annak elemei) módot adnak rá, hogy a probléma bizonyos részeit azonosítsuk. A 4. és az 5. táblázatban összefoglalt adatok révén azt szeretnénk igazolni, hogy – legalábbis a kilépési ráták tekintetében – ez az eset áll fenn. A 4. táblázat adatai arról tanúskodnak, hogy a jelenleg állástalanok nagy részének volt munkája korábban, az 5. táblázat adatai pedig arról, hogy e korábbi állás – mindenekelőtt a férfiak esetében – a közelmúltban (nagyjából egy éven belül) szűnt meg. Ez azt jelenti, hogy a közelmúltban állásban levők egy jelentős része mára elveszíti az állását. A kilépési ráták tehát magasak.

5. táblázat A megkérdezés idején (2003 február/márciusban) állás nélküli 20–39 éves romák közül korábban munkával rendezők állásmegszűnésének időpontja és a megszűnt állások átlagos hossza

Korcsoport (éves)	A kohorsz hány százalékának szűnt meg az állása az alábbi időszakokban?*			A kohorsz utolsó állásának átlagos hossza (hónapban)**, az állásmegszűnés időpontjától függően			
	– 2000	2001	2002/3	– 2000	2001	2002/3	Együtt
<i>Férfiak</i>							
20 – 24	16 – 21	11 – 15	47 – 63			13	13
25 – 29	37 – 48	9 – 12	31 – 40	29		16	26
30 – 34	37 – 43	19 – 22	30 – 35	52		13	42
35 – 39	55 – 64	3 – 3	28 – 33	78		61	71
20 – 39	37 – 45	10 – 13	34 – 42	55	41	25	43
<i>Nők</i>							
20 – 24	33 – 47	16 – 23	20 – 30				22
25 – 29	63 – 71	11 – 13	14 – 16	24			25
30 – 34	79 – 83	4 – 4	12 – 13	43			40
35 – 39	79 – 85	3 – 4	10 – 11	71			70
20 – 39	66 – 75	8 – 9	14 – 16	45	33	29	42

* A korábban állással rendelkezők egy része nem közölte utolsó állásának hosszát. Ezért a megoszlást a hiányzó esetekkel együtt és azok nélkül is kiszámítottuk. A táblázatban ennek megfelelően töl–ig értékek szerepelnek (egész százalékra kerekítve).

** Egész hónapra kerekítve. Alacsony esetszámok esetén nem közöljük az adatot.

Forrás: 2003. évi reprezentatív romafelvétel.

Végezzünk el egy hozzávetőleges számítást. Tekintsük a férfiak 30–39 éves korcsoportját. A 4. táblázatból láthatjuk, hogy a megkérdezés időpontjában (2003 februárjában/márciusában) a 8 osztályos végzettségűek 42 százalékának volt állása, 51 százalékának pedig úgy nem volt, hogy korábban valamikor állásban volt. Az 5. táblázatból tudjuk – esetszám-problémák miatt, iskolai végzettség szerint nem megbontva –, hogy a jelenleg állástalan, de korábban állásban levő hasonló korú férfiak nagyjából egyharmadának a 2002. év során vagy 2003 legelején szűnt meg az állása. Ha ezt a 33 százalékos arányt rávetítjük az 51 %-ra, akkor azt kapjuk, hogy a 30–39 éves, nyolc osztályos végzettségű férfiak 16,8 %-a még állásban volt valamikor a 2002. év során (vagy 2003 januárjában). Mivel a szóban forgó *lezárult* munkavállalási szakaszok átlagosan legalább 13 hónapig tartottak, igen nagy annak a valószínűsége, hogy ha ezt a 16,8 százaléknyi embert 2002 hasonló időszakában (februárban vagy márciusban) megkérdezték volna, akkor állásban levőként jellemezte volna magát.¹² Ők tehát a 2002 tavaszi állásban levő állomány részét képezik. Ha mármost elfogadjuk azt, hogy az állásban levők állománya az ezredforduló környéki években nagyjából változatlan volt – *steady state* feltevés –, akkor egy évvel az adatfelvételt megelőző időszakban (2002 februárjában /márciusában) is 42 százalék lehetett a 8 osztályos végzettségűek körében az állással rendelkezők aránya. A 2002-ről 2003-ra

12 Kivételt képez az az eset, ha valaki történetesen éppen 2002 januárjában veszítette el az állását.

számítható, éves¹³ állásvesztési arány tehát a 30–39 éves, 8 osztályt végzett emberek körében nagyjából 40 százalék ($0.4 = 16,8 / 42$) lehet. Az ily módon definiált éves¹⁴ kilépési ráta nagyságát megbecsülhetjük a 30–39 éves, szakmunkásképzőt végzett férfiak esetében is. Náluk ugyanez a kalkuláció 22 százalékos rátát ad ki. A 20–29 éves férfiak esetében pedig – mindkét iskolai végzettségi csoportban – 43 százalékos kilépési rátákat valószínűsíthetünk. A nőknél ezek a számok némileg alacsonyabbak: korcsoporttól függően, a 8 osztályos végzettségűeknél: 48 és 22 százalék; a szakmunkás végzettségűek körében pedig 18 és 14 százalék (az első szám a 20–29 évesek, a második pedig a 30–39 évesek adata).¹⁵ Összességében tehát azt mondhatjuk: nem járunk túlságosan távol az igazságtól, ha az éves állásvesztési arányok (kilépési ráták) értékét átlagosan legalább 25-30 százalékosra becsüljük.¹⁶

6. táblázat A megkérdezés időpontjában végzett fizetett munka tartalma a 15–49 éves, munkával rendelkező romák körében

	A munka tartalma	Megoszlás (%)
1	Szakképzetlen mezőgazdasági fizikai, erdészeti segéd- és betanított munkás, napszámos, alkalmi munkás, bedolgozó	4,8
2	Építőipari és egyéb segédmunkás, anyagmozgató, rakodómunkás, takarító, köztisztasági munkás, házi cseléd, szakképzetlen szolgáltatási alkalmazott, hivatalsegéd	35,3
3	Ipari, bányászati, kohászati, mezőgazdasági betanított munkás, gépkezelő	24,5
4	Gépkocsivezető, gépjárművezető	2,1
5	Ipari, bányászati, kohászati, építőipari, mezőgazdasági-élelmiszeripari szakmunkás, képzett szolgáltatási dolgozó	23,6
6	Közalkalmazott, fegyveres testület tagja, egyéb fehérgalléros	7,2
7	Önálló vállalkozó, gazdálkodó	2,5
	Együtt	100,0

Forrás: 2003. évi reprezentatív romafelvétel.

A romák állásainak jelentős mértékű instabilitását egy másik mércén – foglalkozási szerkezetük sajátosságain – is lemérhetjük (lásd 6. táblázat). A romák 40 százaléka olyan foglalkozásokban dolgozik – lásd az első két foglalkozási csoportot –, amelyekben nem sok veszteség éri a munkaadót, ha alkalmazottját lecseréli egy tetszőleges má-

- 13 Ez a mérés természetesen nem képes arra, hogy a rövid ideig tartó munkavállalási periódusokat is számításba vegye. Az éves kilépési ráta ezért alulbecsüli a foglalkoztatási instabilitás mértékét.
- 14 Éves állásvesztési vagy állásba lépési arányt (más szóval: éves kilépési vagy belépési rátát) mérünk akkor, ha a két időpont, melyben az egyének foglalkoztatási státusát (és annak változását) megfigyeljük, pontosan egy évnnyire van egymástól.
- 15 Az 5. táblázat adatait 10 éves korcsoportokra úgy összesítettük, hogy a 20–29 éves, illetve 30–39 éves férfiak 43, illetve 33 százalékaról feltételeztük azt; a hasonló korú nőknek pedig a 20, illetve 10 százalékaról feltételeztük azt, hogy állását a 2002. év során vagy 2003 elején veszítette el.
- 16 A foglalkoztatottak körében ugyanis inkább a magasabb rátákkal jellemezhető 8 osztályos végzettségűek, illetve a férfiak vannak túlsúlyban.

sik dolgozóval. Az ilyen foglalkozású embereket nagy számban alkalmazó – mezőgazdasági, építőipari stb. – munkaadók a tevékenységüket ráadásul maguk is többnyire igen instabil módon folytatják,¹⁷ ami nyilvánvalóan jelentős mértékű instabilitást visz be alkalmazottaik életébe is.

Harmadszor: a roma foglalkoztatás instabilitásának egy igen komoly forrása a költségvetésből finanszírozott, „jóléti típusú” foglalkoztatási formák (a közhasznú munka, a közmunka, illetve a közcélú munka) egyre jelentősebb térhódítása, és igen nagy súlya a hazai cigányság foglalkoztatásában. A 7. táblázat összefoglalja az ezekkel a foglalkoztatási formákkal kapcsolatban összegyűjthető legfrissebb adatokat. Mindezeknek az adatoknak az összegyűjtésére azért volt szükség, mivel arra számítottunk, hogy a 2003. évi romafelvételben – az adatfelvétel lakossági kikérdezéses jellege miatt – a jóléti foglalkoztatási programoknak a roma foglalkoztatásban betöltött súlya a valóságosnál kisebbnek fog látszani. A megkérdezett személyek ugyanis nem tudják jól elkülöníteni egymástól aktuális munkaadójukat (az önkormányzatot vagy a helyi iskolát vagy mondjuk egy nagy útépitésen dolgozó céget) a fizetésük fedezetét biztosító költségvetési forrásoktól. Egy lakossági kikérdezésen nyugvó adatfelvételben ezért arra számíthatunk, hogy e „jóléti típusú” alkalmazási formáknak egy része a „normál” alkalmazási formák közé keveredik, melynek következtében az utóbbiak arányát felül-, az előbbieket alulbecsülnék.

Ezt a hibát elkerülendő, állítottuk össze a 7. táblázatot.¹⁸ A táblázat három fajta információt tartalmaz: e programokra éves szinten kiadott költségvetési összegeket, a – halmozódást is tartalmazó – érintett létszámokat, illetve becsléseket arról, hogy átlagosan milyen hosszú foglalkoztatási periódusokat biztosítanak a szóban forgó programok az érintett személyeknek. Az utóbbiról elmondhatjuk, hogy többnyire *igen rövidet*: a közhasznú munka átlagosan 4-4,5 havi, a közmunka 4-5 havi, a közcélú munka pedig átlagosan mindössze 1 havi foglalkoztatást. Ha egy társadalmi csoport foglalkoztatásában nagy súlyt képviselnek ezek a formák, akkor az nyilvánvalóan kihat majd e csoport állásainak stabilitására is. Pontosan ez a helyzet a romák esetében.

Hogy e programoknak a roma foglalkoztatásban betöltött szerepét fel tudjuk mérni, ahhoz két problémát kellett megoldanunk: egyrészt a halmozódást is tartalmazó érintett létszámokat át kellett számolnunk *egy adott év tetszőleges napján mért*, program által biztosított foglalkoztatotti létszámra – ez ugyanis az az adat, amely összehasonlítható a reprezentatív cigányfelvétel foglalkoztatottsági adatával –, másrészt az adott időpontra vonatkozó foglalkoztatotti létszámbecslésekből meg kellett tudnunk határozni *a programok által foglalkoztatott romák számát*. E számítások eredményeit a 8. táblázat, a számítások részleteit a 2. függelék tartalmazza. A létszámbeli halmozódások kiszűrése – az adott évet lefedő foglalkoztatási periódusok azonos hosszúságát és egyenletes eloszlását feltételezve – megoldható volt,¹⁹ a romák programbeli rész-

17 Ez nem mindig volt így. A rendszerváltozás előtti nagy állami építőipari vállalatoknál a roma segédmunkások is tartós foglalkoztatásra számíthattak.

18 Köszönettel tartozom Varga Ildikónak (Munkaerőpiaci Alap), aki a 7. táblázat alapjául szolgáló adatokat a Foglalkoztatási és Munkaügyi Minisztériumtól, a Foglalkoztatási Hivaltaltól és a Belügyminisztériumtól összegyűjtötte.

19 Az adott év egy tetszőleges napján mért várható foglalkoztatotti létszámot (L) az alábbiak szerint becsültük meg: $L = \text{éves érintett létszám} * [(\text{átlagos támogatási időtartam}) / 12]$

arányának becsléséhez pedig egy speciálisan ilyen célra készített adatfelvétel eredményeire támaszkodhattunk.

7. táblázat A különböző jóléti foglalkoztatási programokra (közhasznu munkára, közmunkára, közcélú munkára) fordított kiadások éves összege, illetve az adott programok által érintett (halmozódást tartalmazó) létszám

Jóléti program	2000	2001	2002	2003	2004
<i>Kiadás, milliárd forint (folyó áron)</i>					
Közhasznu munka	8,6	11,6	11,9	11,9	8,9
Közmunka	–	–	5,6	4,9	4,4
Közcélú munka	1,2	5,9	9,4	12,1	14,4
Összesen	–	–	26,9	28,9	27,7
<i>Érintett (halmozódást is tartalmazó) létszám, ezer fő</i>					
Közhasznu munka ^a	93,4	80,7	84,5	76,9	64,0
Közmunka ^b	–	–	13,6 ^d	9,5	10,0
Közcélú munka ^c	–	112,4	147,2	182,7	212,6
Összesen	–	–	245,3	269,1	286,6
<i>Átlagos havi kiadás, forint/fő</i>					
Közcélú munka ^e	–	52 498	63 859	66 229	67 733
Minimálbér, járulékokkal (*1.32)	33 660	52 800	66 000	66 000	69 960

^a Érintett létszám = tárgyév január 1-jén támogatásban levők száma (előző évről áthúzódó létszám) + a tárgyévben támogatásba lépők száma. Átlagos támogatási időtartam: 4 – 4,5 hónap. A további számításokban mi 4,5 hónappal számoltunk.

^b A tárgyévben kiírt pályázat nyertesei által foglalkoztatottak száma (nincs áthúzóadás). Átlagos támogatási időtartam: 2002-ben 4 hónap, 2003–2004-ben: 5 hónap.

^c A tárgyévben az önkormányzatok által foglalkoztatottak száma (nincs áthúzóadás). Átlagos támogatási időtartam becslést értéke: 1 hónap (a becslésről lásd az *e jegyzetet!*)

^d Becsült létszám. 2003–2004-ben kiszámítható az átlagos egy főre jutó havi kiadás (átlagosan 5 havi támogatási időtartammal számolva): 2003 = 103 ezer Ft, 2004 = 88 ezer Ft. Feltételezve, hogy 2002-ben is 103 ezer Ft az egy főre jutó havi kiadás, akkor 4 havi átlagos hosszal számolva, kapjuk meg a 13 600 fős becslést.

^e Összes kiadás / összes érintett fő. Mivel az egy főre jutó átlagos összeg szinte hajszára megegyezik a mindenkor minimálbér járulékokkal felszorozott összegével, az átlagos támogatási időtartam nagyjából 1 hónap lehet. A közcélú munka időtartama ugyanis nem lehet rövidebb 30 napnál.

Forrás: közhasznu munka (forint), közmunka (fő), közmunka (fő): Foglalkoztatási és Munkaügyi Minisztérium; közhasznu munka (fő): Foglalkoztatási Hivatal; közcélú munka (forint és fő): Belügyminisztérium. A táblázatot összeállította: Varga Ildikó (Munkaerőpiaci Alap).

Az Autónia Alapítvány a 2001. év negyedik negyedévében, a Foglalkoztatási Hivatallal közösen valamennyi munkaügyi kirendeltségre ($N = 171$) kiterjedő adatfelvételt ²⁰ készített a foglalkoztatáspolitikai aktív és passzív eszközei által az adott negyedévben érintett létszámról és a programok által érintett roma dolgozók

20 A felvételtől részletesen beszámol Lukács (2003).

részarányáról. E 171, egymástól független becslés alapján számítottuk ki a 7. táblázatban szereplő országos adatokból a szóban forgó jóléti programok által foglalkoztatáshoz jutó romák számát a 2001 és 2004 közötti évekre.²¹ Mivel e négy év számai egymáshoz igen közel estek, (száz főre kerekített) számtani átlagukat vettük az ezredfordulóra adható legvalószínűbb becslésnek (13 500 fő). Lásd 8. táblázat.²² Az FH-Autonómia 2001. évi adatfelvétele arra is kiterjedt, hogy egy sor, támogatást nyújtó szervezettől²³ a célzottan roma foglalkoztatási programokról fellelhető létszámadatokot is összegyűjtse. Az erre vonatkozó – mértékadó – becslésük 2500 főt tett ki. A két szám összege – 16 500 fő – az a szám, amit a továbbiakban „jóléti programok keretében megvalósuló alkalmazásnak” tekintünk. Ezzel az adattal korrigáltuk a 2003. évi reprezentatív romafelvételből megbecsülhető abszolút létszámadatokot és megoszlásokat (lásd 9. táblázat).

8. táblázat A nem célzottan roma jóléti foglalkoztatási programokban foglalkoztatott romák becsült száma, fő

Jóléti program	2000	2001	2002	2003	2004
Közhasznú munka	8721	7535	7890	7180	5976
Közmunka	–	–	2543	2220	2338
Közcélú munka	–	2454	3214	3989	4642
Összesen	–	9989	13 647	13 389	12 956
Összesen (Autonómia adatfelvétele)	–	13 880	–	–	–

Becslési eljárás: Az adott év egy tetszőleges napján mért várható foglalkoztatotti létszám (L) becslése az alábbiak szerint történt: $L = \text{éves érintett létszám} * [(\text{átlagos támogatási időtartam}) / 12] * \text{romák aránya a támogatottakon belül}$. 2001 és 2004 között becsült átlagos összlétszám = 13 468 fő \approx 13 500 fő.

Forrás: Éves érintett létszám, átlagos támogatási időtartam: 7. táblázat. Átlagos támogatási időtartam: közhasznú munka: 4,5 hónap, közmunka: 4 hónap (2002), ill. 5 hónap (2003 és 2004), közcélú munka: 1 hónap. Romák aránya a támogatottakon belül: az FH-Autonómia Alapítvány 2001. évi adatfelvétele. Megkérdezettek: az ország összes helyi munkaügyi kirendeltsége ($N=171$). 2001. negyedik negyedév. Az egyes programokban résztvevő romák száma az adott programra becsült roma-arányból számolva, a negyedévi érintett létszámokkal súlyozva. Az országos becsült roma arányok: közhasznú munka: 24,9%, közmunka: 56,1%, közcélú munka: 26,1%.

21 A részleteket lásd a 2. függelékben!

22 Egyes megyékben a romák részvétele a jóléti programokban kiugróan magas (kh, km, kc és súlyozott összes adat, %-ban): például Borsodban (40, 39, 77 és 43 %), Heves megyében (48, 59, 59, és 51 %), valamint Jász-Nagykun-Szolnok megyében (41, 39, 73 és 45 %).

23 Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Magyarországi Cigányokért Közalapítvány, Soros Alapítvány, Szociális és Családügyi Minisztérium, Területfejlesztési Tanács, települési önkormányzatok, helyi cigány kisebbségi önkormányzatok, Országos Cigány Önkormányzat, Autonómia Alapítvány.

9. táblázat A 15–74 éves roma népesség foglalkoztatási helyzete 2003-ban
– nappali tagozatos tanulók nélkül –

Van-e munkája?	Aktivitási státusa, illetve foglalkoztatásának formája	Becsült létszám ^a (fő)	Megoszlás (%)		
Nincs	Nyugdíjas	57 000	18,2	–	–
	Nem nyugdíjas	176 000	56,2	68,7	–
	Együtt	233 000	74,4		–
Van	Alkalmazott, vállalkozó ^b	47 000*	15,0*	18,4*	59,0*
	Jóléti program ^c által foglalkoztatott	16 000*	5,1*	6,3*	20,0*
	Alkalmi munkás ^d	17 000	5,4	6,6	21,0
	Együtt	80 000	25,6	31,3	100,0
Összesen		313 000	100,0	–	–
Összesen, nyugdíjas nélkül		256 000	–	100,0	–

Forrás: 2003. évi reprezentatív romafelvétel. A *-gal jelölt adatok az FH-Autonómia Alapítvány, 2001. évi adat-felvétele, illetve a jóléti foglalkoztatási programokról összeállított 7. és 8. táblázatok adatai alapján korrigálva.

^a A számítás részleteiről lásd a 2. függelék!

^b Alkalmazottak, vállalkozók és társas vállalkozás tagjai.

^c Jóléti program: (i) nem célzottan roma foglalkoztatási program (közhasznú munka + közmunka + közcélú munka) = 13 500 fő (lásd 8. táblázat); (ii) célzottan roma foglalkoztatási program = 2 500 fő (lásd Lukács 2003: 59). A munkával rendelkezőkön belüli megfelelő részarányok pedig: 17 % + 3 % = 20 %.

^d Alkalmi munkások és kisegítők, segítő családtagok, egyéb minőségben dolgozók.

A 9. táblázat tartalmazza a többfajta adatforrásból származó becsléseink egyesített²⁴ eredményeit. Az adatok a meglehetősen instabil – az informális gazdaságbeli alkalmi munkák és a jóléti rendszer által biztosított, rövid időtartamú – foglalkoztatási formák igen magas (38-40²⁵ százalékot elérő) részarányáról tanúskodnak.

Foglaljuk össze mindazt, amit ebben a részben a roma foglalkoztatás instabilitásának tüneteiről elmondtunk: (i) Megállapítottuk, hogy a roma foglalkoztatottak mintegy 40 százaléka rendkívül instabil foglalkozásokban dolgozik. (ii) Az éves állásvesztési arányok szélsőségesen nagyok: egy adott évben foglalkoztatottak 25-30 százalékát találjuk állás nélkül egy évvel később. Mivel a foglalkoztatás szintje minden valószínűség szerint stabilizálódott az ezredfordulóra, ezek a magas kilépési ráták csakis úgy lehetségesek, ha belépési ráták is hasonlóan magasak. (iii) A rövid ideig tartó, jóléti foglalkoztatási formák tartósan²⁶ magas (17-20 százalék körüli) aránya lehet az a mechanizmus, amely évről-évre biztosítja az állástalan helyzetből a foglalkoztatásba való belépések magas arányát.

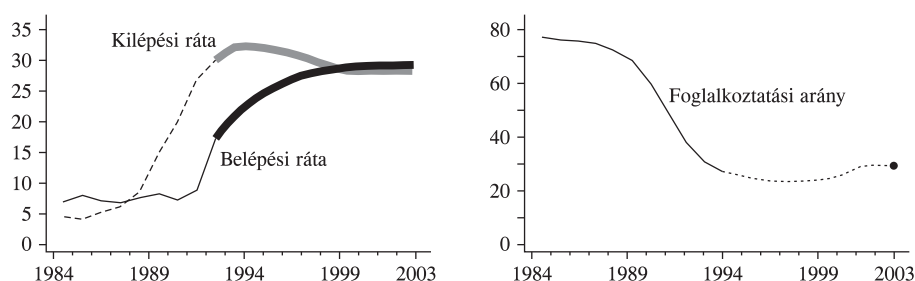
24 A számítások részleteit e tekintetben is a 2. függelék tartalmazza.

25 Ha a célzottan roma programokat nem vesszük itt számításba, akkor a jóléti típusú foglalkoztatás súlya 17 %.

26 A 2001 és 2004 közötti időszak minden egyes évében tartósan magas.

ROMÁK ÉS NEM ROMÁK

Az 1993 előtti időszakra nézve nagyszámú megkérdezett²⁷ részletes foglalkozástörténetéből – a panelszerűen követhető évenkénti állapotváltozásokból – rekonstruálhatóak voltak a cigány népesség foglalkoztatási helyzetében 1984 és 1993 között bekövetkezett változások: mind a foglalkoztatási arányok, mind pedig a foglalkoztatásból való kiáramlás és a foglalkoztatásba való beáramlás időbeli alakulása nyomon követhető volt. Ezeket a folyamatokat jelen sorok írója egy korábbi tanulmányában (Kertesi 2000: 408–415) megpróbálta részleteiben feltárni. Az 1993 és 2003 közötti időszakra nincsenek tényadataink. Az 1993 előtti tízéves időszak történetének sajátosságai azonban, ha gondolatban összefűzzük a 2003. évi állapot imént feltárt sajátosságaival, sok mindent elárul a kilencvenes évek kevésbé ismert folyamatairól. A 3. ábrán megpróbáljuk ezt szemléletesen bemutatni.

3. ábra A mindenkori 15–49 éves roma népesség foglalkoztatási helyzete 1984 és 2003 között

A referencianépesség nem tartalmazza a korai nyugdíjazottakat és a nappali tagozatos tanulókat

Kilépési ráta, belépési ráta: A foglalkoztatásba való belépések, illetve a foglalkoztatásból való kilépések értéke a bázisévi foglalkoztatás százalékában. Tényadatok: 1985–1993. *Hipotetikus adatok:* 1994–2003 (szürke és fekete sávval jelölve). Tényadatok forrása: 1993. évi romafelvétel munkatörténeti adatai. Lásd: Kertesi 2000: 408–414. Az adatok a 15–49 éves nem nyugdíjas népességre újrászámolva.

Foglalkoztatási arány: A foglalkoztatottak aránya a referencianépességben. Tényadatok: 1984–1993, 2003. *Hipotetikus adatok:* 1995–2002 (pontozott vonallal jelölve). Tényadatok forrása: 1993. évi romafelvétel munkatörténeti adatai (lásd: Kertesi 2000: 408–414), illetve a 2003. évi romafelvétel. Az adatok a 15–49 éves nem nyugdíjas népességre újrászámolva.

A 3. ábra jobb oldali része a roma népességnek a nyolcvanas évek közepétől a kilencvenes évek elejéig tartó munkaerő-piaci kiszorulását mutatja. A folyamat végpontja a 2003. évi állapot, mely nem különbözik lényegesen az 1993-ban mért állapottól. Az 1993. és a 2003. év adatát összekötő pontozott vonal egy *lehetséges* – és *valószínű* – forgatókönyvet mutat be. A bal oldali ábra az állapotváltozásokhoz vezető folyamatokat mutatja be. Az 1984 és 1993 közötti időszak kilépési és belépési rátáiról felrajzolt grafikonok itt is tényadatokon alapulnak. A szürke és fekete sávokkal jelölt

27 Az 1993. évi adatfelvételben 5800 felnőtt részletes foglalkozástörténetét regisztráltuk.

folytatás azonban ez esetben is egy *lehetséges* forgatókönyvet mutat be, olyan forgatókönyvet azonban, amelyet a foglalkoztatás instabilitásáról feltárt összefüggések alapján a *legvalószínűbbnek* tekinthetünk.

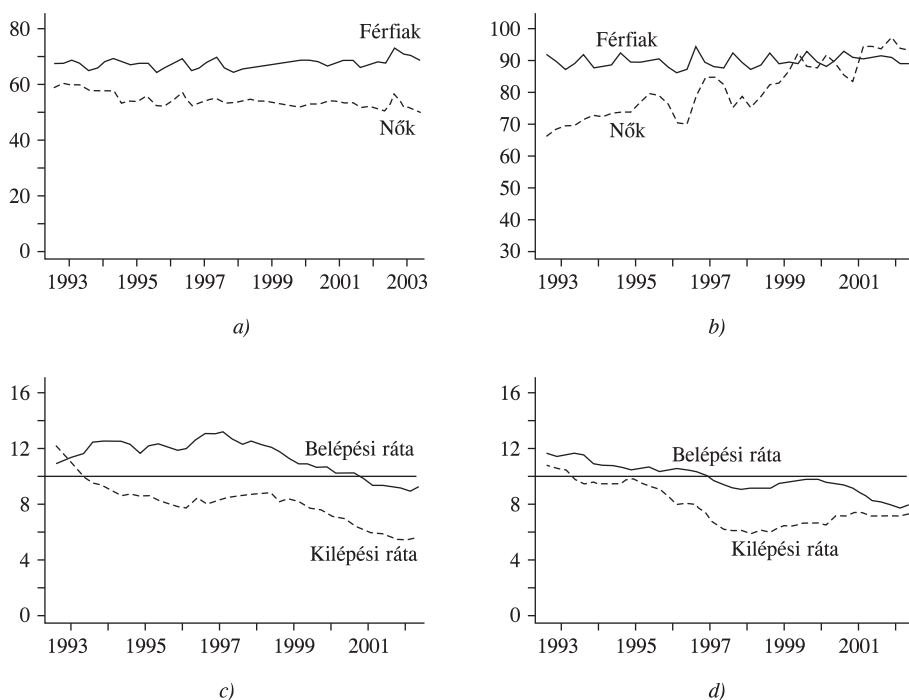
Az ezredforduló éveire becsült, *még mindig igen magas* – 25-30 százalékos – állásvesztési (kilépési) arányt a 4. és az 5. táblázat adatai alapján jeleztük előre. A belépési ráta *szintén magas értékét* – az alkalmi munkák magas aránya mellett – a jóléti foglalkoztatási formák magas részaránya valószínűsíti. *Nincs okunk arra*, hogy az alkalmi munkák arányában valamiféle emelkedő trendet véljünk felfedezni.²⁸ A jóléti foglalkoztatási formák arányáról viszont *tudjuk*, hogy az az évtized során *emelkedő trendet* követett. Amíg ennek egyetlen formáján, a közhasznú munkán foglalkoztatottak száma a kilencvenes évek egészében nagyjából állandó volt (Fazekas 2004: 253, 5.10. táblázat), addig a közmunka és a közcélú munka bevezetését követően, az ezredfordulótól számítva e foglalkoztatási forma gyors expanziója következett be. Amíg az ezredfordulót megelőző években nem valószínű, hogy az erre a célra fordított költségvetési összegek nagysága (folyó áron) elérte volna az évi 10 milliárd forintot, addig a 2002–2004-es évekre ez a támogatási forma a korábbinál *csaknem háromszor akkora* – évi 30 milliárd forint körüli – „segélyezési nagyüzemmé” változott.²⁹ Mint-hogy e foglalkoztatási formákban a romák országos súlyukat messze meghaladó mértékben felülreprezentáltak, ez az intézményes változás a romák körében mérhető belépési ráta értékét a korábbinál tartósan magasabb szintre kellett, hogy emelje. A belépési ráta tartósan magas szintjét ugyanis e rövid időtartamú – a romák esetében átlagosan 3,5 hónapig tartó³⁰ – állások pénzügyi fedezetét biztosító költségvetési injekciók folyamatosan fenntartják. (A rövid foglalkoztatási időszakok természetesen a kilépési ráta magas szinten tartásáról is gondoskodnak.)

Összegezve, a roma foglalkoztatás ezredfordulóra kialakult állapotát így jellemezhetjük: stabilizálódott egy rendkívül alacsony (30 százalék körüli) foglalkoztatási szint, mely szélsőségesen magas (25-30 százalék körüli) cserélődési rátával párosul. E – harmadik világra jellemző mértékű – foglalkoztatási instabilitás fenntartásában komoly része van a magyar foglalkoztatáspolitikának, mely súlyos költségvetési összegekkel működteti az ezt a helyzetet évről évre újratermelő támogatási rendszereket. (Erre a kényes kérdésre a későbbiekben még visszatérünk.)

28 Az általunk ismert kvalitatív beszámolók az alkalmi munkák tartósan magas arányáról adnak hírt: Tóth 1997; Szuhay 1999: 53–75; Fleck–Orsós–Virág 2000: 99–102; Kemény 2000a: 30–32.

29 Lásd erről általában Szalai 2004-2005.

30 4,5 hónappal számolva a közhasznú munkát és a közmunkát, 1 hónappal számolva a közcélú munkát, súlyozva a 2002-2004-es évek átlagos roma foglalkoztatási arányaival (lásd 8. táblázat!).

4. ábra Az alacsony iskolázottságú (legfeljebb nyolc osztályt végzett), 15–49 éves népesség foglalkoztatási helyzete Magyarországon 1993 és 2003 között
 – a referencianépesség nem tartalmazza a korai nyugdíjazottakat és a nappali tagozatos tanulókat –

a) Foglalkoztatási arány (negyedéves adatok).

b) Négy negyedéven át folyamatosan foglalkoztatottak aránya a foglalkoztatottakon belül.

c) és d) ábrák: A foglalkoztatásba való belépések, illetve a foglalkoztatásból kilépések értéke a bázisnegyedévi foglalkoztatás százalékában (éves állapotváltozások, trendek). Számítási eljárás: a (t+3)-adik negyedévi ki-, illetve belépési adat osztva a t-edik negyedévi foglalkoztatási adattal. Trendek: ± 4 negyedéves mozgó átlagolású szűrő segítségével becsülve: c) férfiak, d) nők.

Forrás: KSH negyedéves munkaerő-felvételek adatfájlyaiból számított adatok.

Azt gondolhatnánk, hogy ez a foglalkoztatási minta teljesen általános Magyarországon az alacsony iskolázottságú népesség körében. Ez azonban nincs így. A 4. ábrán összefoglaltuk az ezzel kapcsolatos legfontosabb bizonyítékokat. Az ábrák alapjául szolgáló számítások a KSH munkaerő-felvételek 1992 és 2003 között elkészült valamennyi negyedéves hullámának (összesen 48 nagymintás felvételnek) az egyéni adatbázisára támaszkodnak. A referencia-népességet – az összehasonlíthatóság kedvéért³¹ – 15–49 éves, legfeljebb nyolc osztályt végzett, iskolába nem járó, nem nyugdíjas népes-

31 Iskolázottság szempontjából ez nagyjából megfelelő összehasonlítási alaphoz tekinthető. A romáknál ugyan relatíve több a 0–7 osztályt végzett személy, mint országosan, viszont a körükben találunk mintegy 20 százaléknyi olyan személyt, aki 8 osztálynál magasabb iskolai végzettséggel rendelkezik (szakmunkásképzőt, szakiskolát végzett = 16 %, illetve annál többet = 4 %). Az országos kontrollcsoport pedig úgy van megkonstruálva, hogy nincs benne 8 osztálynál magasabb végzettségű személy.

séggként határoztuk meg. Az *ábrán* három fontos foglalkoztatási indikátor 1992 és 2003 közötti időbeli pályáját mutatjuk be, nemek szerinti bontásban: *a)* a férfi és női foglalkoztatási³² arányok alakulását, valamint két olyan indikátort³³, amely a foglalkoztatás tartósságát hivatott jellemezni: *b)* a négy negyedéven át folyamatosan foglalkoztatottak arányának alakulását a foglalkoztatottak halmazán belül, illetve *c)* és *d)* grafikonon az éves állásvesztési, illetve állásba lépési arányok – kilépési és belépési ráták – nemek szerinti alakulását. Ez utóbbi indikátort úgy számítottuk ki, hogy a mindenkor bázis negyedévi állapotokat összehasonlítottuk a három negyedévvél későbbi állapottal. A belépési és kilépési ráták értéke komoly mértékű szezonális ingadozásokat mutat. Ezeket az ingadozásokat ± 4 negyedéves mozgó átlagolású filter segítségével szűrtük ki. A *c)* és *d)* ábrák az ily módon becsült trendértékeket mutatják. Az *a)* a *c)* és a *d)* ábra mutatói *közvetlenül összehasonlíthatók* az imént bemutatott roma adatokkal.

A 4. *ábra* – a roma népesség helyzetéhez képest – döbbenetes mértékű különbségekről tanúskodik. A foglalkoztatottak aránya több mint kétszerese a romákénak. Az állások alapvetően stabilak: az ezredforduló éveire (1999–2003) mindkét nem esetében a 90 százalékot elérte azon állások aránya, amelyek legalább egy egész éven át tartanak. Alacsony iskolázottságú népességről lévén szó, itt is viszonylag magasak a kilépési és belépési ráták (magas a cserélődési mutató), a romák adatával összehasonlítva azonban igen jelentősek a különbségek. Megint csak az ezredforduló utáni állapotot alapul véve: az alacsony iskolázottságú átlagos magyar népesség állásainak instabilitását jelző éves állásvesztési és állásba lépési ráták értéke, mindkét nem esetében alatta marad a 10 százaléknak. Ezzel szemben ugyanezt a mutatót a roma népesség esetében átlagosan két és félszer – háromszor akkora (25-30 százalékosra) becsülhetjük ugyanezekre az évekre.³⁴ A romák helyzete nemcsak a tekintetben lényeg-

32 Az ILO-OECD kritérium szerint a munkaerő-felvételekben az számít foglalkoztatottnak, aki a megkérdezés előtti héten végzett legalább egy órányi fizetett munkát. Az egy óras kritérium a gyakorlatban egyáltalán nem különösebben megszorító jellegű. Azoknak az embereknek, akik ilyen értelemben foglalkoztatottnak tekinthetők, mindössze 3,2 ezreléke olyan, hogy *általában* heti 10 óránál kevesebbet dolgozik. És még azoknak az aránya sem túlságosan magas (5,6 százalék), akik *általában* heti 30 óránál kevesebbet dolgoznak (2003. negyedik negyedévi KSH munkaerő-felvétel).

33 A 4. *ábra b), c)* és *d)* mutatóinak kiszámításánál hasznosítottuk a munkaerő-felvétel paneljellegű sajátosságát: a mintába került személyeket a felvétel hat negyedéven keresztül panelszerűen megfigyeli. A *b), c)* és *d)* *ábrák* indikátorok előállításakor négy negyedéves panelek létrehozására volt szükség. A mindenkor minta nagyjából 17-20 százaléka volt ily módon panelbe fűzhető. Az ebből adódó eset-szám-csökkenés nem okozott gondot. A referencia-népesség (15–49 éves, max. nyolc osztályt végzett, nem tanuló, nem nyugdíjas) súlyozatlan esetszámai, negyedévtől függően körülbelül 5000-6000 főt tettek ki, ami a panelekben nemenként nagyjából 400-600 fős, súlyozatlan elemszámú kicsi, de statisztikailag értelmezhető mintákat biztosított. A folytonosság biztosítása érdekében ilyen paneleket valamennyi negyedévtől kezdve elindítottunk.

34 Ugyanazt az eljárást pontosan megismételve, mint amit a 4. és 5. *táblázat* alapján – *steady state* feltevés mellett – a romák éves állásvesztési rátáinak becslésekor követtünk, a 2003. negyedik negyedévi munkaerő-felvétel alapján hasonlóan nagy különbségeket találunk a romák és a népesség egésze között. A teljes népességből is válasszuk példának ugyanazt a csoportot, mint a kalkulációt szemléltető roma példán (65–66. oldal): a 30–39 éves, nyolcosztályos végzettségű férfiakat. Közülük állásban volt az adott negyedévben 85%, soha nem volt állásban 1%, 14% pedig korábban valamikor állásban volt (ezek az adatok pontosan ugyanúgy lettek kiszámolva, mint a romák helyzetét e tekintetben bemutató 4. *táblázat* adatai). E 14%-nak a 37%-a valamikor állásban volt (a mérés itt a romák helyzetét bemutató 5. *táblázat* adatainak számítási módját másolja). A 65–66. oldal érvelését szó szerint megismételve, ekkor a 2002 és 2003 közti éves állásvesztési ráta értékére 6%-ot $[(14 \cdot 0,37) / 85 = 0,06]$ kapunk a teljes népesség adott részpopulációjára nézve, ami nagyjából egyhatede a hasonló korú és iskolázottságú romák adatának (40%).

gesen rosszabb a velük *összehasonlíthatóan alacsony iskolázottságú átlagos magyar állampolgár helyzetéhez képest, hogy munkához jutási esélyeik a kontrollcsoport esélyeinek felét sem érik el, de a tekintetben is, hogy tipikus állásaik csaknem háromszor annyira instabilnak tekinthetők, mint a velük nagyjából azonos képzettségű átlagos magyar munkavállaló állásai. Megismételjük azt, amit egy ilyen jellegű foglalkoztatási forma állandósulásával kapcsolatban öt évvel ezelőtt elmondtunk: „Az instabil foglalkoztatás általánossá válása miatt a munkával rendelkezők jelentős részét is elérte a társadalmi dezintegrálódás: a rendszeres munka hiánya egyben a rendszeres életvitel hiányát, filléres megélhetési gondokat, valamint az állami szociális juttatások és a vállalati szociális ellátások alacsonyabb szintjét – bizonyos esetekben e juttatásokra való jogosultság teljes elvesztését – is jelenti.” (Kertesi 2000: 414)*

Messze vezető kérdés, hogy mi okozza ezeket a markáns különbségeket. E kérdés taglalása szétfeszítené jelen tanulmány kereteit. További elmélyült kutatásokat igényel annak kiderítése, hogy e különbségekben mekkora részt képvisel az, hogy a roma népesség regionális elhelyezkedése lényegesen kedvezőtlenebb, mint a nem roma népességé, mekkora részt képvisel az, hogy a romák állásaiban országos részarányukat messze meghaladó mértékben felülreprezentáltak a nagyon rövid időtartamú és eredendően instabil, jóléti forrásokból finanszírozott állások, s végül mekkora részt képvisel a velük szemben alkalmazott munkaerőpiaci diszkrimináció és társadalmi kitaszítottságuk ezernyi más megnyilvánulása.³⁵

AMI AZ INSTABIL FOGLALKOZTATÁS MÖGÖTT VAN

A romák foglalkoztatási instabilitása mögött társadalomalatti³⁶ létezésük formáinak egész univerzuma lelhető fel. Az alábbiakban megpróbáljuk lajstromba venni a munka világának azokat a jellemzőit, amelyek – megítélésünk szerint – döntő szerepet játszanak társadalomalatti létezésük bebetonozódásában.

Nem állítjuk, hogy az instabil foglalkoztatásnak a társadalomalatti létezés lenne az egyedüli formája. A láthatatlan gazdaság vállalkozói vagy vállalkozásközeli világa³⁷ számos kitörési lehetőséget nyújt ebből a kilátástalan világból a romáknak is. Ennek a másik világnak a kiterjedését³⁸ még annyira sem ismerjük, mint emezét. Az előttünk kirajzolódó szociális probléma mérete és mélysége miatt azonban feltétlenül a társada-

35 Glenn Loury úttörő könyvében (2002) nem a formális diszkriminációt (discrimination in contract), hanem a faji sztereotípiákból táplálkozó informális társadalmi kirekesztés változatos formáit (discrimination in contact) tartja a faji egyenlőtlenség újratermelődést biztosító legfontosabb társadalmi mechanizmusnak.

36 A társadalomtudományi irodalomban Wilson (1987) klasszikus műve óta meghonosodott *underclass* kifejezés fordítására ezt a kifejezést javasolom.

37 E tekintetben egyedül esettanulmány-jellegű etnográfiai beszámolókra támaszkodhatunk. Lásd például Hajnal 2000, Kállai 2000 és Lakatos 2000 írásait.

38 Két- vagy pláne egyszázalékos reprezentatív minták nem is alkalmasak arra, hogy erről a világról – vagy általában a romák belső rétegződéséről – statisztikailag megbízható képet kapjunk. Egy 2005 őszére, a KSH keretei között előkészítés alatt álló – és azóta kormányzati nemtörődomség miatt meghíúsult – új reprezentatív romafelvétel tervében ezért már 5 százalékos mintát javasoltak a felvétel tervezői. Hasonló méretű minta lenne szükséges természetesen sok más célból is. Például a roma fiatalok továbbtanulási esélyeinek felmérésére is.

lomalatti létezés súlyos tüneteire kell a hangsúlyt helyeznünk. Különösen nehéz a falvakban élő romák helyzete. Az alábbiakban két csoportra – az alkalmi munkák, illetve a jóléti foglalkoztatási formák csoportjára – bontva, rendszerezzük a kvalitatív beszámolókból lesűrhető tapasztalatokat.

Az alkalmi munkák világa

„A rendelkezésünkre álló adatok alapján, úgy tűnik, két tevékenységnek van domináns szerepe. Az egyik a bérmunka, ami az esetek többségében mezőgazdasági napszámomunkát, idénymunkát ... jelent. Meg építkezéseken segédmunkát, házaknál takarítást, mosást, gyomlálást, kiegészítő munkákat. ... az itt dolgozókat nem védi senki és semmi, a bérek hihetetlenül alacsonyak és az informális szektorban dolgozó szubproletariátus – az újcselédség – kiszolgáltatottsága tökéletes.” (Tóth 1997: 694)³⁹

Vannak olyan alkalmi munkák is, melyekben „a munkaadó hosszabb időre meg egyezik valakivel, hogy ő kell elvégezzen bizonyos munkákat, feladatokat pénzbeli fizetség fejében. Jellegében inkább az állandó munkához hasonlít, mint az alkalmihoz, de az állandó munka nyújtotta biztonság és annak egyéb előnyei nélkül. ... A munkavállaló rá van kényszerülve, hogy bármilyen ajánlatot elfogadjon, hiszen a lehetőségek igen szűkek. A (munkaadó) ... a foglalkoztatott munkaereje és munkaideje fölött szabadon rendelkezik.” (Fleck–Orsós–Virág 2000: 99)

Nagyobb szervezetek is alkalmaznak cselédeket: „Az erdészet alkalmaz Bodza utcaiakat erdőtelepítéskor területek tisztítására, csemetefák ültetésére. Egész családok dolgoznak ilyenkor együtt napokig. A munkakörülmények egészen embertelenek. Tüskés bozótosokat, indákat kell kiirtani kapával, fejszével. Lyukakat ásni domboldalon, lejtőkön a csemetéknek. Ebben a munkában nők ugyanúgy részt vesznek, mint a férfiak. Ugyanúgy cipelnek, kapálnak, mindent ugyanúgy végeznek. Napi tíz-tizenkét óra kemény munkáért 2-3000 forintot fizet az erdész.” (Fleck–Orsós–Virág 2000: 100)

Van úgy, hogy a cselédeket természetben fizetik ki. A nem pénzért végzett alkalmi munkák „közül legfontosabb a paraszt családoknál való ház körüli munka. Ezért cserébe csak legritkább esetben kapnak pénzt a Bodza utcaiak. Általában élelemért, esetleg ruháért ássák fel a kertet vagy takarítják ki az ólat valamelyik falusi családnál.” (Fleck–Orsós–Virág 2000: 101)

Szuhay Péter így jellemzi ezeket a tevékenységi formákat: „Az e csoportba tartozó tevékenységek általános jellemzője, hogy a munkavállalók más gazdaságában egy-egy napra vagy akár hosszabb időre szegődnek el napi vagy heti bérért... A tevékenységtípusok nagy része idényjellegű kampánymunka és elsősorban a mezőgazdasági termelés területein jellemző, főleg a magángazdaságokban, de időnként előfordul munkavállalás szövetkezetekben és állami gazdaságokban is. ... Kisebb gazdaságok csak néhány emberre kiterjedően gyakorta adhatnak apróbb napszámomunkára meg-

39 Ezek a megfigyelések az azóta tragikus körülmények között elhunyt miskolci szociológus, Tóth Pál 1991–93. évi, 600 falusi háztartásra kiterjedő borsodi roma háztartási panelvizsgálatából származnak. Készítőjének halála óta, úgy tűnik, ennek az adatfelvételnek – sajnálatos módon – nyoma veszett. E vizsgálat adatai szerint a borsod-megyei falusi roma háztartások 21 százalékában a háztartáshoz tartozó személyek egy része végzett ilyen jellegű alkalmi bérmunkát. Az 1993–94. évi reprezentatív romafelvétel hasonló adata 17 % volt. Lásd Tóth 1997: 695.

bízást. Ezek általában patrónus – kliens viszony keretei között jelennek meg, s jellemzőjük, hogy egy-egy parasztgazdaság egy-egy állandóan visszatérő jó emberét alkalmazza a legkülönbözőbb munkákra, az udvar- és vécétakarítástól kezdve a trágyahordáson keresztül a disznó orrának megkarikázásáig, vagy a disznók elszállításáig. ennek a viszonyknak alapvető jellemzője, hogy a munkavállalók részben nehéz, részben alulértékelt vagy egyenesen piszkos munkát végeznek, amit azért csak ők végeznek el, mert ők vannak a legkiszolgáltatottabb helyzetben.” (Szuhay 1999: 57–58)

Van, akinek még ilyen munka sem jut. Ők a falvak és a városi cigánytelepek páriái.

„A másik jelentősebb alkalmi jövedelemszerző tevékenység *a természetben található javak összegyűjtése*. Elképzelni is nehéz, mi minden szolgálhat pénzkereseti forrásul: kutyacseresznye, amit tinta gyártásához használnak, hörcsög, amit a prémjéért gyűjtenek, a bodzavirág és az éticsiga, a gomba és a rözse, meg a fa, a som, a galagonya, vannak csipkézők, gyűjtenek mindenféle gyógynövényeket stb.” (Tóth 1997: 695)

„Böngészés, mezegetés. E tevékenységek elsősorban a betakarítás után felszabaduló nagyüzemi táblákon maradt kultúrnövények utólagos betakarítására koncentrálnak. A kukorica, a cukorrépa, a krumpli, a napraforgó-táblák és a leszüretelt szőlőtagok maradvány-termésének összegyűjtése sokszor kecsegtet olyan mennyiségű termés megszerzésével, amiből kerül a piacra és a háztartás saját fogyasztására is.” (Szuhay 1999: 57)

„Ide sorolhatjuk a guberálás és szelektív hulladék-gyűjtés során a fogyasztható és értékesíthető javak megszerzését. E tevékenység legnépszerűbb helyei a szeméttelpek és a városok, falvak utcái, ahol kukázás, illetve lomtalanítás során szerezhető meg a javak. A gyűjtés irányulhat élelmiszerre, ruhára, papírra, fémre, de bármilyen újból hasznosítható termékre, így akár az akkumulátor, akár a háztartási gépek szétszerelése követelhet meg egyfajta szakosodást.” (Szuhay 1999: 56)

Most vizsgáljuk meg, különbözik-e ettől az, amit a jóléti foglalkoztatási formák – a közhasznú munka, a közmunka és a közcélú munka – világa kínál az állás nélküli romáknak!⁴⁰

A jóléti foglalkoztatási formák világa

Közmunka (2000). Ajka térségében elvégzett munkák felsorolásszerűen: vízelvezető árok tisztítása, hídgyűrűk lerakása, patak medertisztítása, föld deponálása, tereprendezés, hulladékgyűjtés, illegális hulladéklerakó felszámolása, hulladékgyűjtők ürítése, szeméttelpek rendezése, bokrozás, kaszálás, füvesítés, parlagfűirtás.

Közmunka (2003): „Jász-Nagykun-Szolnok megyében több százan végeznek közmunkát, főként takarítási feladatokat látnak el. Szolnok önkormányzata 1999-ben alapította meg a *Munkalehetőség a Jövőért Szolnok* elnevezésű közhasznú társaságot azzal a céllal, hogy a rászorultak egy része ne szociális segélyből tartsa fenn önmagát, hanem úgymond – ’rendes’ kenyérkereső elfoglaltságból származó jövedelemből.... Legtöbben munkavezető irányításával a város parkjait gondozzák, irtják a parlagfűvet,

40 Mivel a tevékenység *jellegeré* – nem az időtartamára – helyezük a hangsúlyt, nem teszünk különbségeket közhasznú, közcélú, illetve közmunka között.

gyűjtik a szemetet, a szakmunkások pedig részt vesznek az önkormányzati intézmények festési, karbantartási munkálataiban.” ... „A Vásárhelyi Terv továbbfejlesztéséhez kapcsolódó közmunkaprogram végrehajtására 150 millió forint vissza nem térítendő támogatást kapott a Közép-Tisza Vidéki Vízügyi Igazgatóság a Munkaügyi Minisztériumtól. A májustól november végéig tartó program során 274 közhasznú munkás 150 kilométer hosszúságban takarítja ki a Tisza hullámterét.... A közmunkásokat, akik 50 ezer forint bért kapnak havonta, a KÖTIVIZIG – egyeztetve a cigány kisebbségi önkormányzatokkal – főként azokról a Tisza menti kistelepülésekről toborozta, amelyeken a munkanélküliség 50 százalékkal magasabb az országos átlagnál.”

Közmunka (2003): „A polgármester-asszony elmondta, hogy N lakosságának egyharmadát a romák jelentik, valamint a munkanélküliek 80 százaléka szintén roma. ... XY elmondta, hogy a romák ma már versengenek a munkahelyért. ... Eljutottak oda, hogy szívesebben élnek meg a saját keresetükből, mint a segélyből. A program keretében fűvet vágnak, árkot pucolnak, vízvezetékét újítottak fel, tavasztól késő őszig ápolják a virágokat, rendben tartják a települést, felújítják a középületeket, rendben tartják az intézményeinket.”

Tájékoztató (2004): „Idén 9 különböző program indulhatott. Felújítottuk a korábbi nagy sikerű erdőgazdálkodást segítő közmunkát, folytattuk a Vásárhelyi-terv és az autópálya-építés támogatását, és kísérleti jelleggel elkezdtük a közúti kereszteződések akadálymentesítését, a cigánytelepek személtmentesítését, elkezdődött a szervezett parlagfűirtás, a Balaton körzetében a fődényben tisztasági programot indítottunk.”

Közmunka (2004a): „Több mint 1200, négyötödrészt roma származású tartósan munkanélküli kapott munkát. A program az M3 és M35 autópálya építéséhez kapcsolódik. ... A munkások feladata lesz az M3 Görbeháza és Nyíregyháza, valamint az M35 Görbeháza és Debrecen közötti szakaszának nyomvonalát keresztező vízfolyások rendezése, tisztítása és kisebb mértékű szabályozása.”

Mi a különbség?

A példákat végtelenségig folytathatnánk, de a szabály e néhány példából is kiolvasható: E rövid ideig tartó, jelentős közpénzekből finanszírozott munkák *szinte semmiben nem különböznek* azoktól a szintén rendszertelen, rövid ideig tartó, kiszolgáltatott, perspektívátlan és többnyire alantas munkáktól, melyekhez a romák cselédként vagy páriaként a lakóhelyi környezetükben – mindenfajta állami gondoskodás nélkül – maguktól is hozzájutnak. A különbség a *mértékekben* van. Sok szegény roma (és nem roma) ember – úgy tűnik – manapság csak ezen a módon tud akárcsak ilyen munkához jutni. A rendkívül alacsony szintű roma foglalkoztatottság fenntartása ma már csak e programok mellett lehetséges. A 10. táblázatban megbecsültük, hogy a közhasznú munka, a közmunka és a közcélú munka aktív foglalkoztatáspolitikai eszközeinek működtetése – ha csak a romák foglalkoztatását vesszük figyelembe – évente mennyi pénzbe kerül.

A rendszer működése általában is sokba kerül (lásd 7. táblázat). A romákra külön kiszámítva: Magyarország évente 8-9 milliárd forintot költ – 2002 és 2004 között (folyó áron) összesen több mint 25 milliárd forintot költött – egy olyan jóléti rendszer működtetésére, amely akarva-akaratlanul is hozzájárul ahhoz, hogy a romák

kiszolgáltatottságon és társadalmi elkülönülésen nyugvó rendszere a foglalkoztatásban fennmaradjon.

10. táblázat A nem célzottan roma jóléti foglalkoztatási programokban roma emberek foglalkoztatására költött költségvetési összegek becslült nagysága, millió forint

Jóléti program	2002	2003	2004	Összesen
Közhasznú munka	2 963	2 963	2 216	8 142
Közmunka	3 142	2 749	2 468	8 359
Közcélú munka	2 453	3 158	3 758	9 369
Összesen	8 558	8 870	8 442	25 870

Forrás és becslési eljárás: Az egyes programokra költött teljes összegek a 7. táblázatból, a romák részese-
dései a FH-Autonómia Alapítvány 2001. évi adatfelvételéből származnak (lásd a 8. táblázat jegyzetét!) Fel-
tételtztük, hogy a kiadásokból való részese-
dések a létszámokkal arányosak.

TÁRSADALOMPOLITIKAI KÖVETKEZTETÉSEK

Az aktív foglalkoztatáspolitikának ezeket a vonásait (és más ezzel összefüggő jel-
legzetességeit) korábban is számos bíráló érte. A bírálókat között talán a leghangsú-
lyosabb az az érv, hogy kilencvenes évek közepe táján a segélyezési és támogatási
rendszer *az önkormányzatok szintjén vált decentralizálttá*, ami számtalan anomália
forrása lett.⁴¹ A rendszer expanziója során az ebből fakadó problémák még súlyosabbá
váltak. Vegyük sorra ezeket a problémákat.

1. A rendszer decentralizációja rendkívüli mértékben *felerősíti a települések közöt-
ti egyenlőtlenséget*. „A közcélú foglalkoztatottak átlagosan a rendszeres szociális se-
gélyezettek egyharmadát teszik ki, ugyanakkor a települések alsó kvartilisében
egyetlen közcélú foglalkoztatott sincs, míg a felső kvartilisben többen vannak a rend-
szeres szociális segélyezetteknel. A közcélú foglalkoztatás finanszírozására elkülöní-
tett keretükből a települések 48,8 százaléka 2000-ben egyetlen forintot sem használt
fel, 5,4 százalékuk pedig 90 százalékot. ... A rendszeres szociális segélyezés és a köz-
célú foglalkoztatás e kirívó egyenlőtlenségei mögött a települések roppant eltérő
adottságai állnak. A kistelepülések döntő többségében nincs a közcélú foglalkoztatás
szervezésére szolgáló önkormányzati részleg, s csak a legnagyobb településeken létez-
nek a többségükben egészségi, mentális, családi problémákkal megterhelt tartós mun-
kanélküliek speciális támogatására alkalmas családsegítő szolgálatok, civil
szervezetek, oktatási intézmények.” (Fazekas 2001: 165–166)⁴²

41 E problémák egy részét meg lehetett volna előzni, más részük pedig jóval enyhébb lett volna, ha a rend-
szer decentralizációját – melyre nyilvánvalóan szükség van – a települési önkormányzatoknál maga-
sabb szinten valósították volna meg. Nem lett volna tökéletes az sem, de a jelenleginél feltétlenül jobb
megoldás lett volna, ha a *helyi munkaügyi központok hálózatára* támaszkodva épült volna ki egy – *egy-
séges elvek alapján működő és egységes elveket követő* – segélyezési és támogatási intézményrendszer.
Tízévnnyi működés után nyilván sokkal nehezebb változtatni ezen, mint tíz évvel ezelőtt. De ma sem le-
hetetlen.

42 Lásd erről részletesebben Fazekas 2002.

2. Ez a teljesen decentralizált rendszer a közhasznú és a közcélú munka esetében 3200 települési önkormányzat szintjére, *darabokra tördeli szét a helyi munkaerőpiacokat*. A munkaerő-kereslet és -kínálat értelmes egységei az ingázási távolságokon belüli helyi munkaerőpiacok volnának, a pénzüsszegek önkormányzatokhoz való telepítése mégis elejét veheti annak, hogy a munkakínálat (a „köz”-foglalkoztatott) és a munkaerő-kereslet (az erre a célra rendelkezésre álló forrás) egymásra találjon, ha történetesen a források és a potenciális támogatottak települések szerinti eloszlása eltér egymástól. (Ami az 1. pontban említettek miatt is és egyébként is gyakran előfordul.)

3. A segélyezési és támogatási politika decentralizált rendszere tág teret engedett annak, hogy az önkormányzatok *kivonhassák egyéb (más jogcímenek meglevő) forrásaikat a jóléti rendszerből*. „Az önkormányzatok sokszor nem tudják vagy nem is akarják 'értelmes' feladatokkal ellátni (a közhasznú munkásokat) ... , többnyire meglegészenek azzal, hogy a konstrukcióban rejlő számukra kedvező lehetőségeket kihasználva kíméljék segélyezési keretüket.” (Havas–Kemény 1995) A közcélú munka formájának bevezetésével ez a gyakorlat még inkább általánossá vált. E helyi kezelésű jóléti foglalkoztatásra szánt összegek oly módon beépültek mára az önkormányzatok költségvetésébe, hogy az önkormányzatok bújtatott szubvencionálásának tekinthetők.

4. Az önkormányzati hatáskörbe helyezett foglalkoztatáspolitikai *kiszolgáltatottá teszi a támogatottakat, és tág teret enged a helyi önkényeskedésnek*.⁴³ A támogatásban részesülők kiszolgáltatottsága annál nagyobb, minél alacsonyabb iskolai végzettségű valaki, illetve minél rosszabb a helyi foglalkoztatási helyzet. „A közcélú foglalkoztatás elutasítása a szakképzettek, közép-és felsőfokú végzettségűek között a leggyakoribb, akik méltatlannak és megalázónak tartják a közterületen végzendő, tipikusan segéd- és betanított jellegű munkát. Mások elfogadják ugyan a közcélú munka kötelezettségét, többségük mégsem áll munkába, elsősorban egészségi okokra hivatkozva.” (Fazekas 2001: 167) Nyilvánvalóan azok fogadják el, akiknek végképp nincs más választása: a mélyszegénységben élő romák és nem romák. „Átlagon felüli az elutasítók aránya a viszonylag alacsony munkanélküliségű és a fekete munkára nagyobb lehetőségeket kínáló régiókban.” (Fazekas uo.). A helyi mérlegelésű foglalkoztatáspolitikai az éppen aktuális helyzettől függően változthatja a segélyezési és ellenőrzési „húzd meg – ereszd meg” politikáját. Ha szűkösek a segélykeretek és sok a rászorult, akkor maga szemezgeti ki – ki tudja, milyen szempontok szerint – azokat, akiknek munkát ad; ha viszont „kell helyben a parkosítás, de nemigen van rá pénz, ha zúgolódnak a lakosok, hogy piszkosak az utcák, ... , ha revizorok hada ellenőrzi az eladósodott önkormányzat számláit, akkor előkerül a kényszer-munkaszervezés: segélyt csak az kaphat, aki beáll a sorba, és végzi, amit számára a hivatal kijelöl.” (Szalai 2004–2005)

Mindezeket bírálatokat kiegészíthetjük egy következő ponttal, amely már nemcsak az önkormányzati kezelésű foglalkoztatási programokra érvényes, hanem a nagyobb léptékű közmunka-programokra is.

5. E foglalkoztatási programok közös sajátossága, hogy *nem emelik ki a romákat – és más mélyszegénységben élő embereket – a társadalomalatti lét viszonylataiból*. Munkát adnak nekik, de olyan társadalmi összefüggések közepette, amelyek – akar-

43 Lásd erről részletesebben Fazekas–Köllő–Lázár–Nagy 2001; Fazekas 2002; Köllő 2003; Szalai 2004–2005.

va-akaratlanul is – hosszú távon megerősítik mindazokat a belső tulajdonságokat és külső viszonylatokat, amelyek újratermelik mindazt, ami miatt ezek az emberek támogatásra szorulnak. A szegénységben élő romák – és más szegények is – leginkább attól szenvednek, hogy megélhetési forrásaik rendszertelenek; hogy jövedelmük, amelyből élnek, személyes módon függ másoktól; hogy a társadalom intézményeivel szemben kiszolgáltatottak; továbbá hogy a munka, amelyet végeznek, megalázónak számít a helyi társadalomban, amelyben élnek. A jóléti foglalkoztatás formái pontosan leképezik ezeket a formákat: *rendszertelen* és rövid távú munkákat kínálnak; tartósítják a *segélyfüggést*; megerősítik a hatóságokkal szembeni *kiszolgáltatottságot*; és a negatív társadalmi sztereotípiáknak megfelelő – *megalázó* – munkákra⁴⁴ kényszerítik őket. Különösen nagy felelősséget kell éreznünk az érintettek gyermekei miatt. Vajon milyen jövő vár azokra a gyermekekre, akinek a szülei e társadalomalatti lét körülményei között vegetálnak? A „köz”-foglalkoztatottak *nagyfokú cserélődése* miatt az egy időpontban támogatottak számát *többszörösen meghaladó* számú személyt, családot és gyermeket érint ez.

Mi lenne az alternatíva? Társadalmi integrációt biztosító tartalmassá projektek, amelyek – ha megfelelő *szakértelemmel* működtetik őket – kivezetnek a társadalomalatti létezés reménytelen világából. A jóléti foglalkoztatás drága és sehová sem vezető formái helyett kétfajta típusú tartalmassá beavatkozást javasolunk: felkészült nonprofit szervezetek által gondozott, a romák gazdasági önszerveződését elősegítő programokat, illetve átfogó – a gazdaságra, a közlekedési viszonyokra, az oktatásra, az egészségügyre és a szociális intézményekre egyszerre kiterjedő – térségi rehabilitációs programokat az ország romák által sűrűn lakott falusi válságövezeteiben. Ez utóbbira jó példa az ún. *Cserehát Program*⁴⁵, amely egy egész, válságban levő, tönkrement övezet megújítására tesz kísérletet. Ilyen nagy horderejű program Magyarországon még nem volt. Tapasztalatokról nem számolhatunk még be. A gazdasági önszerveződést elősegítő programok tapasztalatait azonban közelebbről is szemügyre vehetjük.

A romák gazdasági önszerveződését elősegítő programok megvalósításában Magyarországon 1990 óta vitathatatlanul az Autonomia Alapítvány⁴⁶ játssza az úttörő szerepet. Az alapítvány többségében vidéki mezőgazdasági projekteket támogat, „megcáfolva azt a tévhitet, amely szerint a cigányok nem hajlandók, nem képesek földet művelni. A támogatott projekteket olyan személyek vezetik, akik kellő motivációval és készséggel rendelkeznek arra, hogy tegyenek valamit saját maguk és

44 Hangsúlyoznunk kell, hogy soha nem egy konkrét munkafajta a megalázó, hanem a munka *társadalmi kontextusa* az, ha az. Megalázó csak az a *jelentés* lehet, amit a kisközösség világában tulajdonítanak neki. Például határozottan megalázó az, ha egy faluban a romákkal és csakis a romákkal ásatják az árkot és szedetik össze a szemetet. Nem megalázó viszont, ha a romák saját közösségi házuk építése és rendezése során végzik el pontosan ugyanezeket a munkákat, vagy ha a falubeliekkel *közösen* – romákkal és nem romákkal *együtt* – tisztítják meg a falujuk környezetét. Az utóbbi esetekben ugyanis az árokásás és a szemétszedés olyan társas cselekvés, amely társadalmi megbecsülésüket és önbecsülésüket nem sérti. A szemétszedő vagy árokásó közmunkához képest az is nyilvánvalóan jobb, ha tereprendezéssel professzionálisan foglalkozó *piaci cégek*, vagy *takarító vállalkozók* alkalmaznak – nyilván főként alacsony státusú – dolgozókat, és azok végzik el piaci megrendelésre ezeket a munkákat. Ebben a kontextusban ugyanis inkább egyenlő felek közötti tranzaktív viszonylatok működnek.

45 E nagyszabású program részleteiről számol be a *Cserehát Programdokumentum* 2004.

46 Eddigi tevékenysége során mintegy hatszáz településen ezerkétszáz helyi kezdeményezést támogatott összesen több mint hétszázmillió forinttal. *Ez Európa*, internetes újság, 2005, 9(1).

közösségük érdekében. Az Autónia Alapítvány olyan projekteket támogat, amelyek hosszú távú eredménnyel kecsegtetnek, és életre keltik, gazdagítják a helyi közösségeket. A támogatott projektek: a közvetlen fogyasztást elősegítő projektek – élelmiszer megtermelése a családok és a helyi közösségek számára; fejlesztési projektek – olyan jövedelemtermelő projektek, amelyek amellet, hogy munkaalkalmat teremtenek, hosszú távú eredményekkel, a továbbfejlődés lehetőségével kecsegtetnek. A projektek rendkívül sokfélék: az állattenyésztéstől a málnatermesztésig, a vályogtégla és betonoszlop készítésig, a kosárfonásig a tevékenységek széles skáláját támogatják. Az Autónia Alapítvány adomány és kamatmentes kölcsön formájában nyújt támogatást, valamint segít a projekt kidolgozásában és életképességének biztosításában. A vissza nem térítendő és visszatérítendő támogatás aránya attól függ, hogy egy adott munkaterv alapján mikor és mekkora közvetlen haszon várható.”⁴⁷

Az alapítvány által működtetett projektekből⁴⁸ több általánosítható tanulság vonható le egy jól szervezett gazdasági-foglalkoztatási programra nézve. 1. Ezek a programok – ellentétben a közhasznú munka, a közmunka és közcélú munka gyakorlatával – arra törekednek, hogy *tartós megélhetést* biztosítsanak a résztvevőiknek; klienseiket *autonóm és egyenrangú partnerek* tekintik, igyekeznek őket tranzaktív viszonylatokba helyezni; *társadalmi megbecsülést és önbecsülést nyújtó munkák* feltételeit biztosítják a számukra. 2. A projekteken nem egyének vagy családok, hanem szervezetek vehetnek csak részt. Ekképpen a projekt el sem indulhat valamiféle *közösségépítés* nélkül. 3. A résztvevő szervezeteknek a felvett kölcsönhöz vagy támogatáshoz saját hozzájárulást kell biztosítani. Ez a körülmény növeli a résztvevő szervezetek *elkötelezettségét*. 4. A projektek működtetésében igen lényeges szempont a *szakértelem*. Ha helyben nem áll rendelkezésre megfelelő szakértelem, akkor a támogatás keretében felkínálják azt a lehetőséget, hogy a résztvevők képzést szervezzenek maguknak. Ha szükséges, szervezetfejlesztési és projektmenedzsment-képzés is biztosítanak számukra (Csongor 2001: 10). 5. A programokat gondozó *nonprofit szervezet működésében* is nagy hangsúlyt kap a *szakértelem*. Szociális szakmai ismeretekkel és civil szervezetben szerzett tapasztalatokkal rendelkező, elkötelezett munkatársakat alkalmaznak, akiknek az a dolguk, hogy felmérjék a projektek körülményeit, és megtárgyalják a részleteket a projekt vezetőivel, a munkában résztvevőkkel. 6. Az ilyen projektek járulékos haszna, hogy a *közösség érdekében mozgósítja* azokat helyi *roma vezetőket*, akik a rendszerváltás óta eltelt években személyes példájukkal és egyéni sikerességükkel kivívták a helyi cigány és nem cigány társadalom megbecsülését (Havas 2001a: 120–121) 7. „A sikeres programoknak köszönhetően *cigányok és nem cigányok* olyan *új szerepekben* kerülnek kapcsolatba egymással, amely kettőjük viszonyrendszerét megváltoztathatja. Ezekben az új, például a termelő és a felvásárló között létrejövő, relációkban a közös érdekek és a kölcsönösség elemei is fontos szerepet játszanak, s hozzájárulnak ahhoz, hogy a két fél az eddiginél kedvezőbb tapasztalatokat szerezzen egymásról.” (Havas 2001a: 121)

A jóléti foglalkoztatás konvencionális formáira – közhasznú munkákra, közmunkákra, közcélú munkákra – évi 27-28 milliárd forintot költ el az ország. Megfelelő szakértelemmel kombinálva hatékonyabb felhasználást is találhatnánk ezekre a költségvetési

47 Idézet a www.autonomia.hu honlapról.

48 Nagyszámú sikeres program leírása található meg az alábbi két kötetben: Havas 2001b és Csongor–Lukács 2003.

összegekre. A szakértelem mozgósítása azonban nem egyszerű dolog. A nagy állami pénzalapok és a decentralizált megvalósítás közé nonprofit szervezetek egész hálóját lehetne és kellene kiépíteni. E nonprofit szervezetek lennének hivatottak arra, hogy magukhoz vonzzák az ilyen munkához elengedhetetlenül szükséges elkötelezettséget és szakértelmet. A megfelelő szakértelem bázisát a tíz éve szakadatlanul folyó felsőoktatási expanzió adja. Tízezrével kerülnek ki az egyetemekről és főiskolákról oktatási, szociális, kommunikációs, jogi, közgazdasági, államigazgatási képzettségű szakemberek. Egy részüket a megújuló szociális szféra segítő szervezetei képesek lennének felszívni, ha az állam rászánná magát arra, hogy feladatait, legalább részben privatizálva, magánalapon működő nonprofit szervezetekre bízsa, s ezzel párhuzamosan saját szervezeteit⁴⁹ is szakmai alapon újjászervezze. Ez az igényes fiatalok számára is tartalmas, értelmes munkák sokaságát nyitná meg. Ideje, nagyon is ideje, hogy ez a fordulat megtörténjen.

IRODALOM

- Cserehát Programdokumentum (2004): *Cserehát Programdokumentum*. Budapest: Esélyegyenlőségi Kormányhivatal Hálózat- és Térségfejlesztési Igazgatóság.
- Csongor A. (2001): Előszó. In Havas G. szerk. (2001b): *Gazdálkodó cigányok*. Budapest: Autonómia Alapítvány, 7–10.
- Csongor A.–Lukács Gy.R. szerk. (2003): *Roma munkaerőpiaci programok*. Budapest: Autonómia Alapítvány.
- Fazekas K. (2001): Az aktív korú állástalanok rendszeres segélyezésének és közcélú foglalkoztatásának önkormányzati tapasztalatai. In Fazekas K. szerk. (2004): *Munkaerőpiaci Tükör*. Budapest: MTA KTI–OFA, 163–172.
- Fazekas K. (2002): A tartós munkanélküliek rendszeres szociális segélyezése és önkormányzati közfoglalkoztatása Magyarországon 2000–2001-ben. *Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek*, 6.
- Fazekas K. szerk. (2004): *Munkaerőpiaci Tükör*. Budapest: MTA KTI–OFA.
- Fazekas K.–Köllő J.–Nagy Gy.–Lázár Gy. (2001): Kutatási összefoglaló a munkanélküli ellátási rendszer átalakításának hatásvizsgálata keretében végzett kutatások eredményeiről. Budapest: MTA KTI–BKÁE Emberi Erőforrások Tanszék–Foglalkoztatási Hivatal, kézirat.
- Fleck G.–Orsós J.–Virág T. (2000): Élet a Bodza utcában. In Kemény I. szerk. (2000b): *A romák / cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Budapest: Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely, 80–139.
- Galasi P. (1978): A fluktuáló munkaerő néhány jellegzetessége. *Munkaügyi Szemle*, 8.
- Hajnal L.E. (2000): Nagyvárosi cigányok. In Kemény I. szerk. (2000b): *A romák / cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Budapest: Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely, 140–162.
- Hall, R.E. (1972): Turnover in the Labor Force. *Brookings Papers on Economic Activity*, 3: 709–764.
- Havas G. (2001a): Utószó. In Havas G. szerk. (2001b): *Gazdálkodó cigányok*. Budapest: Autonómia Alapítvány, 119–122.
- Havas G. szerk. (2001b): *Gazdálkodó cigányok*. Budapest: Autonómia Alapítvány.
- Havas G.–Kemény I. (1995): A magyarországi romákról. *Szociológiai Szemle*, 3.
- Kállai E. (2000): Roma vállalkozók 1998-ban. In Kemény I. szerk. (2000b): *A romák / cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Budapest: Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely, 38–79.

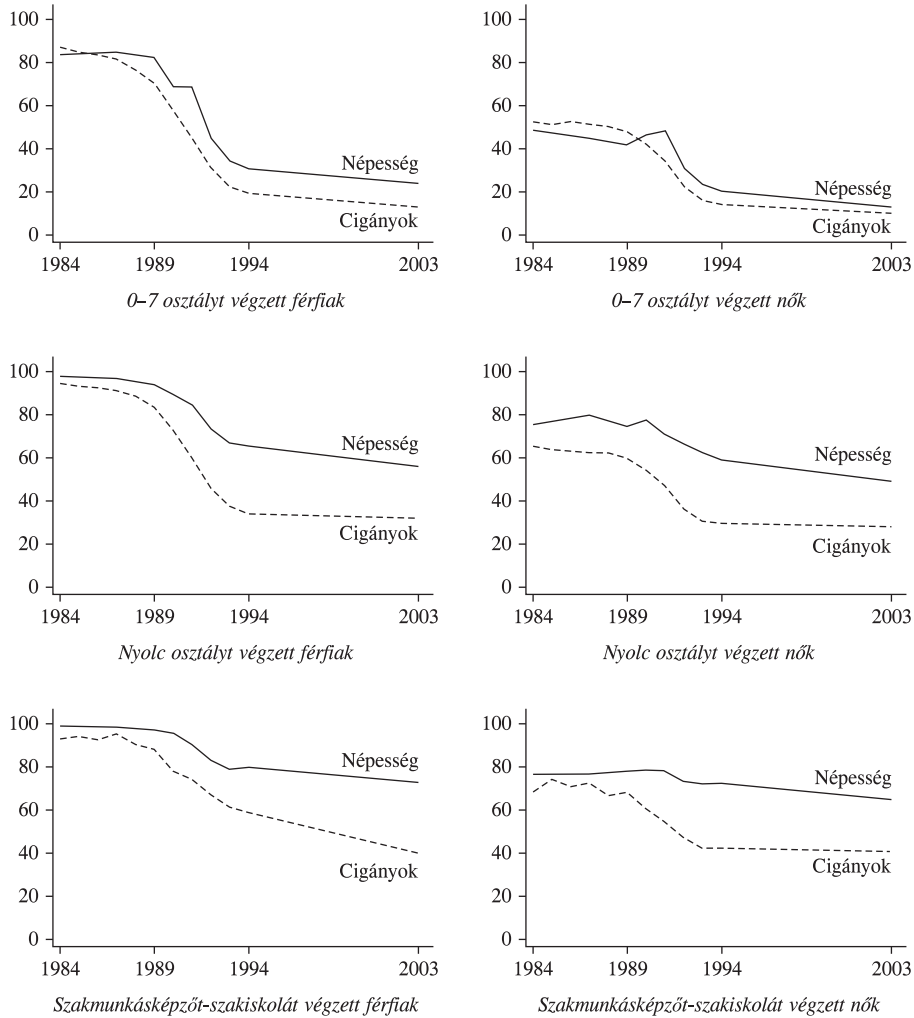
49 A helyes irányba mutató kezdeményezésekre példa a Pest Megyei Munkaügyi Központ integrált roma foglalkoztatási központi programja. Lásd erről Lengyel 2004.

- Kemény I. (1999a): Tennivalók a cigányok / romák ügyében. Kemény István szerk. (1999b): *A cigányok Magyarországon*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 229–256.
- Kemény I. szerk. (1999b): *A cigányok Magyarországon*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Kemény I. (2000a): Előszó. In Kemény I. szerk. (2000b): *A romák / cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Budapest: Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely, 7–37.
- Kemény I. szerk. (2000b): *A romák / cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Budapest: Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Kemény I.–Janky B. (2003): A cigányok foglalkoztatásáról és jövedelmi viszonyairól. *Esély*, 6: 58–72.
- Kemény I.–Janky B.–Lengyel G. (2004): *A magyarországi cigányság, 1971–2003*. Budapest: Gondolat Kiadó–MTA Etnikai–Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Kertesi G. (2000): A cigány foglalkoztatás leépülése és szerkezeti átalakulása 1984 és 1994 között. *Közgazdasági Szemle*, 47(5): 406–443.
- Kertesi G.–Köllő J. (2001): A gazdasági átalakulás két szakasza és az emberi tőke átértékelődése. *Közgazdasági Szemle*, 48(11): 897–919.
- Kertesi G.–Sziráczi Gy. (1983): Munkásmagatartások a munkaerőpiacon. *Valóság*, 26(7): 20–36.
- Köllő J. (2003): A roma munkanélküliség és a munkanélküli segélyrendszer 2000. évi reformja. Közvetett bizonyítás regionális adatok alapján. In Csongor A.–Lukács Gy.R. szerk. (2003): *Roma munkaerőpiaci programok*. Budapest: Autonómia Alapítvány, 29–44.
- Közmunka (2000): Ajka térség. Sikeres közmunkaprogram a térség 35 településén. <http://www.ajkaterseg.hu/module.asp?id=4109>.
- Közmunka (2003): A közmunka csak átmeneti megoldást jelent. Magyar Rádió Online. http://www.radio.hu/print_wrapper.php?cikk_id=49843.
- Közmunka (2004a): Elindult az ország legnagyobb közmunkaprogramja. Romaweb. <http://www.romaweb.hu/romaweb/index.jsp?p=hir&sp=view&tema=3&id=1906>.
- Közmunka (2004b): Hatszázmilliós közmunkaprogram, ezer munkahely. Romaweb. <http://www.romaweb.hu/romaweb/index.jsp?p=hir&sp=view&tema=3&id=1704>.
- Közmunkapályázat (2004): Pályázati felhívás az FMM 2004/1. számú közmunkaprogramjára. <http://www.fmm.gov.hu/main.php?folderID=2013&articleID=736&ctag=articlist&iid=1&pf=y>.
- Lakatos E. (2000): Akik lemennek az üzletért a világ végére is. In Kemény I. szerk. (2000b): *A romák / cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Budapest: Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely, 163–175.
- Lengyel J. (2004): Integrált roma foglalkoztatási központi program (esettanulmány). Pest Megyei Munkaügyi Központ.
- Loury, G.C. (2002): *The Anatomy of Racial Inequality*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, Magyarul megjelenés alatt (2005): *A faji egyenlőtlenség anatómiája*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Lukács Gy.R. (2003): Roma munkaerőpiaci programok. In Csongor A.–Lukács Gy.R. szerk. (2003): *Roma munkaerőpiaci programok*. Budapest: Autonómia Alapítvány, 45–88.
- Marston, S.T. (1976): Employment Instability and High Unemployment Rates. *Brookings Papers on Economic Activity*, 1: 169–210.
- Szalai J. (2004–2005): A jóléti fogda. I. rész, *Esély*, 2004/6; II. rész, *Esély*, 2005/1.
- Szuhay P. (1999): *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Budapest: Panoráma.
- Tájékoztató (2004): Tájékoztató a közmunkaprogramok 2004. évi megvalósulásáról. <http://www.fmm.gov.hu/main.php?folderID=2013&articleID=1378&ctag=articlist&iid=1&pf=y>.
- Tóth P. (1997): A falusi cigányok és az informális szektor. *Magyar Tudomány*, 42(6): 690–697.
- Wilson, W.J. (1987): *The Truly Disadvantaged. The Inner City, the Underclass, and Public Policy*. Chicago – London: The University of Chicago Press.

1. függelék

Az 1984-ben 20–39 éves generáció foglalkozási életpályája 1984 és 2003 között, iskolai végzettségként megbontva

– A kohorsz hány százalékának volt munkája az adott évben? –

Forrás: 1993. és 2003. évi reprezentatív romafelvétel. népesség: a 6. és 7. lábjegyzetben felsorolt nagymintás országos adatfelvételekből képzett korcsoportos kvázipanel.

2. függelék

A jóléti foglalkoztatási formákban alkalmazottak számának becslése

A 9. táblázatban közölt abszolút számokra vonatkozó becsléseket úgy kaptuk meg, hogy a mintabeli gyakoriságokat (x) az 1 százalékos mintavételi arány reciprokával teljeskörűsítettük, majd az így kapott adatot 5 százalékos összeírási hibát⁵⁰ feltételezve, korrigáltuk ($y = 100 * 1,05 * x$). A kapott számadatokat ezer főre kerekítettük. A fizetett munkával rendelkezők adatát a 2003. évi roma felvétel kérdőívének 15/2-15/8 kérdéseiből kaptuk meg: az alkalmazottakat, a vállalkozókat és a társas vállalkozások tagjait az *egyik* összevont csoportba – alkalmazottak, vállalkozók –; a segítő családtagokat, az alkalmi munkásokat és kisegítőket és az egyéb minőségben dolgozókat egy *másik* csoportba – alkalmi munkások –, végül a közcélú, közhasznú munkásokat egy *harmadik* csoportba – jóléti programok által foglalkoztatottak – vontuk össze. Ez utóbbi csoport létszámát a 22. kérdés – jelenleg közmunkán, közcélú, közhasznú munkán van-e? – alapján kapott információ alapján kiegészítettük annyi esettel amennyi hiányzott a 15. kérdésre adott válaszból. Egyes megkérdezettek ugyanis – helytelenül – nem tekintették ezeket a jogviszonyokat fizetett munkának. Ennek következtében a foglalkoztatottak felszorozott esetszáma némileg emelkedett: 78 000-ről 80 000-re.

Jelentősebb probléma adódik abból, hogy a jóléti foglalkoztatási formákban alkalmazott dolgozók száma így is jelentősen elmarad attól, amit más forrásból – a programokat működtető szervezetek adataiból – reálisnak tekinthetünk. A dolgozó szemszögéből ugyanis nem jól különböztethető meg az aktuális munkaadó (az önkormányzat, az iskola stb.) a foglalkoztatás anyagi fedezetét biztosító finanszírozótól (közhasznú, közcélú, közmunka). Egy lakossági kikérdezésen nyugvó adatfelvételben emiatt arra számíthatunk, hogy ezeknek a munkavégzési formáknak egy része az alkalmazotti munkaviszony közé kerül, ami a jóléti típusú alkalmazási formák részarányát alul-, a „normál” alkalmazotti formák részarányát pedig felülbecsüli.

Hogy ezt a torzítást kiküszöböljük, a következő stratégiát választottuk. Két – egymástól független – forrás alapján korrigáltuk az adatokat. Az *egyik* adatforrásunk a Foglalkoztatási Hivatal és az Autonómia Alapítvány 2001. őszi közös adatfelvétele⁵¹ volt, amely az összes munkaügyi kirendeltségtől ($N = 171$) begyűjtötte az adott év IV. negyedévére vonatkozó létszámadatokat, és a kirendeltségekkel megbecsülte, hogy klienseik között hány százalékot képviselnek a roma dolgozók. A roma dolgozók részarányára vonatkozó kérdés osztályközöket – 0%, 1–10 %, 11–25%, 26–50%, 51–75%, 76–100% – adott meg. A roma dolgozóknak az adott programra becsült arányát az egyes kirendeltség-szintű adatok (osztályközepek) teljes érintett létszámmal súlyozott átlagaként kaptuk meg. A közhasznú munkára vonatkozó országos átlagra így 24,9 százalékos, a közmunkára 56,1 százalékos, a közcélú munkára pedig 26,1 százalékos értéket kaptunk. A 2001. év utolsó negyedévének egy tetszőleges időpontjára így megbecsülhető volt a szóban forgó programok által alkalmazott romák száma. Lásd a 8. táblázat 2. oszlopát!

A *másik* adatforrás a szóban forgó programok volumenéről – az éves szinten elköltött pénzüsszegekről és a érintett (halmozódást is tartalmazó) létszámokról –, valamint

50 Lásd erről: Kemény–Janky–Lengyel 2004: 12.

51 Az adatfelvétel részleteiről lásd Lukács 2003.

átlagos támogatási időtartamokról rendelkezésre álló hivatalos (FMM, FH és BM forrásból származó) adatok voltak (lásd 7. táblázat). Ezekből az adatokból – az adott évet valamilyen mértékben lefedő, azonos hosszúságú foglalkoztatási periódusokat és e periódusok egyenletes eloszlását feltételezve – megbecsülhető⁵² ugyanaz az adat, amelyet a 2001. évre nézve az FH-Autonómia Alapítvány felvétele egy időpontra vonatkozóan a munkaügyi kirendeltségektől begyűjtött. Ha az így becsült – egy időpontra vonatkozó – halmozódást nem tartalmazó létszámadatokra rávetítjük az FH-Autonómia adatfelvétel roma-arányait, akkor szinte teljesen azonos értékeket kapunk a 2002–2004-es évekre, mint amit az FH-Autonómia adatfelvételből a 2001. évre kaptunk. E négy év adatának átlagát⁵³ – 13 500 főt – tekintettük a közhasznú, közcélú munkán, illetve közmunkán foglalkoztatott roma munkavállalók számát illető reálisabb becslésnek.

Az FH-Autonómia adatfelvétel arra is kiterjedt, hogy számba vegye a – szintén főként költségvetési forrásokból finanszírozott – *célzottan* roma foglalkoztatási programok⁵⁴ által alkalmazott roma dolgozók számát. Az erre vonatkozó – mértékadónak tekinthető – becslés 2500 főt adott ki.⁵⁵ A két szám összege – 16 000 fő – az a szám, amit az itt kifejtettek értelmében „jóléti program keretében” megvalósuló alkalmazásnak tekintettünk. Az ezzel összevethető becslés a 2003. évi romafelvételben kb. 8000 fő volt. A korrekciót úgy hajtottuk végre, hogy 8000 fővel csökkentettük az alkalmazotti-vállalkozói kategóriára vonatkozó teljes körű becslést, és 8000 fővel megnöveltük a jóléti programok által foglalkoztatottak számát. Ezen a módon jutottunk el a 9. táblázatban szereplő becsült létszámadatokhoz.

52 Az adott év egy tetszőleges napján mért várható foglalkoztatotti létszám = éves érintett létszám * [(átlagos támogatási időtartam) / 12] * romák aránya a támogatottakon belül.

53 2001: 13 880 fő, 2002: 13 647 fő, 2003: 13 389 fő, 2004: 12 956 fő. 13 500 fős átlagos értékkel számoltunk. A szórás láthatóan jelentéktelen.

54 Lásd 23. lábjegyzet!

55 Az adatot lásd Lukács 2003: 59, 1. táblázat alsó sora. A becslés részleteiről lásd Lukács 2003: 51–53, 65–68.

MŰHELY

KÖZÉPISKOLÁS FIATALOK SZABADIDŐ-STRUKTÚRÁJA, ÉRTÉKATTITÚDJEI ÉS EGÉSZSÉGMAGATARTÁSA *

PIKÓ Bettina

SZTE ÁOK Pszichiátriai Klinika Magatartástudományi Csoportja
H-6722 Szeged, Szentháromság u. 5.; e-mail: piko@nepsy.szote.u-szeged.hu

Összefoglaló: Jelen tanulmány legfontosabb célja a fiatalok szabadidő-struktúrája és egészségmagatartása közötti összefüggés elemzése volt. Szintén célul tűztük ki a fiatalok szabadidős tevékenysége és a szülei társadalmi helyzete közötti kapcsolat vizsgálatát. Emellett törekedtünk a szabadidő struktúra és a fiatalok értékorientációi (mint például materialisztikus beállítódás), valamint étellel való elégedettségük közötti összefüggés feltárására is. Az adatgyűjtés a Dél-alföldi régió középiskolás (14-21 éves) populációjában történt, Bács-Kiskun, Békés és Csongrád megyékben. Az önkitöltéses kérdőív kiterjedt a szociodemográfiai és családi háttérváltozókra, a fiatalok pszichoszociális egészségére, értékorientációira, étellel való elégedettségére. Korreláció- és regresszióanalízissel megállapítottuk, hogy a szabadidő-struktúra összefügg az életmód más elemeivel, mint az értékorientációk vagy az egészségmagatartás. A társadalmihelyzet-mutatók viszont a nyugat-európai elemzésektől eltérően fontosabb meghatározói a fiatalok szabadidő-struktúrájának.

Kulcsszavak: életmód, egészségmagatartás, serdülőkör, értékattitűdők, szabadidő

BEVEZETÉS

Az elmúlt néhány évtized alatt jelentős változások következtek be a fiatalok életstílusában, ami elsősorban arra vezethető vissza, hogy jelentősen megnőtt a fiatalok tanulmányi ideje és kitolódott az önálló életkezdés (Furlong-Cartmel 1997). Ugyanakkor ez az időszak a fogyasztói társadalom kiteljesedésének időszaka is, amely hazánkba ugyan csak jelentős késéssel érkezett, de mára már alaposan gyökeret vert. Az ún. ifjúsági moratórium is elősegítette a fiatalok fogyasztói szokásainak megváltozását, és a fiatalok mint önálló társadalmi mező megjelenését (Vaskovics 2000). Mindezek következtében változások történtek a fiatalok szabadidejének struktúrájában,

* A tanulmány a következő kutatási támogatások segítségével valósult meg: az OTKA T 042490 és az ETT T08 005/2003 sz. pályázatok. A szerző ezúton is szeretné megköszönni az adatgyűjtésben részt vevő kollégáknak, Dr. Hanusz Klárának, Dr. Klembucz Erzsébetnek, Sáróné Erdei Tündének, Terhesné Makó Mariannának a segítségét.

nem csupán szabadidejük nőtt meg, hanem új típusú szabadidő eltöltési módok jelentek meg a palettán. Roberts és Parsell (1994) a nyugat-európai szabadidő struktúra posztmodern fordulatáról beszélnek, amely arra utal, hogy a társadalmi helyzet ma már kevésbé határozza meg a fiatalok szabadidős tevékenységének választási preferenciáját, hanem inkább kulturális identitásukat fémjelzi a választott életstílusuk. Ez a fajta „egyenlősödés” elsősorban a középiskolás populációban figyelhető meg, és összefügg azzal a jelenséggel, amely az ebbe a korcsoportba tartozó fiatalok egészségi állapotbeli egyenlőtlenségének relatív hiányában mutatkozik meg (West 1997). A *colemani* adolészencia társadalom önálló társadalmi mezőt alkot a *bourdieu-i* társadalmi térben, ahol a fiatalok ízlésvilága kevésbé függ szüleik társadalmi helyzetétől, mint a korábbi korcsoportokban, illetve mint később a már saját társadalmi háttérüktől. Ez a jelenség szorosan összefügg a fogyasztói társadalom érték- és normarendszerével is, amelyben a posztmodern társadalom sokszor kényszerítő erővel hat bizonyos szimbolikus fogyasztási javak megszerzése irányába (Featherstone 1991).

Ugyanakkor meg kell említeni, hogy számos empirikus vizsgálat megerősítő eredményeinek ellenére ezt az ún. posztmodern elméletet nem mindenki fogadja el az ifjúságkutatások megfelelő keretként. Wyn és White (1997) a strukturalista megközelítést tartják még mindig meghatározónak, amely szerint a társadalmi osztálypozíció továbbra is domináns módon befolyásolja a fiatalok életstílusát, élettapasztalatait és döntéseit. Természetesen a szerzők nem tagadják, hogy az ifjúságkultúra hatása is jelentős, amely megmutatkozik a választási lehetőségek és a fogyasztási spektrum kiszélesedésében, de emellett a strukturális hatások is jelen vannak és megnyilvánulnak. Hazai szerzők arra a következtetésre jutottak, hogy a posztszocialista régió némileg sajátos helyzetet képvisel, ami abban is jelentkezik, hogy a magyar fiatalok életvitelében is jelentős a strukturális meghatározottság (Gazsó–Laki 2004). A társadalmi polarizáció az objektív strukturális változók (pl. oktatási egyenlőtlenségek) vonatkozásában is igazolható, de ugyanígy jelen van a szubjektív megítélések (szociális stressz, jövőperspektívák) szintjén is. A régióban történt kutatások azt mutatják továbbá, hogy a fiatalok értékattitűdjei alapvetően meghatározzák az átmenet és saját kilátásaik megítélését is (Macek et al. 1998). Ez a sajátos helyzet kifejeződik abban is, hogy az egészségi állapotban lecsapódó egyenlőtlenség, amely a nyugat-európai középiskolások körében inkább mint „egyenlősödés” figyelhető meg, a magyar fiatalok esetében nem annyira egyértelmű. Bár az egészségi állapot mutatói nagyrészt valóban függetlenek a szülők strukturális változókkal mért társadalmi helyzetétől, a szubjektív rétegbesorolás bizonyos egyenlőtlenségeket generál (Pikó 2000; Pikó–Fitzpatrick 2001). Ebben szerepet játszik az is, hogy a fiatal nemzedéket is rendkívül megviselték a rendszerváltozással járó gazdasági-társadalmi feszültségek (Gazsó–Laki 2004).

A fiatalok életében az életkeretek fontos alkotóeleme a szabadidő eltöltésének módja, amely mint szabadidős stílus jelentkezik, és formálja a fiatalok életének egyéb aspektusát. A szabadidős tevékenységek rendszere jelentős hatással van a fiatalok identitásfejlődésére is. Mint az életmód része, szoros kapcsolatban áll értékrendszerükkel, céljaikkal (Hendry et al. 1993), de ugyanígy befolyással van az életmód más elemeire is, mint például az egészségmagatartás és a káros szenvedélyek kipróbálása (Caldwell–Darling 1999; Pikó–Vazsonyi 2004; Vicary et al. 1998). Vannak olyan szabadidős tevékenységek, amelyek főként a kortársakhoz kötődnek, ezek általában hajla-

mosítanak dohányzásra, alkoholfogyasztásra vagy drogok kipróbálására. A szülőkhöz kapcsolódó életmódbeli elemek ezzel ellentétes hatást fejtenek ki (Aseltine Jr. 1995). Ez az összefüggés fejlődéstani jelenség is, hiszen ismert a serdülők kapcsolati struktúrájának átalakulása, illetve a felnőtté válás identitásformáló folyamatának számos nehézsége. A kreatív tevékenységek különbözőképpen hatnak. Vannak olyan tevékenységek, amelyek a kreatív energiák lekötése révén a drogfogyasztásra való hajlamot csökkentik, de a szenzációkeresés sok esetben megnöveli a káros szenvedélyek kipróbálásának valószínűségét, amely akár a sport és a problémaviselkedés közötti pozitív kapcsolathoz is vezethet (Zuckerman 1994). A vallás protektív hatásait szintén számos tanulmány leírta (Brown et al. 2001; Pikó–Fitzpatrick 2004). A fiatalok szabadidő-struktúrájának vizsgálata segít megismerni ennek az átmeneti időszaknak az életmódbeli összefüggéseit. Ezért is kerültek előtérbe a fiatalok életmódját, értékrendjét, szabadidős tevékenységét elemző kutatások.

A fiatalok szabadidejét feltáró nyugat-európai vizsgálatok jelentős része arra irányul, hogy meghatározza a szabadidős tevékenységek dimenzióit. Faktoranalízis segítségével többnyire három-öt dimenzió körvonalazódik, amelyek más-más életmódbeli keretbe ágyazva fejtik ki hatásukat a fiatalok életére. Witt (1971) elkülönítette a szabadidősportot, a kortársakkal közös formákat, a természetben eltöltött szabadidőt és a művészeti-intellektuális típust. Hendry és munkatársai (1993) három dimenziót különböztettek meg: a szervezett szabadidős tevékenységeket (pl. sport), az alkalmi szabadidő eltöltési módokat (pl. csavargás) és a fogyasztásorientált tevékenységeket (mint pl. a mozi). West és Sweeting (1996) skót középiskolások szabadidő eltöltésének módjait elemezték, és öt faktort azonosítottak: utcai tevékenységek, sportok és játékok, fogyasztói kultúrához kötött tevékenységek, otthoni tevékenységek és művészetek/hobbik. Young és munkatársai (2001) ehhez még egy faktort tettek hozzá, az ún. hagyományos-konzervatív stílust. Roberts és Parsell (1994) a sportot, a felnőttekkel és a kortársakkal eltöltött szabadidős stílust írták le.

A szülőkkal, illetve kortársakkal eltöltött szabadidő-struktúra hatásairól az egészségmagatartásra már korábban szóltunk. Az egyes szabadidős faktorok összefüggéseit vizsgálva kitűnik, hogy leginkább a szervezethez, illetve szervezetlenség a meghatározó a káros szenvedélyek iránti hajlam növelésében, illetve csökkentésében. Az ún. utcai formák, a fogyasztásorientált stílus elemei, amelyek leggyakrabban szervezetlenek, általában a dohányzás, alkohol- és drogfogyasztás magasabb előfordulásával járnak együtt, míg a szervezett formák (szakkörök, sportklubok, vallásos közösségek) az ellenkező hatást biztosítják (Karvonen et al. 2001; Mahoney–Stattin 2000; Pikó–Fitzpatrick 2004).

A poszt-szocialista régió fiataljainak szabadidő-struktúrája kevésbé vizsgált terület a nyugat-európai fiatalokkal összehasonlítva. Kétségtelen, hogy a rendszerváltozás, a globalizáció terjedése, valamint a fogyasztói társadalom érték- és normarendszerének meghonosodása jelentős hatással volt a fiatalok életmódjára is, hiszen ők alkotják a változásokra leginkább fogékony társadalmi csoportot (Gábor–Balog 1995; Roberts–Fagan 1999). Hazai vizsgálatok beszámolnak arról, hogy a szabadidős tevékenységek szoros kapcsolatban állnak az ifjúsági csoportkultúrák jellegzetességeivel, például zenei ízlésvilágával, amely kiemelt „rétegtképző ismérv” is (Gábor 2000; Szapu 2002). Ez az összefüggés egyben a kortárshatás jellegzetes példája is, ami ebben az életkori csoportban a szabadidős tevékenységek legfontosabb formálója.

Korábbi tanulmányunkban, kisebb elemszámú mintán már vizsgáltuk a középiskolások szabadidő eltöltésének módjai, valamint problémaviselkedése közötti összefüggéseket (Pikó–Vazsonyi 2004). Jelen tanulmány legfőbb célkitűzése, hogy a Dél-alföldi Ifjúságkutatás (OTKA T 042490, ETT T08 005/2003) részeként elemezzük a fiatalok szabadidős tevékenységének struktúrája és egészségmagatartása közötti kapcsolatokat. A vizsgálat a következő részcélokat tűzte ki: 1. Célunk volt elvégezni a középiskolások szabadidős tevékenységének faktoranalízisét, azaz olyan szabadidős stílusok meghatározását, amelyek összevethetők a nyugat-európai vizsgálatokkal. 2. Szintén célunk volt az így nyert szabadidős faktorok összefüggését megvizsgálni a szülői társadalmi háttér néhány mutatójával, bizonyos értékattitűdökkel, mint a materialisztikus beállítódás, illetve az étellel való elégedettséggel. 3. Végül pedig, a szabadidős faktorokat (mint független változók) bevonva, megnéztük hatásukat a fiatalok egészségmagatartására (mint függő változók).

MINTA ÉS MÓDSZEREK

A Dél-alföldi Ifjúságkutatás (N=1114) célja, hogy a középiskolás populáció egészségi állapotának pszichoszociális összefüggéseit elemezze három megyére vonatkozóan: Bács-Kiskun (n=365, 32,8%), Békés (n=400, 35,9%) és Csongrád (n=349, 31,3%) megyékben. A rétegzett mintavétel során kiválasztottuk a városokat és az iskolákat, ezt követően pedig a véletlenszerű kiválasztás alapegységei az osztályok voltak. Az adatgyűjtés a megyei ÁNTSZ-ek segítségével történt. A vizsgálatban részt vevő 1114 diák közül 444 fiú (39,9%) és 670 (60,1%) lány volt. A tanulók életkorának átlaga 16,5 (SD: 1.3), a minimum 14, a maximum pedig 21 év. Az 1200 kiosztott kérdőívből 1114 érkezett vissza, a válaszadási arány 92,8% volt.

Az adatgyűjtés önkitöltéses kérdőíves vizsgálat segítségével történt, amely a szociodemográfiai változókon (kor, nem, szülők iskolázottsága és társadalmi helyzete) túl kiterjedt a fiatalok egészségi állapotának, egészségmagatartásának, étellel való elégedettségének, materialisztikus beállítódásának, a jövőre vonatkozó értékperspektíváik, és szabadidős tevékenységeik vizsgálatára.

A szabadidő-struktúra dimenzióinak feltérképezéséhez tizenöt különböző tevékenységet soroltunk fel (Karvonen et al. 2001; West–Sweeting 1996). A tevékenységek felölelték a legkülönbözőbb szabadidős formákat (például mozi, színház, popkoncert, olvasás, TV/video, sport, olvasás, hobbi, stb.). A tevékenységek gyakoriságát 1-től 4-ig terjedő skálán mértük, ahol a válaszok a következő pontokat jelentették: 1 = soha; 2 = ritkán; 3 = időnként; és 4 = gyakran.

A jelenlegi és jövőre vonatkozó értékattitűdök megismeréséhez két különböző módszert alkalmaztunk. Az egyik (*Materialism Scale*) a materialisztikus beállítódás mérésére szolgált, amelyet Richins és Dawson (1992) fejlesztettek ki. A skála két alskálát tartalmaz. Az egyik az anyagi siker értéként való elismerését méri (anyagi siker), és olyan állításokat tartalmaz, mint például „Csodálom azokat az embereket, akiknek drága otthonuk, autójuk és ruháik vannak”.

A másik alskála alapján pedig az anyagi boldogtalanság mértékére következtethetünk, ami már az általános beállítódáson kívül a saját helyzet megítélését is magában

foglalja. Példaállítás: „Boldogabb lennék, ha több dolgot meg tudnék venni magamnak”. A válaszkategóriák az állításokkal való egyetértés függvényében változtak (1 = „egyáltalán nem értek egyet”, 5 = „teljes mértékben egyetértek”). Az összesített skálapontok alapján a megbízhatóságot mérő Cronbach alpha értékek a két alskálánál: 0,73. (anyagi siker) illetve 0,83 (anyagi boldogtalanság). A másik mérési módszert az *Aspiration Index* különböző dimenziói jelentették (Kasser–Ahuvia 2002). A módszer a *Rokeach* által megjelölt értékek rendszerén alapul, a szerzőpáros ennek alapján fejlesztette ki a jövőre vonatkozó, ún. aspirációs indexet. A résztvevőket különböző jövőbeli célokról kérdeztük, és meg kellett jelölniük, mennyire tartják fontosnak, hogy jövőbeli életükben ezek bekövetkezzenek. A válaszkategóriák egytől ötig terjedtek, ahol az 1 = „egyáltalán nem fontos”, az 5 = „teljes mértékben fontos” értéket jelöltek. A válaszok alapján hét alskálát hoztunk létre, amelyek egy-egy értékdimenzió elemeit tartalmazták: (1) önmagunk elfogadása, (2) kapcsolatok, (3) közösségorientáltság, (4) pénzügyi sikerek, (5) egészség és vitalitás, (6) divat és vonzó megjelenés, (7) társadalmi elismerés. A megbízhatóságot mérő Cronbach alpha érték valamennyi alskála esetében 0,80 feletti volt, közülük kettő meghaladta a 0,90 értéket is.

A szubjektív jóllét megismerésére az étellel való elégedettséget mérő globális skálát (*The Satisfaction with Life Scale, SWLS*) alkalmaztuk, amely 5 itemből áll (Diener et al. 1985; Pikó 2002). A válaszkategóriák 1-től („egyáltalán nem értek egyet az állítással”) 7-ig („teljesen egyetértek”) terjedtek. Példaállítás: „Elégedett vagyok az étellemmel.” A skála megbízhatóságát mérő Cronbach alpha értéke 0,85 volt.

A kérdőív az egészségmagatartás vizsgálata során kiterjedt a dohányzással, az alkohol- és drogfogyasztással kapcsolatos magatartások (egészségkockázati magatartások), valamint a fizikai aktivitás és az étkezési kontroll (prevenzív egészségmagatartások) feltérképezésére (Gerrard et al. 1996; Pikó 2002). Az egészségmagatartási formák gyakoriságára az elmúlt három hónapra vonatkozóan kérdeztünk rá. A gyakorisági adatokat az 1. táblázat szemlélteti:

1. táblázat A mintába tartozó középiskolás fiatalok egészségmagatartása nemek szerint

%	Fiúk	Lányok	%	Fiúk	Lányok	%	Fiúk	Lányok
Dohányzás*			Alkohol***			Drog**		
Egyáltalán nem	53,7	54,6	Egyáltalán nem	27,4	37,6	Egyáltalán nem	89,6	94,3
Alkalmanként	12,9	18,1	1-2 alkalommal	27,3	36,3	1-2 alkalommal	5,4	3,3
Napi 1-2 szál	4,7	6,3	Néhányszor	23,0	17,5	Néhányszor	2,3	0,9
Napi 3-10 szál	15,8	12,9	Hetente	18,5	6,9	Gyakran	0,7	0,4
Napi 11-20 szál	10,2	6,7	Hetente többször	3,8	1,6	Hetente	2,0	1,0
Napi >20 szál	2,7	1,5						
%	Fiúk	Lányok	%	Fiúk	Lányok			
Sportolás***			Étkezés***					
Egyáltalán nem	4,3	4,5	Egyáltalán nem	29,0	15,0			
1-2 alkalommal	10,2	24,7	egy kissé	23,8	20,4			
Havi 2-3-szor	8,8	12,6	Is-is	27,2	32,7			
Heti 1-2-szer	28,3	30,6	Legtöbbször	13,8	24,3			
>=3/hét	48,4	27,6	Mindig	6,1	7,6			

*p<,05 **p<,01 ***p<,001, Chi-négyzet próba, a kerekítés miatt az összegek néha nem pontosan 100%-ot adnak ki

A szociodemográfiai mutatók (kor, nem, iskolai teljesítmény) mellett a szülői társadalmi háttér elemzéséhez három mutatót alkalmaztunk. Az anya iskolázottsága, az apa iskolázottsága, valamint a társadalmi helyzet önbesorolása. A szülők iskolai végzettségét négyfokozatú változó jelölte (általános iskola, szakmunkásképző, érettségi és főiskola/egyetem). A társadalmi helyzet önbesorolása alapján öt kategóriát jelölhettek meg a fiatalok: alsó, alsó-közép, közép, felső-közép és felső osztály. A két mutató közötti korreláció a következőképpen alakult: az anya iskolázottsága és a társadalmi helyzet: $r = ,29$, az apával ugyanez: $r = ,32$. Korábbi kutatások azt mutatják, hogy elsősorban az anyagi helyzetre vonatkozóan lehet értelmezni az önbesorolást (Pikó 2000). Ez a mutató ugyanakkor a serdülők társadalmi egyenlőtlenségeinek igen érzékeny mutatója (Pikó–Fitzpatrick 2001). Figyelembe kell venni azt is, hogy az „objektív” adatok (pl. családi jövedelem) érvényességének ellenőrzésére ebben a korcsoportban kevésbé számíthatunk.

A 2. táblázat a középiskolás fiatalok társadalmihelyzet-mutatóinak gyakorisági megoszlását láthatjuk.

2. táblázat A mintába tartozó középiskolás fiatalok társadalmihelyzet-mutatóinak megoszlása

Szülők iskolai végzettsége	Apa iskolázottsága (%)	Anya iskolázottsága (%)	Társadalmi helyzet önbesorolása	Besorolás megoszlása (%)
Általános iskola	7,9	10,2	Alsó osztály	2,7
Szakmunkásképző	39,4	26,0	Alsó-közép	16,8
Érettségi	26,8	33,4	Közép	62,5
Főiskola/egyetem	25,9	30,4	Felső-közép	16,8
			Felső	1,3

A 3. táblázatban a fiatalok szabadidős tevékenységeinek végső faktorstruktúráját láthatjuk. A faktoranalízist varimax rotációval végeztük, és az 1-nél nagyobb sajátértékkel rendelkező faktorváltozókat vontuk be a struktúra értelmezésébe, azaz ennek alapján határoztuk meg a faktorok végső számát. Így négy szabadidős faktort kaptunk, amelyek összesen a variancia 46%-át magyarázták meg. A táblázatban a Kaiser-kritérium szerinti ($>.3$) faktorsúlyokat tüntettük fel.

Az 1. faktort kortárs- és fogyasztásorientált szabadidőstílusnak neveztük el, amelyre jellemző, hogy a fiatalok többnyire bulizással, csavargással, pláza vagy egyéb bevásárlóközpontok látogatásával, beszélgetéssel, esetleg TV- és videonézéssel töltik szabadidejüket. Az olvasás negatív előjellel szerepel ebben a faktorban. A 2. faktor az intellektuális és művészeti stílus elnevezést kapta, amelyre jellemző a mozi, a színház, a popkoncertek látogatása, az olvasás, esetleg a beszélgetés. A 3. faktor az élménykereső és technicizált szabadidőstílust fémjelzi, amelyben a legerősebb változó a számítógép/Internet használata, emellett magában foglal olyan tevékenységeket, mint a sportolás, a hobby vagy a zenehallgatás. Végül, a negyedik faktor a konzervatív-hagyományos elnevezést kapta, és elsősorban a következő tevékenység alkotják: házimunka, vallásos rendezvényeken való részvétel és olvasás.

3. táblázat A szabadidős tevékenysége végső, rotált faktorstruktúrája a faktorsúlyokkal

Szabadidős tevékenységek változói	1. Faktor (2,27)	2. Faktor (1,83)	3. Faktor (1,41)	4. Faktor (1,36)
Mozi	–	,640	–	–
Színház	–	,751	–	–
Könnyűzenei koncert	–	,554	–	–
Olvasás	–,324	,545	–	,300
Beszélgetés barátokkal	,507	,317	–	–
TV és/vagy video	,378	–	–	–
Bulizás/diszkó	,732	–	–	–
Sport	–	–	,539	–
Computer/Internet	–	–	,697	–
Zenehallgatás	–	–	,471	–
Hobby	–	–	,558	–
Bevásárlóközpont/plázázás	,654	–	–	–
Céltalan csavargás	,742	–	–	–
Házimunka	–	–	–	,778
Vallásos rendezvények	–	–	–	,560
(%-os variancia)	(15,1)	(12,2)	(9,4)	(9,1)

Megjegyzés: Csak a >,3 faktorsúlyok vannak feltüntetve (Kaiser-kritérium) (N=1114)

A 4. táblázatban láthatjuk a szabadidős faktorok és az értékattitűdők közötti összefüggéseket jelző korrelációs együtthatókat.

Jól kitűnik, hogy a szabadidős stílusok eltérő értékattitűdőkkel állnak összefüggésben. A fogyasztás- és kortársorientált stílus (1. faktor) pozitívan korrelál a pénzügyi sikerek, a divat/vonzó megjelenés, valamint a társadalmi presztízs jövőbeli preferálásával, az anyagi beállítódással (anyagi sikerek, illetve anyagi boldogtalanság), ugyanakkor az étellel való elégedettséget nem befolyásolja. Az intellektuális szabadidős stílus elsősorban az önfogadással, önmegvalósítással, a közösségorientáltsággal és az életelelégedettség magasabb szintjével függ össze, míg az anyagi szemlélet kevésbé jellemző rá, amire az együtthatók negatív előjele utal. A harmadik faktor, amelyet az élménykeresés és a technicizált szabadidős tevékenységek alkotnak, egyáltalán nem hozható kapcsolatba az aspirációs értékattitűdőkkel, sem pedig az anyagi beállítódással, ugyanakkor az étellel való elégedettséget kedvezően befolyásolja. Végül, a hagyományos-konzervatív stílusra elsősorban a közösségorientáltság és az egészség/vitalitás fontossága a jellemző. Ugyanakkor ez a faktor az anyagiassággal negatívan korrelál.

4. táblázat Korreláció a fiatalok szabadidős tevékenysége (szabadidős faktorok) és értékattitűdjei között (r korrelációs együtthatók)

Értékattitűdők	1. faktor	2. faktor	3. faktor	4. faktor
Önmagunk elfogadása	0,03	0,08*	-0,02	0,07*
Kapcsolatok	0,05	0,01	0,02	0,04
Közösségorientáltság	0,03	0,08**	0,03	0,12***
Pénzügyi sikerek	0,08**	-0,01	-0,01	0,01
Egészség és vitalitás	0,04	0,04	-0,01	0,07*
Divat és vonzó megjelenés	0,13***	-0,01	-0,04	0,03
Társadalmi presztízis	0,10**	0,01	-0,01	0,03
Anyagi siker	0,31***	-0,26***	0,03	-0,12***
Anyagi boldogtalanság	0,17***	-0,20***	0,02	-0,13***
Élettel való elégedettség	0,05	0,17***	0,13***	0,05

* $p < ,05$ ** $p < ,01$ *** $p < ,001$

Az 5. táblázat a szabadidős faktorok és a társadalmihelyzet-mutatók közötti összefüggéseket tartalmazza a korrelációs együtthatók formájában.

5. táblázat Korreláció a fiatalok szabadidős tevékenysége (szabadidős faktorok) és társadalmihelyzet-mutatói között (r korrelációs együtthatók)

Társadalmi helyzet	1. faktor	2. faktor	3. faktor	4. faktor
Apa iskolai végzettsége	-0,13***	0,23***	0,08**	-0,22***
Anya iskolai végzettsége	-0,14***	0,30***	0,14***	-0,26***
Társadalmi réteg önbesorolása	0,04	0,14***	0,14***	-0,15***
Iskolai teljesítmény	-0,20***	0,31***	0,08**	0,07*

* $p < ,05$ ** $p < ,01$ *** $p < ,001$

A táblázat adatai szerint a kortárs- és fogyasztásorientált szabadidős stílus a szülők iskolai végzettségével negatívan korrelál, mint ahogy a fiatalok iskolai teljesítményével is. Az intellektuális, művészeti stílus a jobb anyagi helyzetű, magasabb iskolázottságú szülők gyerekeire jellemző. A középiskolások iskolai teljesítménye is pozitív kapcsolatot jelez ezzel a faktorról ($r = ,31$). Szintén hasonló, de gyengébb korrelációk igazolhatók a harmadik faktor esetében. A negyedik, konzervatív-hagyományos szabadidőstílus viszont a rosszabb anyagi helyzetű, alacsonyabb iskolázottságú szülők gyerekei körében fordul elő inkább. Nem jellemző viszont rájuk a rossz iskolai teljesítmény.

A 6. táblázat tartalmazza a szabadidős faktorok és a fiatalok egészségmagatartása közötti összefüggéseket. Többváltozós regresszióelemzést végeztünk az egyes sza-

badidős stílusok, valamint egyéb szociodemográfiai (kontroll) változók relatív befolyásának meghatározásához. A regresszióelemzés alkalmazását az is indokolta, hogy az értékattitűdöktől eltérően itt függő változóként szerepeltetjük az egészségmagatartási formákat, és függetlenként a szabadidős stílusokat jelző faktorokat. A táblázatban a béta regressziós együtthatókat, valamint az R^2 értékeket tüntettük fel.

6. táblázat Szabadidős faktorok és a fiatalok egészségmagatartása közötti összefüggések elemzése többváltozós regresszióelemzéssel (β regressziós együtthatók)

Független változók	Dohányzás	Alkohol-fogyasztás	Drog-fogyasztás	Fizikai aktivitás	Étkezési kontroll
<i>Kontrollváltozók</i>					
Nem (1=fiú)	-0,06*	-0,18***	-0,12***	-0,22***	0,15***
Kor	0,13***	0,11***	0,15***	-0,01	0,04
Apa iskolázottsága	0,07*	0,11*	0,07*	-0,04	-0,01
Anya iskolázottsága	0,04	0,02	0,01	0,06	0,10*
Társadalmi helyzet	0,01	0,01	0,07*	0,01	0,10**
Iskolai teljesítmény	-0,19***	-0,01	-0,11***	0,13***	-0,01
<i>Szabadidős faktorok</i>					
1. faktor	0,33***	0,35***	0,15***	0,09*	0,01
2. faktor	-0,11***	0,04	-0,02	0,09*	0,15***
3. faktor	-0,16***	-0,05	-0,15***	0,20***	0,06*
4. faktor	-0,11***	-0,23***	-0,07*	0,02	0,15***
R^2	0,26***	0,25***	0,12***	0,13***	0,10***

* $p < ,05$ ** $p < ,01$ *** $p < ,001$

A táblázatból kitűnik, hogy a káros szenvedélyek mindegyikének a kortárs- és fogyasztásorientált szabadidős stílus a legerősebb prediktora, a többi szabadidős stílus inkább negatív összefüggéseket mutat a szerfogyasztási formákkal. Vannak azonban eltérések is az egyes szerfogyasztási típusok meghatározói között. A dohányzás esetében mindhárom további szabadidős faktor negatív prediktor. Az intellektuális stílus a másik két szerfogyasztással nem függ össze, és az élménykereső típus is csak a drogfogyasztásnál szerepel negatív prediktorként. A hagyományos-konzervatív szabadidős faktor mindhárom szerfogyasztás esetében szignifikáns negatív prediktor. A sportolás nemcsak a második, hanem a harmadik, hanem a kortárs- és fogyasztásorientált stílussal is pozitív előjelű összefüggést mutat, a hagyományos-konzervatív faktoral viszont nem szignifikáns a kapcsolat. Az étkezési kontroll viszont ez utóbbi szabadidős stílussal, valamint az intellektuális stílussal függ össze legerősebben, a fogyasztásorientált faktoral ellenben nem szignifikáns a kapcsolat.

A kontrollváltozók közül ki kell emelni a nem és a kor szerepét: a fiúkra nemcsak a szerfogyasztás, hanem a sportolás is inkább jellemző, míg a lányok az étkezési kontrollt gyakorolják nagyobb odafigyeléssel. A korrall valamennyi szerfogyasztás gyakorisága nő. A társadalmi helyzettel a drogfogyasztás és az étkezési kontroll mutat pozitív összefüggést, az apa iskolai végzettsége szintén számos esetben hasonló előjelű. Az iskolai teljesítmény emelkedésével viszont csökken a dohányzás és a drogfogyasztás, viszont nő a sportolás gyakorisága.

DISZKUSSZIÓ

Jelen tanulmány célja a középiskolás fiatalok szabadidő-struktúrájának, értékattitűdjeinek és egészségmagatartásának vizsgálata volt. Korábbi szakirodalmi áttekintés alapján jelentős összefüggéseket vártunk a változók között.

Első lépésben faktoranalízissel meghatároztuk a fiatalok szabadidő-struktúrájának dimenzióit, azaz a szabadidős stílusokat. Négy faktort különítettünk el: a kortárs- és fogyasztásorientált, az intellektuális, művészeti stílust, az élménykereső és technicizált stílust, valamint a hagyományos-konzervatív faktort. Ezek a faktorok alapjaikban nem különböztek a korábbi, nyugat-európai vizsgálatok eredményeitől (Hendry et al. 1993; Roberts–Parsell 1994; Young et al. 2001; West–Sweeting 1996; Witt 1971). A korábbi, kisebb mintán végzett tanulmányunkban szintén ezeket a faktorokat írtuk le, csupán néhány változó faktorsúlya tért el a mostani eredményektől (Pikó–Vazsonyi 2004). Megállapíthatjuk tehát, hogy a hazai középiskolás fiatalokra hasonló szabadidő-struktúra jellemző, mint nyugat-európai társaikra.

A következő lépésben megnéztük, milyen összefüggések igazolhatók a szabadidős faktorok, valamint a fiatalok értékattitűdjei között. Az adatokból kitűnik, hogy a társas kapcsolatokat és az önellfogadást, önmegvalósítást tartalmazó értékattitűdök kevésbé függenek össze a szabadidős stílusokkal, ami azt jelentheti, hogy az előbbi értékorientációk nem osztják meg a középiskolás mintát. Az önellfogadás egyébként elsősorban azokra jellemző, akik az intellektuális, illetve a hagyományos-konzervatív szabadidős stílust választották. Ők az értékek közül szintén fontosnak tartják a közösségorientáltságot, mint például a közösségért, a társadalomért végzett munka vagy az adományozás, a rászorulókon való segítség. A pénzügyi sikereket jelző értékattitűd, csakúgy, mint a divatorientáltság, az anyagiasság vagy a társadalmi presztízs, a kortárs- és fogyasztásorientált fiatalokra jellemző. Az anyagiasság egyáltalán nem jelentkezik értékattitűdként az élménykereső szabadidős stílussal jellemezhető fiatalok esetében pedig negatív előjellel szerepelnek a korrelációs együtthatók. Azok a fiatalok a legelégedettebbek az életükkel, akik az intellektuális szabadidő-eltöltési módokat preferálják, de az élménykeresés is összefügg az élettel való elégedettséggel. Itt feltétlenül figyelembe kell venni azt a korábbi tanulmányt, amely szerint a kelet-európai, poszt-szocialista régióban élők a nyugatiakhoz képest kevésbé tartják fontosnak az önmegvalósítást, az énrhatékony viselkedést vagy a baráti társas kapcsolatokat és más posztmateriális értékeket (Schwartz–Bardi 1997).

A szabadidős stílusok a társadalmihelyzet-mutatók függvényében is eltérő képet mutattak. Míg az intellektuális és az élménykereső stílus a magasabb iskolázottságú és jobb körülmények között élő fiatalokra jellemző, akik viszonylag jobb iskolai teljesítménnyel rendelkeznek, a kortársorientált és a hagyományos-konzervatív stílus az alacsonyabb iskolázottságú szülők gyerekei körében fordul inkább elő. Jelentős különbség azonban, hogy a kortársorientált stílus az iskolai teljesítménnyel negatívan korrelál, míg a konzervatív stílusnál az összefüggés pozitív. Nyugat-európai vizsgálatok a társadalmihelyzet-mutatókat kevésbé találták meghatározónak a fiatalok életstílusának és szabadidő eltöltésének alakulásában (Furlong–Cartmel 1997; Hendry et al. 1993). Úgy tűnik, ebben a régióban ez még másként van.

A szabadidős stílusok és az egészségmagatartás közötti összefüggések nagyrészt megfelelnek a korábbi tanulmányokban leírtaknak (Aseltine Jr. 1995; Caldwell–Darling 1999; Pikó–Fitzpatrick 2004; Pikó–Vazsonyi 2004; Vicary et al. 1998). Vannak olyan szabadidős tevékenységek, amelyek kockáztnövelő hatásúak (kortársakkal eltöltött és fogyasztásorientált típusok), illetve olyanok, amelyek védőhatást fejtenek ki (kreatív tevékenységek, vallás, intellektuális érdeklődés).

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a fiatalok szabadidő eltöltésének módjai jelentős mértékben összefüggnek életmódjuk más elemeivel, így értékattitűdjeikkel és egészségmagatartásukkal. A társadalmihelyzet-mutatók viszont sokkal inkább befolyásolják a fiatalok szabadidő-struktúráját, mint nyugat-európai kortársaik esetében. Ebből arra következtethetünk, hogy az ifjúság életmódját magyarázó posztmodern elméletek hazánkban kevésbé érvényesülnek, a strukturális hatások erőteljesebben mutatkoznak meg, mint a nyugat-európai régió fiataljai körében.

IRODALOM

- Aseltine Jr., R.H. (1995): A Reconsideration of Parental and Peer Influence on Adolescent Deviance. *Journal of Health and Social Behavior*, 36: 103–121.
- Brown, T.L.–Parks, G.S.–Zimmerman, R.S.–Phillips, C.M. (2001): The Role of Religion in Predicting Adolescent Alcohol Use and Problem Drinking. *Journal of Studies on Alcohol*, 62: 696–705.
- Caldwell, L.L.–Darling, N. (1999): Leisure Context, Parental Control, and Resistance to Peer Pressure as Predictors of Adolescent Partying and Substance Use: An Ecological Perspective. *Journal of Leisure Research*, 31: 57–77.
- Diener, E.–Emmons, R.A.–Larsen, R.J.–Griffin, S. (1985): The Satisfaction with Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 49: 71–75.
- Featherstone, M. (1991): *Consumer Culture and Postmodernism*. London: Sage.
- Furlong, A.–Cartmel, F. (1997): *Young People and Social Change. Individualization and Risk in Late Modernity*. Buckingham: Open University Press.
- Gábor K.–Balog I. (1995): The Impact of Consumer Culture on Eastern and Central European Youth. *Educatio*, 2: 311–326.
- Gábor K. (2000): *A középosztály szigete*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- Gazsó F.–Laki L. (2004): *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Gerrard, M.–Gibbons, F.X.–Bentlin, A.C.–Hessling, R.M. (1996): A Longitudinal Study of the Reciprocal Nature of Risk Behaviors and Cognitions in Adolescents: What You Do Shapes What You Think, and vice versa. *Health Psychology*, 15: 344–354.
- Hendry, L.–Shucksmith, J.–Love, J.G.–Glendinning, A. (1993): *Young People's Leisure and Lifestyles*. London: Routledge.
- Karvonen, S.–West, P.–Sweeting, H.–Rahkonen, O.–Young, R. (2001): Lifestyle, Social Class and Health-related Behaviour – A Cross-cultural Comparison of 15 Year-olds in Glasgow and Helsinki. *Journal of Youth Studies*, 4: 393–413.
- Kasser, T.–Ahuvia, A. (2002): Materialistic Values and Well-being in Business Students. *European Journal of Social Psychology*, 32: 137–146.

- Macek, P.–Flanagan, C.–Gallay, L.–Kostron, L.–Botcheva, L.–Csapó B. (1998): Postcommunist Societies in Times of Transition: Perceptions of Change Among Adolescents in Central and Eastern Europe. *Journal of Social Issues*, 54: 547–561.
- Mahoney, J.L. –Stattin, H. (2000): Leisure Activities and Adolescent Antisocial Behavior: The Role of Structure and Social Context. *Journal of Adolescence*, 23: 113–127.
- Pikó B. (2000): Nyertesekből vesztesek? Veszélyeztetett ifjúság a poszt szocialista társadalomban. *Társadalomkutatás*, 3-4: 183–196.
- Pikó B. (2002): *Egészségtudatosság serdülőkorban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pikó, B.F.–Fitzpatrick, K.M. (2004): Substance Use, Religiosity and Other Protective Factors among Hungarian Adolescents. *Addictive Behaviors*, 29: 1095–1107.
- Pikó, B.–Fitzpatrick, K.M. (2001): Does Class Matter? SES and Psychosocial Health among Hungarian Adolescents. *Social Science and Medicine*, 53: 817–830.
- Pikó, B.F.–Vazsonyi A.T. (2004): Leisure Activities and Problem Behaviors among Hungarian Youth. *Journal of Adolescence*, 27: 717–730.
- Richins, M.L.–Dawson, S. (1992): A Consumer Values Orientation for Materialism and Its Measurement: Scale Development and Validation. *Journal of Consumer Research*, 19: 303–316.
- Roberts, K.–Fagan, C. (1999): Young People and Their Leisure in Former Communist Countries: Four Theses Examined. *Leisure Studies*, 18: 1–17.
- Roberts, K.–Parsell, G. (1994): Youth Cultures in Britain. The Middle Class Take-over. *Leisure Studies*, 13: 33–48.
- Schwartz, S.H.–Bardi, A. (1997): Influences of Adaptation to Communist Rule on Value Priorities in Eastern Europe. *Political Psychology*, 18: 385–410.
- Szapu M. (2002): *A zűrkorszak gyermekei. Mai ifjúsági csoportkultúrák*. Budapest: Századvég.
- Vaskovics L. (2000): A posztadoleszcencia szociológiai elmélete. *Szociológiai Szemle*, 20(4): 3–20.
- Vicary, J.R.–Smith, E.–Caldwell, L.–Swisher, J.D. (1998): Relationship of Changes in Adolescents' Leisure Activities to Alcohol Use. *American Journal of Health Behavior*, 22: 276–282.
- West, P. (1997): Health Inequalities in the Early Years: Is There Equalisation in Youth? *Social Science and Medicine*, 44: 833–858.
- West, P.–Sweeting, H. (1996): Young People's Lifestyles, Origins and Consequences for Health, Health Behaviours and Transitions to Adulthood. Paper presented at the 6th Biennial Conference of the European Society of Health and Medical Sociology, Budapest, Hungary.
- Witt, P.A. (1971): Factor Stability of Leisure Behavior for High School Age Youth in Three Communities. *Journal of Leisure Research*, 3: 213–219.
- Wyn, J.–White, R. (1997): *Rethinking Youth*. London: Sage.
- Young, R.–West, P.–Sweeting, H.–Karvonen, S.–Rahkonen, O. (2001): *Temporal and Cross-cultural Stability of Adolescent Leisure*. Glasgow: MRC Social and Public Health Sciences Unit, Working Paper No 6.
- Zuckerman, M. (1994): *Behavioral Expressions and Biosocial Bases of Sensation Seeking*. New York: Cambridge University Press.

TÁJÉKOZÓDÁS

A BERTALAN LÁSZLÓ EMLÉKKÖNYVRŐL

CSERNE Péter

Universität Hamburg, Graduiertenkolleg Recht und Ökonomik
D-20146 Hamburg, Von-Melle-Park 5.; e-mail:csernep@yahoo.com

Helmich Dezső és Szántó Zoltán szerk.: *Módszertan, gazdaság, társadalom. In memoriam Bertalan László*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány 2004.

Aznap, amikor egy németországi városban kézbevettem a kötetet, érdekes hangversenyen vettem részt. A város zeneakadémiájának egyik professzorára emlékeztek a tanítványok és kollégák egy koncert keretében. Mint kiderült, a professzor több évtizedes sikeres hangszeres művészi pályájának utolsó másfél évtizedében a zeneakadémián ütőhangszereket tanított, s 60 évesen hunyt el. Mikor két szám között a professzor egy idős tanára mondott emlékező beszédet, ennek legszomorúbb mondata talán az volt, hogy néhai tanítványát egész életében nem sokszor látta nevetni. Mindenesetre a rendkívül színvonalas és változatos koncert során az előadók: kollégák és tanítványok nemcsak elmondták, hanem játékkal igazolták is, hogy megtanulták, s saját munkájukban gyümölcsöztetik azokat a fogásokat és módszereket, amelyet mesterüktől tanultak.

Bár minden hasonlat sántít, mégis hasonló benyomása támadhat a kötet olvasójának is, amikor a Bertalan László emlékére 2002 tavaszán rendezett konferencia anyagát a kezébe veszi.¹ A nagyrészt az emlékkonferencia előadásainak írásos változatát tartalmazó tanulmánykötet tematikai és módszertani sokféleségéből olyan magas színvonalú koncert, összjáték bontakozik ki, amely többek között arról tanúskodik, hogy a mestertől ellesett fogások, módszerek és szemlélet, illetve a mestert foglalkoztató problémák jelen vannak és hatnak a tanítványok és kollégák munkájában, s ezáltal a magyar filozófiai és társadalomtudományi gondolkodásban is.

Mármost hogyan lehetne ezt a megállapítást alátámasztani? A kötet tematikai gazdagsága, módszertani sokszínűsége és terjedelme – a szerkesztők előszaván és két személyes hangú emlékező íráson túl három fejezetben összesen 27 tanulmányt, illetve esszét tartalmaz; a szerzőket és címeteket lásd alább – természetesen nem teszi lehetővé az egyes tanulmányok részletes elemzését. Ezért a következőkben más utat követek. Először igyekszem röviden bemutatni azokat a „fogásokat, módszereket és szemléle-

1 Szántó Zoltán nekrológja a *Szociológiai Szemle* 2001/3. számában, a konferenciáról szóló beszámolómmal ugyanitt a 2002/2. számában, utóbbi angol nyelvű változata, egy rövid emlékező bevezetővel a *Review of Sociology* 2003/1. számában jelent meg.

tet”, amelyek Bertalan László egyéniségét és munkásságát jellemezték. Majd egy olyan problémára utalok, amely a kötet minden sokszínűsége ellenére számos írás háttérében megjelenik, s Bertalan munkássága felől nézve is releváns, és gondolatébresztő további kérdéseket vet fel. Ezáltal pedig a kötet egészének, ha nem is vezérmotívumát, de bizonyos szemszögből nézve az egyik gondolati csomópontját jelenti. Végül egy teljesnek tekinthető bibliográfiát közlök.

Bertalan László az ELTE filozófia szakának elvégzése után előbb az MTA Szociológiai Intézetében, majd a Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszékén dolgozott. Gondolkodásában eközben a hazai humán értelmiség körében viszonylag kevésbé tipikus utat járt be. A hatvanas-hetvenes években a Hegel és Lukács nyomán értelmezett marxizmus mellett, majd attól fokozatosan eltávolodva a logikai pozitívizmusban gyökerező analitikus filozófia felé tájékozódott, amelynek eredményeit a társadalomtudományokba a racionális döntések elméletén keresztül látta integrálhatónak. Ez a párosítás, mint Bence György hangsúlyozta, más kontextusban akár az analitikus marxizmus úttörőjévé is tehetné volna Bertalant.

Hogy ez mégsem így lett, az bizonyára mégsem csak történelmi esetlegességek következménye: összefüggött Bertalan politikai-világnézeti álláspontjának változásával is. A zárkózott személyiség, a sok szempontból Weberre emlékeztető tudományszemlélet és oktatói szerepfelfogás persze rendszerint, s különösen a tanár-diák interakciókban nemigen engedték közvetlenül megmutatkozni a Bertalan gondolkodásában „igen erősen és folytonosan jelenlévő etikai reflexió” következtetéseit. Ám közvetve, néhány elejtett megjegyzéséből s kollégái és barátai tanúságából tudjuk, hogy az ebben az etikai reflexióban „megnyilvánuló értékrend az eredeti, teljesítmény- és kötelességközpontú plebejus hangoltságtól fokozatosan az életközeli és a hagyományok társadalmi jelentőségét hangsúlyozó liberális konzervativizmus álláspontjáiig jutott el.” (8. o.)

Munkásságának írásos eredményei, mint a jelen írás végén olvasható jegyzékből látható, nem nagyszámúak, hatásuk mégis rendkívül jelentős. Ezt a jelentőséget már önmagában jelzi a Helikon Kiadó ez évben Bertalan László Társadalomtudományi Könyvtár néven elindított új sorozata, illetve a sorozat első kötete, amely *Társadalomtudományi fogalomalkotás és logika – Klasszikus tudományfilozófiai írások* címmel jelent meg. Anyaga a *Szociológia* című folyóirat Bertalan László által 1977 és 1987 között szerkesztett „Tájékozódás” rovatából kínál válogatást. Egy olyan „szemlélet-alakító, a szakma tájékozottságát és tudását fejlesztő” szemelvénytársulatról, amelyet témája – a társadalomtudományi fogalomalkotás és logika – és színvonala máig is időtállóvá tesz. E szemelvények egy része 1987-ben a *Magyarázat, megértés és előrejelzés* című kötetben is megjelent, s e formában mintegy Bertalan „metodológiai álláspontjának kifejeződéseként” értelmezhető.

E metodológiai álláspont az analitikus tudományelmélet s a racionális döntések elméletének egyfajta összegezése, amely ugyanakkor a formális módszereket és az érvelés logikai szigorát sohasem szakítja el az empirikus megfigyelések próbájától, s mindig bravúrosan kapcsolja össze a hétköznapi vagy akár távoli történelmi példák sokaságával. A társadalomtudományok klasszikusainak fölényes ismerete mellett előadásaiiban Bertalan mindig ráirányította a figyelmet olyan nem kanonikus szerzők, például Helmuth Schoeck vagy Leopold Lajos megfigyeléseire is, akik éles szemmel láttak meg egy-egy szociológiaiailag releváns problémát. Páratlan memóriáját és szigo-

rúan rendszerezett gondolkodását legjobban a talán általa is leginkább kedvelt érvelési és egyben oktatási módszere tükrözte: szövegek szoros olvasása és racionális rekonstrukciója, példákkal, kommentárokkal és elmélettörténeti kitekintésekkel kiegészítve. Munkássága, mint Helmich Dezső hangsúlyozta, következtetései „bámulatos személyes bizonyossága” révén nemcsak magával ragadta hallgatóit, hanem az idehaza igen ritka iskolateremtő tudósok egyikévé is tette Bertalan Lászlót.

Az emlékkönyv tanulmányai diszciplinárisan a filozófiától az eszmetörténeten át a szociológiáig és a matematikai statisztikáig terjednek. Szinte lehetetlen tehát bennük közös gondolati csomópontokra bukkanni. A recenzens szubjektív olvasatában mégis ilyen gondolati csomópontot jelenthet néhány nyugtalanító kérdés a társadalomtudományok s azon belül a racionális döntések elméletének módszertanával kapcsolatban. A kérdés, amely az előszóban és a kötet számos írásában is valamilyen módon előkerül, az egyik tanulmány szóhasználatával (197. o.) így szól: miként lehet az értékszociológia *Universalschlüssel* a társadalomtudományban? Vagyis miként lehetnek a cselekvők által követett normák és elfogadott értékek olyan „általános megoldókulcsok”, amelyre minden szociológiai magyarázatban potenciálisan végső soron hivatkozni lehet? Hogyan integrálható a racionális döntések elméletébe az értékek problémája?

A kötet egyik írása például, Andorka Rudolfot idézve („a kívánatos gyermekszám [...] ugyanolyan viselkedési norma és érték, mint más viselkedési szabályok”, 227. o.) élesen mutat rá arra, hogy a demográfiai magyarázó modellek értékszociológiai, illetve mikroszociológiai megalapozásra szorulnak. Konkrétan, a gyermekvállalással kapcsolatos cselekvéseket többek között jelentősen befolyásolják az egyéneknek a túlvilággal kapcsolatos elképzelései. Vagyis, általánosabban s a módszertani individualizmus felől nézve, a különféle világképek, értékek, attitűdök stb. fontos magyarázó változók a szociológiában – technikai értelemben úgy, mint a cselekvők preferenciáinak és vélekedéseinek elemei. Ha pedig, Bertalannal egyetértésben, úgy véljük, hogy a jelenleg lehetséges tudományosan legtermékenyebb szociológiai magyarázatok a racionális döntések elméletének analitikus eszközeiből kiindulva adhatók meg, adódik a következő kérdés, ti. hogy a racionális döntések elméletére épülő társadalomtudomány mit tud mondani az értékekről, morális elkötelezettségekről.

Mármost, ha úgy véljük, hogy az instrumentális racionalitás koncepciója szűk és kiegészítésre szorul, s ezért az önérdékkövetés mellett altruista preferenciákat is definiálunk, az érdekek mellett az értékeket is a racionális döntések elméletére épülő szociológia tárgyává tesszük, akkor a standard modelleket követve alapvetően két lehetőségünk van: a redukció vagy az exogenitás.

Redukción itt azokat a modelleket értem, amelyek ilyen vagy olyan formában az instrumentális racionalitás modelljére vezetnek vissza a „látszólag”, azaz „fenomenológiai” vagy „szándékolt értelmük” (*gemeinter Sinn* – Weber) szerint nem instrumentálisan racionális cselekvéseket. Ide tartozik minden olyan modell, amely a morális viselkedés hosszú távú instrumentális előnyeit, reputációs hatását stb. hangsúlyozza. S azok is, amelyek preferenciaként kívánják értelmezni a méltányosságot („morális preferenciák”), méghozzá esetleg magyarázattal is szolgálva, hogyan alakulnak ki ezek a preferenciák. E magyarázatok lehetnek többek között evolúciós vagy önmenedzselés-jellegű („multiple self”) modellek („endogén preferenciaváltozás”).

Vagy, másik lehetőségként egyszerűen meghagyjuk exogén magyarázó változónak a moralitást, és a különféle attitűddel rendelkező egyének közötti interakciókat modellezzük. Azaz a szociológiailag releváns makroszintű következményeit vizsgáljuk annak, amit adottnak veszünk, de nem kívánunk „mélyebben” megmagyarázni.

Mármost elsőre úgy tűnik, hogy mindkét megoldás fogyatékos vagy hibás. A nem-instrumentális cselekvéseket ugyanolyan komolyan kell venni, mint az instrumentálisakat, s ezek egymásra nem is redukálhatók. De biztos ez? Az instrumentális racionalitással kapcsolatban a racionális döntések elméletében nem vetődik fel olyan kérdés, hogy azt vajon miért „csak” leírjuk, megfigyeljük, de nem magyarázzuk meg „mélyebben”. A célracionális cselekvést természetes kiindulópontnak tekintjük, azaz egyfajta „módszertani aszimmetriával” modellként kezeljük, szakszerűbben „heurisztikus elsőbbséggel” ruházzuk fel. Jogos-e ez a lépés?

Egy lehetséges, s Bertalan szerint is mértékadó válaszhoz jutunk, ha Max Weber álláspontjától indulunk el. Weber, mint ismeretes, sok szempontból ugyancsak e heurisztikus primátus pártján állt, például a *Szociológiai alapfogalmak*ban. Sőt, mint Bertalan rekonstruálta, Weber a tipológiához egy „történeti narratívát” is illesztett,² amelyben a cselekvésorientáció más formái idővel, a „racionalizálódás” folyamata során feloldódnak a célracionalitásban, s visszaszorulnak. Weber azonban egyúttal a megértő szociológia legnevezetesebb exponense is volt. Ez pedig, mint fent már utaltunk rá, a cselekvéseket szubjektív szándékolt (vélt) értelmükből kiindulva értelmezi. Weber olvasóinak és továbbgondolóinak egyik iránya, Alfred Schütz nyomán, éppen ezt hangsúlyozza.³

Ugyanakkor a szakirodalom Weber antipszichologizmusát össze is kapcsolja a megértő módszerrel: a magyarázatnak kompatibilisnek kell lennie a hétköznapi pszichológiával (*folk psychology*), a világnézeteket és erkölcsi meggyőződéseket – legalábbis a cselekvéseméletben – nem szükséges tovább magyarázni, azaz nem jogos behaviorista vagy naturalista redukciónak alávetni.⁴ Valószínűleg ez a válasz egy része arra is, miért olvasta olyan figyelemmel Bertalan Helmut Schoeck irigységéről szóló könyvét, amely, mint Bence György hangsúlyozta (15. o.), ebben az értelemben ugyancsak megmaradt a fenomenológia szintjén. Weber tehát, egyik olvasata szerint csupán tipológiát alkot, ahol a különféle racionalitástípusok, s így a cél- és értékracionalitás is „egyenrangúak”, pontosabban kategoriálisan különbözők, s egymásra nem redukálhatók.⁵

2 „A cselekvéstípusok és történeti sorsuk. A racionalizáció világtörténeti tendenciái”, Bertalan László: Előadások Max Weberről: Max Weber cselekvésemélete és cselekvéstipológiája. *Szociológiai Szemle* 2001/3: 136.

3 Alfred Schütz elméletének az RDE-vel való kompatibilitásáról szól Hartmut Esser (1991) kismonográfiája: *Alltagschandel und Verstehen: zum Verhältnis von erklärender und verstehender Soziologie am Beispiel von Alfred Schütz und "rational choice"*. Tübingen: Mohr.

4 Érdemes utalni arra, hogy Bertalan tanítványa, Csontos László Weber módszertanáról szóló tanulmányában (Max Weber a gazdaságelmélet módszertani alapjairól. *Szociológiai Szemle* 1997/4. sz.) milyen szempontokat hangsúlyoz. Weber antipszichologizmusának kiemelése mellett a megértő módszert, jogosan, összekapcsolja a hermeneutikával, de azután, nem egészen világos indokolással, egy ironikus, sőt szarkasztikus lábjegyzettel (7. l.) elvágja a hermeneutika és a közgazdaságtan kapcsolódási lehetőségét.

5 Schluchter, W (1998): Replik. In Bienfalt, A.–Wagner, G. Hrsg.: *Verantwortliches Handeln in gesellschaftlichen Ordnungen. Beiträge zu Wolfgang Schluchters »Religion und Lebensführung«*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 335–338.; Schluchter, W. (2005): *Handlung, Ordnung und Kultur. Studien zu einem Forschungsprogramm im Anschluss an Max Weber*. Tübingen: Mohr.

Más nézetek szerint ugyanakkor Weber tipológiája még nem társadalomtudományos elmélet: annak ugyanis meg kell tudnia mondani, legalább elméletileg, mikor melyik racionalitástípus érvényesül mint cselekvésorientáció, s miért.⁶ Természetesen Weber maga is tisztában volt azzal, sőt egyesek szerint erre helyezte a fő hangsúlyt, hogy a tudatosan végiggondolt, ilyen vagy olyan módon racionális cselekvések csak apró szigetek az emberi viselkedés rutinszerű, félig-meddig automatikus, nem-tudatos formáinak óceánján. Ennek ellenére, vagy éppen ezért a szociológia nem mondhat le a cselekvésorientáció ideáltípusairól. Ugyanakkor, szól az érvelés, a szociológiának ennél tovább is kell mennie, a magyarázat és előrejelzés érdekében modelleznie kell e típusok működését és összefüggését is. Ehhez viszont, nagy valószínűséggel olyan kognitív pszichológiai meglátásokra kell támaszkodnunk, amelyek az egyének hétköznapi, „naiv” világvilágképével inkompatibilisek. Vagyis ezáltal a megértő szociológiából a természettudományos, szub-individuális kauzális magyarázatok területére lépünk át. Ekkor pedig a redukciós magyarázat is lehetséges, amennyiben azt feltételezzük, hogy evolúciósan adaptív módon alakult ki annak mechanizmusa, hogy mikor működik az elme instrumentálisan racionális, mikor értékracionális, s mikor nem-kalkulatív, kvázi-automatikus „üzemmódban”. Kérdés azonban, hogy ezáltal nem jutunk-e vissza a kiindulópontához, a racionális döntések elméletének standard modelljeihez, s ezzel ahhoz a nézethez, amely szerint a moralitás pusztán látszat, epifenomén, amely redukálható, visszavezethető valami alapvetőbbre. S ha a válasz igen, akkor további, s messzire vezető kérdés, hogy ez a nézet elfogadható-e, illetve, hogy mennyiben fér össze Weber vagy akár Bertalan filozófiai alapállásával.⁷

BERTALAN LÁSZLÓ MŰVEI (1960–2001)

I. Szerzői

1. Cigány hallgatók. [Népdalgyűjtés; bevezetés és 15 népdal.] *Jelenkor* III (1960), 2: 38–40.
2. E. Topitsch: A társadalom- és természettudományok viszonya. [ismertetés, b. l. monogrammal] *Magyar Filozófiai Szemle* VIII (1964), 2: 410–411.
3. Johannes R. Becher költői koncepciójáról. A marxista líraelmélet kérdéseire. [Bence György társszerzőségével] *Magyar Filozófiai Szemle* VIII (1964), 4: 764–773.
4. A marxista esztétika védelmében. [Bence György társszerzőségével] *Magyar Filozófiai Szemle* VIII (1964), 5: 990–1001.
5. Esztétika és hagyomány. (Megjegyzések Gyertyán Ervin József Attila könyvéhez.) *Valóság* VII (1964), 8: 95–98 [rövid életrajzzal a *Szerzőink* rovatban, uo., 128].
6. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai c. könyvéről. *Valóság* XI (1968), 9: 44–45.

6 Esser, H. (2003): Die Rationalität der Werte. Die Typen des Handelns und das Modell der soziologischen Erklärung. In Albert, G.–Bienfait, A.–Sigmund, S.–Wendt, C. Hrsg.: *Das Weber-Paradigma. Studien zur Fortentwicklung von Max Webers Forschungsprogramm*. Tübingen: Mohr, 153–187.

7 Vö. Pettit, P. (2001): The virtual reality of homo economicus. In Uskali Mäki (ed.): *The economic world view: studies in the ontology of economics*. Cambridge: Cambridge University Press, 75–97.⁹

7. Mezőgazdaság, munkaszervezet és munkaerőpiac. In *Szociológiai ismeretek* Gazdasági szervezetek néhány szociológiai kérdése (termelőszövetkezeti felsőszintű vezetők továbbképző tanfolyamának tananyaga), szerk. Halmai Balázs. Budapest: MÉM Mérnök- és Vezetőtovábbképző Intézet, 1974, 5–20.
8. Tudomány és munkafolyamat. In *A műszaki fejlesztés és kutatás szociológiai kérdései* szerk. Farkas János. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 1974, 101–132; [újra nyomva] In *Szociológiai alapismeretek*. Szöveggyűjtemény, szerk. Andics Jenő és Nemes Ferenc. Budapest: [k. n.] 1977, 384–419; [részlete újra nyomva] In *A munkamegosztás gazdaság-szociológiai elmélete*. Szociológiai történeti szöveggyűjtemény. Szerk. Szántó Zoltán. Budapest: Aula – MKKE 1990, 203–211.
9. Több bölcsesség – kevesebb düh. [1980] In *Bibó István emlékkönyv*. II. kötet szerk. Réz Pál. Budapest: Századvég – Bern: EPMSZ 1991, 93–106.
10. Köznapi és tudományos terminusaink. *ABCD Interaktív Magazin* 1996/2.: Modell rovat.
11. Előadások Max Weberről: Max Weber csoport- és szervezetelmélete. Adalékok Max Weber Szociológiai alapfogalmak (1919–1920) című munkájának értelmezéséhez. Budapest, 2000, 38.
http://www.bkae.hu/szoc/doc/tananyag/bertalan/bertalan_weber_csoport.pdf
12. Előadások Max Weberről: Max Weber cselekvésemélete és cselekvéstipológiája. *Szociológiai Szemle* 11 (2001), 3: 113–136.

II. Szerkesztői

1. (összeállította) A presztízs fogalmáról. *Szociológia*, 1977/1: 108–130.
2. (összeállította) A szociográfia fogalmáról. *Szociológia*, 1977/2: 240–256.
3. (összeállította) A trend fogalmáról. *Szociológia*, 1977/3: 425–432.
4. (összeállította) A munkamegosztás fogalmáról. *Szociológia*, 1977/4: 556–571.
5. (szerkesztette) *An Overview of Social Research in Hungary*. Co-ed. Rudolf Andorka. Budapest: Akadémiai, 1978.
6. (összeállította) A funkcionális elemzésről. *Szociológia*, 1978/1: 125–141.
7. (összeállította) Az ideáltípusról. 1. rész. *Szociológia*, 1978/2: 275–287.
8. (összeállította) Az ideáltípusról. 2. rész. *Szociológia*, 1978/3: 455–470.
9. (összeállította) A teljesítmény-taktikázásról. 1. rész. *Szociológia*, 1978/4: 569–578.
10. (válogatta) Max Weber: *Gazdaságtörténet* Válogatott tanulmányok. Ford. és jegyz. Erdélyi Ágnes. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1979.
11. (összeállította) A teljesítmény-taktikázásról. 2. rész. *Szociológia*, 1979/1: 81–92.
12. (összeállította) Az önbeteljesítő proféciákról. 1. rész. *Szociológia*, 1979/2: 223–235.
13. (összeállította) Az önbeteljesítő proféciákról. 2. rész. *Szociológia*, 1979/3: 321–340.
14. (összeállította) A statisztikai általánosítások magyarázata. 1. rész. *Szociológia*, 1979/4: 511–528.

15. (összeállította) A statisztikai általánosítások magyarázata. 2. rész. *Szociológia*, 1980/1: 147–164.
16. (összeállította) Az uralom és hatalom fogalmáról. *Szociológia*, 1980/2: 287–296.
17. (összeállította) Az ökológiai tévkövetkeztetésekről. *Szociológia*, 1980/3–4: 459–476.
18. (összeállította) Az okság fogalmáról. 1. rész. *Szociológia*, 1981/1: 115–128.
19. (összeállította) Az okság fogalmáról. 2. rész. *Szociológia*, 1981/2: 245–262.
20. (összeállította) Az okság fogalmáról. 3. rész. *Szociológia*, 1981/3–4: 441–458.
21. (összeállította) A taxonómia alapjairól. *Szociológia*, 1982/1: 135–147.
22. (összeállította) A faktoranalízis alapjai. 1. rész. *Szociológia*, 1982/2: 283–300.
23. (összeállította) A faktoranalízis alapjai. 2. rész. *Szociológia*, 1982/3: 459–473.
24. (összeállította) Az út-elemzésről. 1. rész. *Szociológia*, 1982/4: 611–635.
25. (összeállította) Az út-elemzésről. 2. rész. *Szociológia*, 1983/1–2: 171–192.
26. (összeállította) Az út-elemzésről. 3. rész. *Szociológia*, 1983/3: 327–348.
27. (összeállította) Pozitivizmus és hermeneutika. 1. rész. *Szociológia*, 1983/4: 465–481.
28. (összeállította) Pozitivizmus és hermeneutika. 2. rész. *Szociológia*, 1984–85/1–2: 181–214.
29. (összeállította) Pozitivizmus és hermeneutika. 3. rész. *Szociológia*, 1984–85/3–4: 483–406.
30. (szerkesztette) *Economy and Society in Hungary*. Co-ed. Rudolf Andorka. Budapest: Karl Marx University of Economic Sciences Department of Sociology, Hungarian Sociological Studies 3., 1986.
31. (összeállította) A kontextuális elemzésről. 1. rész. *Szociológia*, 1986/1–2: 227–239.
32. (összeállította) A kontextuális elemzésről. 2. rész. *Szociológia*, 1986/3–4: 559–573.
33. (szerkesztette, válogatta, nyelvileg lektorálta) *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Ford. Csontos László. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Membrán könyvek 18., 1987.
34. (összeállította) A kontextuális elemzésről. 3. rész. *Szociológia*, 1987/1: 189–204.
35. (összeállította) Az alakzat fogalmáról. 1. rész. *Szociológia*, 1987/2: 325–335.
36. (összeállította) Az alakzat fogalmáról. 2. rész. *Szociológia*, 1987/3: 441–455.
37. (összeállította) A rész és az egész fogalmáról. *Szociológia*, 1987/4: 567–587.
38. (összeállította) *Szociológiai szöveggyűjtemény. I. kötet Szociológiatörténeti olvasókönyv*. Budapest: MKKE, 1989.
39. (összeállította) *Szociológiatörténeti szöveggyűjtemény*. Budapest: Aula, 1993.
40. (szerkesztette) *Általános módszertani szöveggyűjtemény*. Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia, és Szociálpolitika Tanszék, 1997, http://www.bkae.hu/szoc/doc/tananyag/bertalan/bertalan_modszertan.pdf.
41. (összeállította) *Szociológiatörténeti szöveggyűjtemény. I-II*. Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia, és Szociálpolitika Tanszék, 1997, http://www.bkae.hu/szoc/doc/tananyag/bertalan/bertalan_szocelm1.pdf, http://www.bkae.hu/szoc/doc/tananyag/bertalan/bertalan_szocelm2.pdf.

III. Közreműködői

1. (közreműködő) *Összefoglaló jelentés A kutatás és az ipar együttműködésének szociológiai feltételei című vizsgálatról.* Összeállította Farkas János. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézete, 1972 [sokszorosított].
2. (kontrollszerkesztő) Max Weber: *Gazdaság és társadalom.* A megértő szociológia alapvonalai. Ford. és jegyz. Erdélyi Ágnes 1.; 2/1.; 2/2.; 2/3; 2/4. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987; 1992; 1995; 1996; 1999.

KÖNYVEK

KÉRDŐJELEK, AMBIVALENCIÁK ÉS NEKIRUGASZKODÁS

CZAKÓ Ágnes

Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológiai és Szociálpolitikai Tanszék
H-1093 Budapest, Fővám tér 8.; e-mail: agnes.czako@uni-corvinus.hu

Laki Mihály–Szalai Júlia: *Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdasági és társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredforduló Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó, 2003.

Igazán szép és a szociológus számára irigyelhető vállalkozásba fogott a két szerző, amikor az alcímben jelzett ambivalenciák feltárására vállalkozott. A cím végén szereplő kérdőjel és a személyes hangú bevezető egyaránt megerősíti az olvasóban a várakozást: izgalmas dolgokat fog megtudni a nagyvállalkozókról és/vagy a polgárokról. A bevezető fejezetben rögtön el is olvashatja a vizsgálati dilemmák fő okait: vajon melyik tudomány nyelvén lehet jobban elmesélni a kilencvenes években lejátszódó tulajdonosváltás társadalmi körülményeit és következményeit. Nem szeretném skatulyákba szorítani a szerzőket, de aki valamelyest is ismeri a hazai gazdaság és szociológia témakörben végzett kutatásokat, tudja, hogy mindkét szerző a Marx Károlyon végzett, Laki Mihály inkább a közgazdaságtan, Szalai Júlia pedig inkább a szociológia nyelvén beszél. Vagyis remélheti az olvasó, hogy különféle metszetben láttatják a műben a jelenkori hazai polgárosodás és tulajdonszerzés sokszereplős tényeit és sokváltozós összefüggéseit. (Az olvasó kedvéért megjegyzem: a felvétel 2000-ben zárult.)

A mű meggyőzően logikus szerkezetben tárja elénk magát a kutatást. Bár tíz fejezetből áll, lényegében három nagy részből tevődik össze. Az első két fejezet a definiálás, operacionalizálás és a hipotézisek leírása. A következő hat fejezet az interjúk elemzése majd a két befejező rész a hipotézisekre adott „mozaik”-válaszok összefoglalása. Nem mellékesek azonban a csatolt mellékletek: az interjúkról készült pszichológiai elemzés Kő Natasa tollából, valamint a mintában szereplők személyes, anonim adatai és ezek összevetése egy nagymintás statisztikai felmérés (TÁRKI, 1997) mintájának alapmegoszlásaival. Mindez jól szolgálja, hogy az olvasó végig fegyelmezetten csak azokra a (nagy)vállalkozókra (és polgárookra) gondoljon, akiről a felmérés szól, ne térítse el gondolatait a mai ismert sztár-gazdagokról lépten-nyomon felbukkanó bulvár-értesülések sokasága.

A hipotézis-alkotást leíró fejezetek imponálóan széles irodalmi, szaktudományos áttekintő részeit olvasva teljesen átérezzük a szerzők félelmét, melyet azzal is kifejez-

nek, hogy „nekirugaszkodás”-nak nevezik a címben a definícióval foglalkozó fejezeteket. És itt is kérdéseket tesznek fel – maguknak, az olvasónak. Persze válaszokat is olvasunk, korábbi hasonló populációt és problémákat kutatók válaszait, melyek többé vagy kevésbé közelebb viszik a kutatókat például a (nagy)vállalkozó és a polgár fogalmak definiálásához vagy a történeti háttér-információk értelmezéséhez. Laki Mihály és Szalai Júlia szisztematikusan szedett össze (majdnem) minden publikációt, ami a vizsgált téma szempontjából érdekes lehet, s ebből biztos kézzel emeltek ki és rendezték okfejtésük alátámasztására az oda illő állításokat. A nagyszabású irodalmi háttér felvonultatásának van azonban kockázata: óhatatlan, hogy egyik-másik szerző bizonyos időszakban túlzottan hangsúlyos megállapításokat tesz, ám a vizsgálatból nyilvánvaló, hogy az *érvényesség* korlátozott (pl.: az (elő)privatizáció korszakában nagyarányú tulajdonos-cserélődés, vagy a politikai elit átalakulása). Ezt különösen hangsúlyozni kellene.

A megkérdezettek körét így jellemzik: „Többségi vagy kizárólagos hazai tulajdonú közepes és nagyvállalatokat irányító pozícióiban levő nagyvállalkozókat illetve meghatározó tulajdonrészrel és fontos vállalatirányítási beosztással rendelkező rész tulajdonosokat kerestünk fel” (24.o. és 6. lábjegyzet).

Vagyis az első fejezetben elemzett vállalkozó-definíciót úgy operacionalizálták, hogy a vállalkozások jellemzőiből kiindulva találtak rá a megkérdezendő személyekre – akik, mint később kiderül – nem egyöntetűen voltak lelkes partnerei a szerzőknek, vagyis a megkérdezettek közül a tényleg válaszolók 48 fős sokasága bizonyos értelemben egy „megszűrt” társaság, akik különböző megfontolásokból hajlandók voltak alávetni magukat az interjúkészítők információgyűjtő akaratának.

A szerzők maguk tárják elének a módszerből fakadó buktatókat. Például azt, hogy az éppen megkérdezett „esetleges történetet”, a saját narratíváját adja elő a rendszerváltással egy időben vele is megtörtént változásokról, eseményekről, vagy azt, hogy a privatizáció során és az elmúlt tizenöt év során rendkívül sok változás történt a vállalatok-vállalkozások tulajdonosi összetételében, a piaci részesedésük, profiljuk, szerkezetük, folyamatosan változott, vagyis az értelmezési keret állandó változásban volt, változott a kérdezettek erre adott reflexiója is, s mindezt egy visszaemlékezés formájában – sikeres pályájukra visszatekintvén – bocsátják a kutatók rendelkezésére.

A második „nekirugaszkodás”, vagyis a kérdezett csoport nagypolgári, rendi vagy osztály-tulajdonságainak megfogalmazása ugyancsak nehéz feladat volt. A történeti logika érvényesülését keresték: a formálódó piacon domináns szerepet kereső aktorok megfelelnek-e a „nyugatias” viselkedés követelményeinek. Tudtak-e, akartak-e polgárok lenni? (Ugyanezt kérdezhetjük ma, jelen időben is – *a recenzens megjegyzése.*) A 33. oldalon olvashatunk néhány önkritikus bekezdést arról, milyen naivan ítélték meg a piaci szabadság várható pozitív társadalmi hozadékát a szerzők. A gazdasági versenyben helytálló kemény vállalkozó, aki vagyonra tett szert, nem vált automatikusan, politikailag emancipált (állam)polgárrá, aki állampolgárságában rejlő kötelességeit és jogait is felismerte volna, s pláne nem lett kizárólag emiatt nyugatias, művelt a viselkedése, az életvitele.

A kutatási kérdés igen világosan az – írják –, hogy vajon képes-e a magyar társadalom a gazdaság átalakulása révén megszülető új elitvállalkozói réteg polgári teljesítménye révén „nyugatos” pályakorrekciót végrehajtani (31.o.).

Tanulságos leírások és filmszerű képek sorozata a polgárfogalom értelmezésének nehézségeit bemutató széles tabló. Az olvasó számára a fejezet végére világossá válik, hogy a magyar nyelv hogyan küzd – mint mondani szokás „leleményesen” – a politikai okokból nem kimondható fogalmak és tények kifejezésével. Modernizációról, felemás, relatív, szocialista polgárosodásról, elitekről szóltak a viták és kutatások, de idekeveredett a civilizáció, az urbanizáció tematikája, sőt a civil társadalom problémái is. A kutatások benne maradtak ebben a hagyomány-csapdában, nem lett világosabb a kép a mai napig. (Én nem hoztam volna szóba itt a Fidesz-MPP hivatkozott 2002-es Választási Programját, mert az az, amit a címe mond, tudományos értekezéshez semmi köze.)

A szerzők levonták a következtetést: „nem volt ‘konyhakészen’ átvehető empirikus fogalom” (42. o.) a polgár megjelölésére. Az imént említett szakirodalmi előzmények és egy Juhász Pál által adott definíció ötvözete mégis hasznosíthatónak bizonyult, lehetővé tette a kellően plasztikus operacionalizálást. Az említett definíció négy mozzanatot emel ki a polgárosodás, polgári magatartás lényegét megragadandó. Az első két mozzanatot: a polgár *egyéni megoldást* keres arra, miként kapcsolódik be a munkamegosztásba, ehhez fűződik igénye, hogy a közösségben *elismerést* szerezzen – a vállalkozói teljesítménye által is. A harmadik jellemző tulajdonság az üzleti, vállalkozói *kockázatvállalás*, a negyedik pedig az a szociológiai következmény, hogy el tud-e szakadni attól a *közöségtől*, mely számára adott volt, képes-e újat formálni. Ezek a tulajdonságok – írja az idézett szerző – a gazdálkodási közeg, érdekképviselő megteremtése céljából fontosak, vagyis tudatos szerepvállalásról van szó. A szerzők azonban nem csupán ezen definíció-elemek keresésére hagyatkoztak az interjútematikában. Sorra vették a referenciacsoportokat – kis- és középvállalkozók, menedzserek, többedik generációs kulturális értelmiségi elit – és ezek tulajdonságainak ismeretében remélték pontosítani a kérdezett csoport jellemzőit.

Látok némi ellentmondást: a szerzők a történelmi előképeket (és az abból levezethető tulajdonságokat) automatikusan tradíciónak tekintik, pedig azok legfeljebb minták lehetnek, ha előhívhatók az emlékezetből. A mai polgárinak vélt magatartás-elemek együttese a mai „nyugatias” viselkedésmódok és minták összetevőiből áll. Amit a mai emberek az Interneten, a TV-ben látnak, üzleti útjaikon a vendégségekben személyesen tapasztalnak, a tehetősek a külföldi utazásaikon, egzotikus nyaralásokon megélnék, a mai nyugatias életmód és viselkedés a mai társadalmi környezetből levezethető.

Annak illusztrálására, hogy milyen nehéz a feladat, – és másoknak okulásként – érdemes a recenzióban is megemlíteni néhány tény: ebben a populációban szó nem lehetett reprezentatív minta megkérdezéséről, a tájékozódó beszélgetések ugyanis igen nagy „rejtőzködési arányt” (értsd: válaszmegtagadást) jeleztek. A strukturált kérdőív feszes szerkezetét sem viselték volna el, tehát strukturált (mély)interjú lehetett használni. A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége Elnöke volt a kutatók segítője (51. o.), személyesen ajánlott, közvetített, de ez a segítség sem volt elég hatékony, hólabda-módszerre kellett váltani, s ismerősök ismerőseit tudták végül megkérdezni.

Bár az interjú témaköreit nem közlik a kutatók, a kész műből látható, hogy az életút(interjú) szerkezete maga adta a tematizálást. Eszerint épül fel az elemzés is: kiemelik a *család* mint felhajtóerő szerepét a vállalkozóvá válásban, a másik fontos

elemzési dimenzió a *tudás- és tapasztalatszerzés*. Részletes információkat gyűjtöttek a *tulajdonszerzés* körülményeiről és a megteremtett *vállalkozás működtetéséről*, a versenytársakkal való megbirkózásról. (Az interjúk feldolgozásában az Oral History-kutatások által immár itthon is ismert módszert alkalmazták.)

A megkérdezettek *családi háttérének* vizsgálata, vagyis annak kimutatása, hogy miként játszik szerepet a családi, szülői hagyomány, a látott minták, elvárások és kényszerek a jövőendő vállalkozó életében, talán a legizgalmasabb feladat ebben a kutatásban. A szerzők mesterien bánnak a történelmi háttéranyaggal, sokat tanulhatunk ebből és a soron következő fejezetekből. A családok háború utáni életét a 1949-től a forradalomig a diktatúra, majd ezután a felpuhuló diktatúra időnként keménykedő intézményei uralták. A szerzők ezt a korszakot a folyamatos kényszermozgás korszakának látatják szándékosan „alulnézetből”. Perpetuum mobile-korszaknak nevezik az időszakot, mely a történelmi emlékezetbe a meghurcoltatás, az egzisztenciális fenyegetettség, a politikai zaklatás, a családok folyamatos védekezési kényszerként vésődött be (62.o.). Másik szemszögből nézve – ezt én teszem hozzá – ez a korszak a magyar gazdaság és a politikai szabadságtól megfosztott társadalom ellentmondásos modernizációjának korszaka (iparosítás, a kényszer-kollektivizált mezőgazdaság fejlesztése állami programokkal a hatvanas évek elejétől, tervbontásból tervfelösszesítés, stb.) Így nézve kissé más megvilágításba kerül a kérdezetti kör. A válaszolók csoportjában ugyanis (2000-ben) a legidősebb 67 éves, a legfiatalabb 32 éves volt. Öten biztosan 1956 után születtek, és – ha jól számoltam – még legalább tíz vállalkozó éppen csak pár éves volt akkor. A háború utáni magyar társadalom mobilitási trendjét meghatározó gazdasági fejlődés dinamikus szakaszában született vagy egészen kicsi gyermek volt a vállalkozók majdnem fele, az ezt megelőző nagyon nehéz időkben már kisiskolás volt a többi. A család-történetek egyértelműen mutatják, hogy a nagyvállalkozók életében felmenőik *ötvenes-hatvanas években követett túlélési stratégiája a vízváltó*, nincs ilyen súlya sem a késő szocializmus kínálta lehetőségeknek, sem a háború előtről datálható családi örökség különbségeinek (64. o.). *A fölfelé törekvők*, a *szinten maradó* védekezők és az akkor átmenetileg *deklaszálódottak* csoportjai különböztethetők meg. A folyamatosan felfelé törekvők között vannak inkább az első generációs értelmiségiek közé tartozó válaszolók, a maguk csinálta sikeremberek. Aki pragmatikusan tekintenek az alkalmazkodás, a politikai megalkuvás-kényszerekre (ez nem a szerzők szóhasználata), könnyebben túlteszik magukat akár a családot megalázó sérelmeken, hajtanak és mennek előre. Az idézett szövegek szerint az interjúalanyok azért nem mélyednek el túlzottan a családi élettörténetek finom részleteiben, könnyedén siklottak át egy-egy történeten, anekdotákat meséltek. (Az itt közölt interjúrészletek egy hagyományos önéletrajz első bekezdéseit idézik, itt születtem, ekkor, anyám ez volt, apám az volt, ide jártam iskolába, amoda felvételiztem.) Adatokat idéznek a szerzők, meg azt, hogy a *kérdezett* miként értelmezi a helyzetet. A 37. lábjegyzetben rábukkanunk a magyarázatra: a kérdező természetesnek vette, ha az interjút adó nem mondja el, amit nem akar, például a családi megpróbáltatások kínos részleteit, félelmeit, az én-azonosságot zavaró tényeket. A családi indíttatás fejezet legdrámaibb részletei azok az interjúrészletek, melyekben a deklaszálódásban megroppant családok sorsának fordítói beszélnek el történetüket.

Az interjúelemzés különösen nehéz műfaj, azért is, mert a családi örökség részletei nem választhatók el könnyen a család tanulással kapcsolatos attitűdjeitől, így *a tanulás*

előmenetelben játszott szerepe itt is, ott is felmerül. A tanulás, az iskolázottság meghatározó szerepe több szempontból vizsgálendő: milyen szintű iskolai végzettség, milyen minőségű iskolában, milyen szakmában mennyire predestinál a kiugró (nagy)vállalkozói karrierre, sőt, az iskolázás kacskaringói, a kiigazítások, új ismeretek, új iskolák, képzések mennyire befolyásolják az előmenetelt. Az nem meglepő, hogy iskolázottság nélkül nem mentek volna semmire. A felsőoktatásba az adott időszakban bekerülni privilégium volt. A kérdés az, és ezt fejtik ki a szerzők, hogyan lehetett, hogyan tudták e privilégiumokat megszerezni. Ebben a fejezetben a hazai oktatásszociológiai kutatások eredményeivel ütköztetve láttatják a szerzők a vállalkozók képzési pályáit. Fontos tény is említene: a családok költözése a jó középiskolai oktatási intézményekhez való hozzáférést jelentősen megkönnyítette a kérdezettek számára. A (nagy)vállalkozók vizsgált köre szembeűnő deficitet halmozott fel a nyelvtudást illetően. Hosszan tárgyalják ezt az interjúalanyok – kicsit szégyenkezve emlegetik ennek fontosságát, s megtudjuk, milyen kreatív megoldásokkal pótolják nyelv-nem-tudásukat a vállalkozás alkalmazottainak tudásával.

Az V. fejezetben a *tapasztalva tanulás* szerepét részletezi az elemzés. A rendszerváltás előtti munkatapasztalatok – melyekről kisebb statisztikai táblázatok informálják az olvasót – milyen szervezetekből, munkapozitokról származnak? (Ki, hány munkahelyen, milyen munkahelyen, milyen foglalkozási életpályát futott be? Beosztottak voltak-e, vagy vezetők, párttagok voltak-e vagy sem mielőtt 2000-ben (nagy)vállalkozók lettek?) Itt éltek és boldogultak – ezt előlegezi meg az alcímben a szerzőpáros válaszként. A következő *Hálózatok* alcím kicsit több is, meg kevesebb is, mint amiről szólhatna, de az „ügyesség” és opportunizmus szép kis (pitiáner) eseteit meséli a 80-as évekből a mai nagymenők, akik akkor a válságmenedzselést próbálgatták. Ez az alfejezet dramaturgiailag jó előkészítője a következőnek, melyben a tulajdon megszerzésének módozatait részletezik a megkérdezettek. Természetes, hogy megértették, megismételhetetlen lehetőséget kínál számukra a történelem. Nehéz ebben a fejezetben összegezni a lehetséges összes módszert. A szerzők igazitják el az olvasót: kategóriákat állítottak fel, egyszerű statisztikákba sűrítik a válaszokat. A mai nagyvállalkozó vagy a saját cége privatizálásából juthatott vagyonhoz, vagy úgy, hogy abban is részt vett, és mellette maga is alapított önálló vállalkozást, vagy csak önálló kisvállalat-alapítással kezdődött a 2000-re fényesen felívelt karrierje. A megkérdezettek közül 10 ember 1989-ben már önálló vállalkozásban dolgozott, tehát csak 38-an voltak érdekeltek az állami vállalati privatizációban. A kis statisztikai táblázatok jól segítik az olvasót, az interjúrészletek pedig megerősítik az elemző kommentárok állítását: azok vettek részt a vállalatok magántulajdonba vételében, akik a cégekben benne voltak, valamilyen tisztséget töltöttek be, MSZMP-tagok voltak. Így a recenzióban olvasva ez nem túl nagy újdonság. De a szerzők úgy válogattak az elbeszélte történetekből, hogy az olvasó éppen ne ilyen sztereotip elcsépelet adatot lásson csak, hanem észrevegye: ezeknek az embereknek van szakmája, dolga, munkája, ambíciója, a teljesítményre büszkék, mindig oda igyekeztek, ahol még jobban megmutathatták, mit tudnak. A vagyonszerzés történelmileg felkínált lehetősége a sikeres munkát kínálja egyben, nem feltétlenül nyers harácsolás, rablás, amit az irigykedő arisztokratikus kívülálló hallani szeret. Interjú-részletekkel bőségesen „adatolt” elemzés következik a hitelfelvétel, a gazdasági tranzakciók változatos formáiról, arról a tudásról, ügyességről, mely a vállalkozókat igazán naggyá tette.

Az elemzésben itt nem kap elég hangsúlyt az operacionalizált polgár-vállalkozó fogalom kockázatvállalást illusztrálható eleme. Az elemzési logika – ragaszkodva az életút kronologikus kifejtéséhez – a vagyonszerzés lezárultával a piaci környezet változásainak történetévé alakul: elvesztjük a vállalkozót, marad a vállalkozás. Ez magyarázza talán azt is, miért pont a *külföldiek* (értsd: külföldi tulajdonú cégek) jelennek meg a hazai nagyvállalati növekedés és a fennmaradás esélyeinek formálóiként. Értjük, hogy a külföldiek az igazán komoly versenytársak, nagyobbak, erősebbek, személytelenek – és persze ők a megkérdezettek referenciacsoportja, de nem csak a külföldiekkel versenyez egy (nagy)vállalkozó, hanem mindenkivel, aki a piacon van, vagyis egymással is szembeállnak. A megkérdezettek sokféle ágazatban, piacon tevékenykednek, nem lehet, hogy ágazat-függő a külföldi kontra magyar versengés? Honnan jön ez a törzsi szemlélet? Hogyan játszanak a hazai helyismeret-előnnyel? Az interjú-szövegekből ítélve ezek a témák kínálták a lehetőséget a nagyvállalkozóknak, hogy értékeljenek, értelmezzenek, minősítsenek jelenségeket, panaszkodjanak – egyszerűen elvegyék az elemzők kenyerét. A fejezetet záró *Óvatos értékelés* című összefoglalóban meg is fogalmazzák kételyeiket a szerzők.

A két utolsó fejezet a nagy empirikus anyag máának szóló összegzése: *Vállalkozói ethosz és mindennapi élet* és a *Zárszó*. Őszinte állítás következik: nincs egyértelmű válasz arra a könyv elején feltett kérdésre, vajon polgárok-e az ezredforduló hazai nagyvállalkozói. De még nincs befejezve a munka, most következik a recenzió elején említett négy mozaik-szerű reflexió, melyek visszautalnak a hipotézisekre. Az életutak igenis a *tradicionálistól eltérő* megoldások sorát mutatták a karrier megvalósításában, első, jobbak vagy mások akartak lenni, mint a többiek. A vállalkozás (mint tevékenység) *polgárias vonásait* összegző mozaikkocka a vállalkozói erényekről szól. Ezek az emberek alkotó (majdnem szülői) felelősségével tekintenek teremtményükre, a vállalkozásra, mintha az egy élőlény lenne. A következő beillesztett mozaikkocka a nagyvállalkozók családjában átörökített értékek és szerepmegvalósítás elemzése. A házasságról, a feleségekről és gyermekekről szóló vallomásokból ennek mechanizmusait fejtik fel a szerzők. A *publikus terekről* (3. mozaikkocka), vagyis a vállalkozók piacon kívüli megnyilatkozási terepeiről igazán meghökkentő részleteket ismerünk meg, mit gondolnak az állami beavatkozásról, a versenysemlegességről, a civil kurázsiról, hogyan jótékonykodnak, szponzorálnak-e vagy adományoznak inkább, stb. A legnehezebb lehetett az életmód, fogyasztás, társas viszonyok értelmezése (4. mozaikkocka). A szerzők és a szemérmes interjúfelvevők a nagyvállalkozók rejtőzködő attitűdjét nem tudták megtörni. Ezt az interjúszituáció „hivatalos” körülményeivel magyarázzák. Óvatosan kérdezem: nem lehetett volna a hivatali helyiség „díszeiből” olvasni? És a kérdezett öltözéke, inge, töltőtolla, zakója, frizurája, cipője, órája, szemüvege mit üzent volna? (Bevallom, nekem biztosan külön ki kellett volna képeztetnem magam, hogy képes legyek dekódolni a „hivalkodó” javak jelentését, hiszen a nagyvállalkozók egymásnak jeleznek, nem a szociológus kérdezőnek.) Ennek a csábításnak ellenállt a szerzőpár.

Jó szerkesztői ötlet volt a pszichológiai elemzés elkülönítése a törzsszövegtől. A pszichológiai elemzés aláhúzza a legfontosabb állításokat. Nem volt irigylésre méltó helyzetben Kő Natasa; elemzése „hozott anyagból” készített munka, az életútinterjúk pszichológiai szempontból releváns részleteire volt kénytelen hagyatkozni.

És végül: a könyv elegáns, puha kötésű, ám a fedelet rafináltan megduplázták a szélesen behajtott füllel (nem rongyolódik el). A fülön olvassuk, hogy a borítót Rippl-Rónai József *Lajos és Ödön* című portré-festménye díszíti. Két elegáns ötvenes úr – a festő testvérei – néz szembe velünk. Ilyenek ők, a száz évvel ezelőtti polgárok? Nyári kép: Lajos tört-fehér Borsalino-kalapban, fehér ingben, mellényben, sötét barnás zakóban ül, könyökét támasztva szivart tart kezében, mutatóujján gyűrűt visel, nyírt szakálla és ápolt bajusza van. Ödön kicsit testesebb alkat, fehér nyári mellényes öltönyben, hajtókéjén piros virág, nyakában kékes nyaksál-nyakkendő, arany óravagy csiptetőláncot és gyűrűt is visel, a fején sárgásbarna széles karimájú nyári kalap. Kaposváriak, az igazgató tanító fiai. (Polgári) foglalkozásuk szerint Lajos pénzügyi-igazgatási számvizsgáló, Ödön vasutas állomásfőnök. Hivatalnokok. Sokasodnak a kérdőjelek.

VALLÁSOSSÁG-TÖRTÉNET ALULNÉZETBŐL

KAMARÁS István

Veszprémi Egyetem, Antropológia és Etika Tanszék
H-8200 Veszprém, Wartha V. u. 1.; e-mail: kamarasi@t-online.hu

Bögre Zsuzsa: *Vallás és identitás*. Budapest–Pécs: Dialog Campus Kiadó, 2004.

Igaza van Tomka Miklósnak abban, hogy ha a vallás és a vallásosság alakulásáról többet tudunk meg, az egész társadalomra vonatkozó tudásunk is növekszik. Ugyanígy a vallásosság hazai történetének alaposabb megismerése történelmünk alaposabb és pontosabb megismerését teszi lehetővé. Bögre Zsuzsa hiányosságai ellenére is hézagpótló műve ezeket a célokat szolgálja. A szerző élettörténetekből igyekszik kiolvasni nem csak a vallásosság és az identitás, hanem a makroszint (a diktatúra társadalmá) és a mikroszint (az egyes ember élete), valamint történelmi távlat és az egyéni életsors közötti összefüggéseket. Ez az „alulnézet” egyben „belülről-nézet” is, hiszen az élettörténet egyben „lélektörténet” is. Mindehhez a szociológiai és legalább a szociálpszichológiai megközelítés összekapcsolása szükséges. (Legalább, mondom, hiszen olykor – például a kihagyások, elhallgatások és befejezetlen mondatok esetén – még a mélylélektan segítségére is rászorulna a szerző.)

Nem találtam magyarázatot arra, hogy miért *Élettörténetek a diktatúrában (1948–1964)* lett a könyv alcíme. Nem csak az okoz gondot, hogy a diktatúra tovább tartott, hanem az is, hogy a feldogozott élettörténetek rendre jóval tovább tartanak, nem egyszer napjainkig, ráadásul a legjelentősebb fordulópontok némelyike éppen 1964 után következik be. (Megjegyzem, a könyv alapjául szolgáló disszertáció címe még *Társadalmi-politikai változások hatása a vallásos identitás alakulására Magyarországon (1948–1990), különös tekintettel az 1948-1964 közötti időszakra* volt, ami kétségkívül jóval pontosabb. Még ez a „neobarokk” cím is tovább pontosíthatott volna imígyen: „és a katolikus humán értelmiségre”, tudniillik az 50 fős mintából 42-en diplomások, s közülük 30 humán diplomások. Igaz, hogy a legszembetűnőbb változások többnyire 1964-ig következtek be a kutatók által kérdezettek életében, de korántsem András volt az egyedüli, akinek életében „az igazi fordulat 1971-ben következett be” (76. o.).

Könnyen védhető az a szerzői szándék, hogy az élettörténeteket a nagy történések kontextusába helyezze, csak az a baj, hogy az írásmű szociológiai (pontosabban vallás- és politikaszociológiai) és szociálpszichológiai (az identitás, a magatartás, a viselkedés, az életút és az életstratégia szociálpszichológiai megközelítésének) szövegei nem csengenek össze eléggé. A kelet-közép-európai állam-egyház kapcsolat bemutatása indokolatlanul részletező, de az elegánsan és okosan megírt *Szekularizáció* fejezet is kilóg a szöveg egészéből. E helyett talán e fejezet Tomka M. gondolataira támaszkodó utolsó bekezdését kellett volna néhány oldalon kifejteni, vagyis azt, hogy „a

nyugati típusú szekularizációval szemben a 'szocialista modernizáció' a vallás és az egyház sajátos fejlődési modelljét hozta létre", amelyben „az állampárti centralizáció erőltetett jellege éppen erősítette egy hagyományos ellenpólus létét, s ezzel éppen ott biztosította a vallás/egyház funkcióját, ahol a nyugati típusú szekularizáció megszüntette azt” (37. o.). Már csak azért is, mert ez az igen meggyőző modell szolgálhat talán legmegfelelőbb magyarázatául a könyvben bemutatott életsorsokra és vallásosság-történetekre. Jól érvel a szerző az „államosított egyház” koncepciójával szemben, s jó érzékkel használja Tomka M. kétvágányú (a hivatalos és a földalatti) egyház metaforáját, elfogadva azon megállapítását, hogy „a két vágány egyes képviselői időnként maguk is úgy vélték, hogy a barikád két oldalán állnak, s ilyenkor egymás ellenére hoztak döntéseket, máskor viszont a kettészakadás csupán látszat volt, mert a színpalak között összefogtak az egyház érdekében”, de két vágány közötti cinkos összefogásra való rövid utalást nem tartom elegendőnek.

Nagyon hiányzik a szociálpszichológiai szöveget megalapozó elméleti fejezet, melyben a szerző tisztázná az identitás, a magatartás, a magatartási stratégia, a viselkedés és az életstratégia, valamint az élettörténet általa használt értelmezését és ezek viszonyát. Leginkább az élettörténet és az identitás viszonyának tisztázása megnyugtató, *Tengelyi Lászlónak* köszönhetően: „Identitásunk tehát az önmagunkról alkotott képünk megszüntetésének és megőrzésének szükségszerű játéka, amely élettörténetünk sorseseeményeinek kimondásakor születik meg. Az élettörténet és az identitás tehát nem egy és ugyanaz, de egymás nélkül nem kaphatna értelmet egyik sem” (46–47. o.). Meglehet, magatartás és magatartási stratégia helyett megfelelőbb lett volna viselkedésről és viselkedési stratégiáról beszélni. Hol alkalmazkodási, hol magatartásstratégiáról beszél Bögre, az alkalmazkodási stratégiát pedig „a sorsfordulók közötti viselkedésmóddal” azonosítja. „Ha az identitás folyamatosan változó társadalmi valóság, ami az élettörténetek megjelenítésével ismerhető meg, akkor jogosan tehető fel a kérdés, hogy milyen értelemben beszélünk magatartástípusokról és milyen vonatkozásban identitásokról?”, veti fel a szerző, amire azzal válaszol, hogy „az életútból kiemelt szakaszok ezért inkább nevezhetők magatartási stratégiának, mint identitásoknak”, majd hozzáteszi: „másfelől az identitás alakulása a részletes élettörténetben jeleníthető meg, annak összes gazdagságával”. Meggyőzőbbnek érezném, ha a szerző a magatartási stratégiát a viselkedésével cserélné föl.

Egy másik elméleti alapot is hiányolok: a mű (és címe) másik kulcsszavának, a vallásosságnak alaposabb megvilágítását. Nagyobb figyelmet érdemelt volna az élet-interjúk elemzésében is – *Bourdieu*t parafrázálva – az élettörténet-főhősök (és persze szüleik) vallási alaptökéjének részletesebb bemutatása. Másként alakulhat egy élettörténet (s benne az egyén vallásosság-története) rutinszerűbb vagy személyesebb, felszínesebb vagy mélyebb, spontánabb-érzelmebb vagy tudatosabb, szuggesztív mintával rendelkező vagy azt nélkülöző, csak a nagyobb vagy emellett kisebb közösséghez is kötődő vallásosság esetén.

Magának a vallásgyakorlásnak – *Geertz* fogalmát használva – 'sűrűbb leírása' is elkeltnél volna, hiszen a nyilvános templomba járás mellett létezik az otthoni intim és/vagy rejtett vallásgyakorlás számos formája is. Előfordulhat, hogy a templombajárási rutinszerűbb és az otthoni vallásgyakorlás a mélyebb és tudatosabb. Olykor hasznos lett volna az értékrend és az értékrend-változás kategóriájának használata is, ugyanis a ké-

szen kapott életút mintákban (Bögre ezt a kifejezést használja) mint értékrend-mintákban a vallás csaknem mindig szerepel, de eléggé eltérő „helyi értékekkel”. Van olyan értékrend, melyben a vallási érték szerepel az értékhierarchia csúcsán, de olyan is – például Andráséban, aki soha sem tartotta magát vallásosnak –, melyben a becsület és a munka. Izgalmas kérdés, milyen értékek alapján vett részt András „szívesen és teljes odaadással” az úttörőmozgalomban, melyben szerinte „nem folyt a marxizmus-leninizmus erőszakolása”, melynek azonban „ettől függetlenül ideológiai töltete volt” (75. o.). Kérdéses, nem sommás-e egy kicsit Bögrének az a megállapítása, hogy „András pragmatista módon alkalmazkodott a társadalom elvárásaihoz, nem foglalkoztatták elvi kérdések, mert nem tartotta magát vallásosnak”, hiszen András számára a munka és becsület (és szerintem több egyéb érték is) „elvi kérdés” volt.

Itt kell említést tenni a jó érzékkel kiválasztott és alapjában véve jól működő élet-történeti módszer korlátjairól. Igaz, roppant jellemző egy-egy elmondott történetre az, ahogyan elmondják, s legalább annyira az, amit elhallgatnak, elharapnak, mint amit ki-mondanak. Magam, tapasztalataimra is hagyatkozva, jónak vélem az élettörténet-mondatást az intenzív interjú módszerével kombinálni: az élettörténet kulcsfontosságú részleteit vegyíteni – akár annak meg-megszakításával – a kérdésekkel való „körbejárással” és a mélyben maradottak „kibányászásával”. Jó néhány esetben az olvasó egyszerűen nem érti, hogy a kutató miért nem törte meg a történet csendjeit egy-két kérdéssel. Mintha Bögre is érzékelné ennek szükségességét, amikor ezt írja „az elemző a szöveg szokványossága miatt átsiklana családi háttér bemutatásán, ha előzetesen ellenkező információja nem lett volna a család anyagi helyzetét illetően”. A „szöveg szokványossága” nyilván igen fontos jellemzője a vizsgált elbeszélőnek, de ha nem lenne a kutatónak előzetes információja, akkor módját kell ejtenie (vagy az élettörténetet megszakítva, vagy annak befejezése után a megfelelő szakaszhoz visszatérve) a családi háttér felderítésére. Míg a doktori disszertációban még szerepelt a tartalmi és módszertani előzmények – igaz, eléggé hiányos – bemutatása, ebből a könyvből ennek érdemi bemutatása fájdalmasan hiányzik.

A könyv kétharmadát kitevő *Magatartásstratégiák élettörténetek alapján* című fejezet a maga 14 életútjával kétségtelenül igen gazdag, de kidolgozottságát tekintve eléggé egyenetlen. Míg *a társadalmi változások nyertesei – a vallásosság elhagyói, a társadalmi változás vesztesei – a vallásosság nyílt őrzői és a társadalmi változás hasznosítói – a vallásosság elrejtői* fejezetekben három-három, addig *a társadalmi változáson kívül maradók – a vallásosság nyílt őrzői* fejezetben – ki tudja miért – öt élettörténet szerepel. Míg 13 életút 6-9 oldalas, Zia élettörténete 28 oldalas. Ez utóbbi kommentár és elemzés nélküli szöveg, a szerző csupán fejezetcímekkel tagolta (némi jóindulattal: értelmezte) azt. A könyvben nem jelzi Bögre, miért tett kivételt. Feltételezésem igazolódott: kérdésemre elismerte, hogy: „Zia egy mesemondó volt, s követtem M.T. véleményét, hogy a nagyon jó anyagba ne nyúljunk bele.”

Úgy vélem, ezt megtehetné volna *Csalog Zsolt* (de ő sem tette meg!), a szociológus-szociálpszichológus kutatónak eminens feladata a szépség bódulatából felocsúdni, s elemezni. Amikor elemez – annak ellenére, hogy briliáns meglátásai is vannak –, akkor sem mindig meggyőző. Úgy érzem, a bemutatott „apparátus” és kategóriarendszer korántsem fedi le a történetek életanyagának gazdagságát. A négy fejezet négy tí-

pust sugall, ám ezekbe a skatulyába az élettörténetek nagyobb része nem igen illik bele.

A szerző által alkalmazott kevésbé árnyalt értelmezési rendszert természetesen kiválthatta volna az induktív módszer, az életútszövegek pszichológiai, szociálpszichológiai, pszicho- és szociolingvisztikai és szociológiai elemzése, vagy a Geertz által alkalmazott sűrű leírás. Ezek azonban csak eléggé mellékesen és esetlegesen jelennek meg, pedig úgy tűnik, hogy a szerző eléggé jól felkészült az identitás és az életút szociálpszichológiájából. Így aztán ezek az életútszövegek gyakran illusztrációvá válnak, jócskán sérülve sémákba gyömöszölődnek, máskor pedig az olvasóra marad az elemzés. Rendre elmarad a tény és a fabula elválasztása, az interjúalanyok elbeszélő módjainak „leleplezése”, dekódolása. Míg a bíráló időnként örömmel regisztrálja a szerző tipizálási remeklését, telitalálatnak érzi pompás intuícióit és magyarázatait, máskor – és sajnos, többször – erőszakoltnak és rövidre zárónak, iskolásnak és szájbarágósnak érezzük értelmezéseit. (Olykor elemzés helyett egyszerűen „prózában” ismétli meg az interjúalanyok árnyalt, olykor ihletett, szinte költői szövegeit.)

A társadalmi változás nyertesei – a vallásosság elhagyói típus bevezetésében szerepel, hogy ők „a vallásos értékrendnek hátat fordítottak”, ugyanakkor a szerző nem utal arra, hogy nagyon különböző vallásosságnak fordítottak hátat, már csak a nagyléptékű térképet nézve is: egészen más volt a helyzet nagyvárosban, Palócföldön vagy Békés megyében, más az egykori kisbirtokosok, más az egyházi nagybirtokon cselédek körében (ahol a papok nagyon sokak szemében elnyomó uraknak számítottak). Nincsen eléggé tisztázva, hogy mit jelentett nyertesnek vagy vesztesnek lenni. Igazi nyertes-e, akiből viszonylag nagy hatalmú falusi VB-titkár vagy szürke kis megyei tanácsbíró lett, ha nem érezte magát igazán jól a bőrében. Nevezhető-e a vallásosság (sic!) elhagyójának az, aki így emlékezik: „A munkám közben is sokat imádkoztam. Ha valamit el akartam érni, valakivel tárgyaltam Ave Maria-t mondtam a szemébe nézve.” Jó, jó, mondhatjuk, ez a tipikus eszköz-vallásosság, csak hogy ez nagyon sok vallásában maradó hívőt is jellemez. Ezekből az élettörténetekből (meg a magam által készített több mint száz életinterjúból) azt olvastam ki, hogy a vallásgyakorlat elhagyása az esetek többségében nem járt együtt a hit elhagyásával, de még a vallásosság, sőt az otthoni vallásgyakorlás elhagyásával sem. Azt is tapasztaltam, hogy egy új hit (például humánus társadalmi igazságosságban való hit) felvállalása sem mindig érdekvezérelt, hanem sokszor értékvezérelt döntés. Amikor leírja azt a mondatot, hogy a hatalom ideológiájával nem, de annak gyakorlatával azonosultak, együttműködtek, jelezni kellene, hogy a gyakorlat egészével kevesen azonosultak, és hogy az együttműködők közül sokan sok mindenben nem működtek közre. (Például a könyvtárosok jelentős része levette ugyan a polcra a betiltott könyveket, de eldugta, s a bátrabbak pult alól kölcsönözték is őket.) Az sem mindegy, hogy aki az ideológiával azonosult, abból mivel. András, „aki gyermekkorában templomban járt, gimnazistaként KISZ-tag¹ volt, ’56 előtt úttörőcsapatot vezetett, ’56-ban egyetértett a forradalmárokkal, ’56 után úttörőtáborot szervezett” (68. o.), korántsem egyszerűen köpönyegforgató, vagy identitását gátlástalanul váltogató, ugyanis az úttörővezetés, a DISZ- vagy KISZ-, a nőbizottsági- és a szakszervezeti tagság – ezt sok-sok példával tudom igazolni – számos esetben

1 ’56 előtt csak KIMSZ vagy DISZ-tag lehetett!

nem volt más, mint hatásos mimikri, olykor éppen a rendszer tudatos és hatásos átverése. Nem csak azért rejthette el a vallásos ember meggyőződését, hogy megfelelhessen a hivatalos ideológiának, hanem konspiratív, a rendszert megtévesztve, palira véve is. Több esetben a dolgozat olvasója elől rejtve maradtak a belső, lényegi történések. Gyanítom, hogy András esetében a vallás életének nem „természetes”, hanem rutin-szerű részét képezte. „A történet alapján azt mondhatnánk”, írja a szerző András kapcsán, de nem egészen világos, hogy melyik történetre gondol: az András által „megírta” vagy az általa rekonstruáltra. Ha András világosan megfogalmazza (ami persze lehet múltja „lakkozása”) az úttörőmunkával kapcsolatban, hogy „az én elméletem az volt, hogy az kimondottan táborozás, kirándulás, a gyerekek gyakorlati munkájának irányítása, szeretet a szülők és kollégák iránt” (75. o.), akkor ezt nem elegendő úgy kommentálni, hogy „András ambivalensen viszonyult a kommunista rendszerhez” (75. o.). Úgy érzem, András végül is belepréselődik egy előre gyártott skatulyába, melybe illik is, meg nem is. A tipizálás természetesen szükségképpen szögletesít, amit az olvasónak tudomásul kell vennie. Akkor nehéz a helyzete, amikor a típust bemutató egyetlen példa nem eléggé meggyőző.

József életútjának értelmezésében is látok rövidre zárásokat és bizonytalanságokat. A szerző úgy véli, hogy József pályájában nagy törést okozott, hogy nem lett püspök. Nem tudjuk meg, hogy akart-e egyáltalán az lenni, hiszen a szerző csak plébános társát idézi, aki kispap korában biztos püspököt látott benne. Nekem inkább úgy tűnik, hogy József töretlenül dolgozott embertársaiért, híveiért, az egyházért. A szerző értelmezésében ez nem válik el élesen, a két különböző dimenzió keveredik: József (eléggé ókonzervatív) egyházképe és a rendszerhez való egyértelműen negatív viszonya. Sajnos Loránd (akit személyesen jól ismerek, és én is készítettem vele életútinterjút) egzisztenciális kríziseibe sem avatja be eléggé a szerző az olvasót.

A társadalmi változás hasznosítói – a vallásosság elrejtői típus egyik megtestesítőjének (Erzsébetnek) példájával kapcsolatban jegyzem meg, hogy sokaknak éppen templomba nem járni volt komoly áldozat. A vallásosság kifejezése és ápolása valamint a személyes érvényesülés közötti döntés esetén meg kell különböztetni a nyilvános vallásgyakorlat és az otthoni rejtett, de intenzív „ápolás” közti különbséget.

Az összegző fejezetben jó néhány, érvekkel alátámasztott és kellőképpen árnyalt megállapítás szerepel: „Az önmegtartás és az alkalmazkodás nem egymást kizáró folyamatok, mert a társadalmi cselekvés szintjén a kettőt össze lehet és kell is egyeztetni.” „A hivatalos elvárás létezése nem az jelenti az egyensúlyozó számára, hogy nem lehet a személyes identitást megőrizni, hanem azt, hogy mindig ki kell spekulálni, hogy ezt hogyan lehet megtenni.” „Az időszakos felfüggesztés nem jelentette a vallás direkt megtagadását, de az egyházi vallásgyakorlat beszüntetése szükségszerűen együtt járt a vallásosság privatizálódásával.” „A belső irányítású ember (...) a világ sokféleségével szemben egy egynemű világot képviseltek, s abban hittek, hogy az egynemű világ visszaállítható (...) Ez a típus nem vette észre, hogy akik számára tanú akart lenni, példává válni, azok már alig tudták követni.” (182–185. o.) Bögre könyve korántsem hitbuzgalmi apológia, hanem igazi szociológiai szakmunka, mégis szerepe lehet abban, hogy formálja azon olvasói attitűdjét, akik a kommunista diktatúrával szemben hitüket megrázó hősökkel és áldozatokkal szemben másodrangú hívőnek tekintik az „alkalmazkodókat” és az „ügyeskedőket”, akikről Bögre igen bölcsen így ír:

„Az egyensúlyozó magatartásmódnál tudatosult, hogy a gyermekkorban megélt egy-nemű kultúra hirtelen megváltozott, hogy a társadalomban – egy erőteljes politikai hatalom nyomására – hirtelen nagyon különböző helyzetek és elvárások jelentek meg. Itt következett be annak a felismerése, hogy ezekkel a helyzetekkel lehet és kell zsonglorködni. Ez egyrészt nagyon komoly társadalmi tanulási folyamatot követelt, másrészt általa nagyon magas szintű tudást és ügyességet lehetett kifejleszteni.”

A magam kutatásai alapján igazolhatom, hogy az összefoglaló táblázatban (183. o.) szereplő típusok valóban léteznek, de még a katolikus humán értelmiségiek körében is jó néhány másmilyen is akad, talán nagyobb sokasággal, mint a táblázatban szereplők. Ilyenek például azok, aki társadalmi-politikai változásra először hitvallóként válaszolnak, majd később csak hitmegőrzőként vagy alig vallásosként folytatják. Ilyenek a vallásukat megtagadó, elvesztő, majd hiányától szenvedő és visszatérők vagy megtérők. Ezek egyik része valamiféle alternatív civil mozgalomból kanyarodik vissza a valláshoz és egyházhoz. Külön típust alkotnak a baloldali vagy a kommunista eszmék humanista értékeivel hittel azonosulók, akik számára a szeretet marad a központi érték, akik inkább valamiféle szeretetvallás hívei, mint kommunisták. Voltak szép számmal olyanok is, akik számára a földalatti vallási mozgalomban való részvétel elsősorban jó kaland volt kamasz- vagy ifjúkorukban, és olyanok is, akik számára ez nem vallási, hanem politikai indíttatási tett volt.

Felemásra sikeredett a könyv befejezése. Egyfelől egy remek kérdéssel, mely egy újabb kutatás hipotézisét alapozhatja meg: „Statikus vagy változó identitás?”, másfelől – nagy kár – egy eléggé jellegtelen utószóval. Egy profi szerkesztő ugyancsak nagy hasznára szolgált volna a kéziratnak. (Az impresszum alapján nem volt ilyen.) Egy dolog ugyanis egy sikeresen megvédett disszertáció és más dolog egy könyv, még akkor is, ha az egy komoly *Studia Sociologia* sorozatban jelent is meg, inkább szűkebb, mint tágabb olvasóközösségnek. Csakhogy én nagyon szeretném, ha ezt a könyvet szélesebb – a pedagógusokat, lelkészeket, a média munkásait magába foglaló – közönség olvasná. Ők, bizony, megérdemelték volna egy jobban szerkesztett könyvet, a szerző pedig megérdemelt volna Tomka Miklós mellett (ő volt a könyv egyetlen, de a könyvről lefelejtett lektora) egy másik, a vallásosság-történeti alulnézetek még eredményesebb feltárásában segédkező szociálpszichológus lektort is.

FÉLÚTON A NORMÁVAL TÖRŐDÉS ÉS A TÖRŐDÉS NORMÁJA KÖZÖTT

KELEMEN Gábor

Pécsi Tudományegyetem, BTK Szociális Munka Tanszék
H-7624 Pécs, Rókus u. 2; e-mail: krammkele@axelero.hu

Foucault, Michel: *Abnormal: Lectures at the Collège de France 1974–1975*.
London: Verso, 2003.

A kötet, amely Michel Foucault Collège de France-ban „abnormális” címmel 1975-ben tartott előadásait foglalja magában, nemcsak a szerzői név, de a téma révén is számíthat a társadalomtudományok területén és a segítő szakmákban tevékenykedők érdeklődésére.

A 43 éves koráig országról országra zarándokló, „tárca nélküli” tudós 1970-ben kapott katedrát. 1971-től haláláig, 1984-ig (az 1977-es alkotóévet kivéve) minden évben egy-egy új kutatási témakörben tartott egyetemi előadásokat. A mindig túlszűfolt teremben magnófelvétel készült az előadásokról. A könyv e felvételek átirta anyaga.

Kevés olyan kategória ismert, mely annyira hozzátartozna a szociológia önazonosságához, társadalom- és emberképéhez egyaránt, mint a *norma* fogalma. Jóllehet a szociológia funkcionális, konfliktus-orientált és interakcionista nézőpontjai több alapfeltevésekben eltérnek egymástól, abban egységesnek tekinthetők, hogy az embert valamennyi irányzat elsősorban normavezérelt, viselkedésében szociális szabályokhoz igazodó, értékeken alapuló normákat követő társadalmi lénynek tekinti. A norma tehát sarkalatos társadalmi tény. A 19. század mérvadó társadalomtudósainak zöme (pl. Ferdinand Tönnies, Henry S. Maine, Emile Durkheim, Max Weber, Georg Simmel) mindenképp a premodern agrártársadalomból a modern ipari, városiasodott és bürokratizált társadalomba történő átmenet társadalmi normákat érintő következményeit próbálta megfogalmazni. Szinte mindannyiukról elmondható a normateremtés szándéka is, amennyiben a modernitás hatásában több szempontból negatív kísérőjelenségeinek (elidegenülés, anómia, bürokratikus racionalizáció, individualizmus, antropocentrizmus, nacionalizmus, militarizmus, stb.) leírásában, a társadalmi fejlődés melletti morális elköteleződés vezette őket.

Noha a rossz történelmi szerepét megfogalmazó Hegeltől, a rombolónak látszó erők hasznosítható vonásait felismerő Marxon át, a negatívumban rejlő társadalmi funkciót és hasznot észretevő Durkheimig jelentős tudósok foglalkoztak az *abnormalitás* történelmi és társadalmi szerepével, az abnormalitás fogalmának reflektív, szemléletet meghatározó elemzését, mélyreható értelmezését Foucault végzi el. Foucault előadássorozatában megpróbálja összefűzni és egységes keretbe helyezni az abnormalitás modern fogalmának kialakulásához vezető elemeket. Kutatási eredményei tartalmukat tekintve is igen fontosak.

Ugyanakkor eme abnormalitás-kutatások módszertani sajátossága az, hogy erőteljesebb bennük a *genealógiai*, mint az *archeológiai* perspektíva. Foucault munkásságában – aki ekkorra már egy egész nemzedék szellemét hozta mozgásba – 1969 óta volt megfigyelhető az a gondolati küzdelem, melyet a szubjektum ismeret- és lételméleti helyének újra-meghatározásáért vívott. E fordulópont személyes vetülete az élet delének kritikus időszaka, amikor – C. G. Jung szerint – valamennyien szembekerülünk a „merre tovább?” kérdéssel. Különösen fontos lehetett ez a problematika egy Nietzsche gondolkörében élő gondolkodó számára. Ám a „válj önmagaddá!” intelmét megfogalmazó, minden régi értékünk átértékelésére bujtogató Nietzsche világa olyan labirintus volt, melyből nem valamely közösség, hanem a szellemi összeomlás, az elmebaj felé vezetett kijárat. A személyes fordulat közvetlenül az 1968/69-es egyetemi diákmegmozdulások után kezdődött. Az akkoriban Tunéziában tanító Foucault lemaradt a nyugati diákok „forradalmáról”. Így csak a média révén értesült arról, hogy a bátor és eredeti gondolkodás hőseiként számon tartott kritikai értelmiségiek számos vezetője miként viselkedett konformista filiszterként és futamodott meg a gyakorlati kiállítás feladata elől. Volt aki – abban reménykedve, hogy majd a „struktúrák és nem az emberek csinálnak történelmet” – egyszerűen „elbújt”; míg mások látványosabb módon mutatták meg azt, hogy a gyakorlat helyett inkább az elméletet választják. Th. W. Adorno például megjelent ugyan a tüntető diákok előtt, sőt nyílegyenesen a mikrofon felé indult, de közvetlenül előtte elkanyarodott és a legközebb álló ajtón az épületbe iszkolt. Ama radikális gondolkodók zöme, akiknek filozófiája a feudálonológiai keretből való kitörést hirdette, tudniillik annak tőrhetlenségét, hogy a többség szenvedjen kevesek jóléte miatt, most az élet és mű közti választásként tekintett a diákság régi proletárforradalmak iránti nosztalgiákat idéző felkelésére; és a művet választotta.

A diákmegmozdulások után kialakult az ifjúkori eszményeikkel való kapcsolatukat megőrizni akarók „68-asok”-nak nevezettek csoportja. Foucault fokozatosan módszertant váltva veszi fel a mindennapi élet és az intézmények elemzésének ifjúkori, később elejtett fonalát. A módszertani irányváltással feltehetően ugyanúgy meglepte a szakembereket mint önmagát. Eladdig szinte nyilvánvalónak tűnt, hogy a tudás feltételeit vizsgáló Foucault számára az „archeológiai” (a diskurzus, a beszédmód által meghatározott gyakorlatot, a tudást meghatározó rendet a vonatkozó szövegarchívumok feltárása révén kutató) módszer az, amit érdemes megőrizni és fejleszteni a változó tárgyú kutatásokban. A pszichiátria és a medicina történetének archeológiai vizsgálódása nyomán helyezkedett arra az álláspontra, hogy egy-egy történeti kor meghatározott tudásformához, kulturális kódokhoz kötődő rendjének, intézményeinek és gyakorlatának kialakulása nem univerzális érvényű lineáris fejlődés, hanem sajátos helyi értékű mutációszerű megszakítottságok eredménye. *A bolondság története* (1961), valamint *A klinikai orvoslás születése* (1963) című könyvek megjelenése után fordult érdeklődése a pszichiátria és medicina partikuláris tárgykörén túlmutató új terület, az „ember” modern filozófiai konstrukciójának témája felé. Foucault két nagy – gondolkodásmódot és társadalmi rendet átalakító – megszakítottságot ismert fel a „rendszer” helyett az embert mértékké tévő reneszánsz kort követően: a klasszikus (a 17. század közepén kezdődő) és a modern (a 19. század elején induló) korszakot. Második nagy alkotói periódusának reprezentatív művei *A szavak és a dolgok* (1966), és a periódust lezáró *A tudás archeológiája* (1969), továbbá a *Mi a szerző?* (1970) monda-

nivalója összecsengett a filozófia nyelvi fordulatát katalizáló nézetekkel. Habár ő maga sosem vált valamely irányzat hívévé, kritikusai az embernek, mint ismeretelméleti szubjektumnak a halálát előre jelző Foucault-t a monoidentitás lehetetlenségét, a plurális személyiség fragmentáltságát, cseppfolyósságát, annak narratív keretben történő folyamatos feltalálását, de- és rekonstruálását tárgyaló posztstukturalista gondolkodók kiemelkedő képviselőjének rangjára emelték. Éppen ennek az elismertségnek köszönhető, hogy 1969 végén – a külföldi tanítás (Svédország, Lengyelország, Nyugat-Németország, Tunézia) és Franciaországon belüli oktatói „ingázás” hosszú vándorévei után – a híres Collège de France-ban kapott tanszéket.

A '68-at követő módszerváltás mögött szemléletváltás – foucaulti fogalommal élve: új *problematizálás* – áll. Jürgen Habermas sztoikusnak nevezte az archeológiai tekintet. A sztoikus életfilozófia egyik fő sajátossága a *túlélő* mentalitás. Bizonyos fokig ezt a mentalitást őrizte meg később a csupán a gondolkodás, de nem az intézmények megváltoztatását célul tűző humanista hagyomány. A hatalomtól és hatalmi intézményektől való függetlenséget eszményítő humanisták ellenpontjaként fellépő reformerek viszont éppen fordítva, a gondolkodásmód megváltoztatása nélkül törekedtek az intézmények átalakítására. Foucault archeológiája a humanista tradícióhoz kapcsolódott, amennyiben az általa „ellen-tudománynak” nevezett etnológiából és pszichoanalízisből merítette erejét. Az archeológiai módszer egyrészt önnön kultúránk idegen szemével történő etnológiai vizsgálata, másrészt a S. Freud nyomán „belső idegen államunkként” felfogott történelmi és társadalmi tudattalan napvilágra hozatala. Míg a társadalmilag elismert dolgokat az elutasítottal szemben elsőbbséget élvezőnek feltételező Durkheim-t Foucault szemléletileg a negatív és pozitív jelenségek egyidejű magyarázatára törekvő Lévi-Strauss révén igyekezett túlszárnyalni, addig a bolond és épeszű közt minőségi különbséget vélelmező pszichopatológiai iskolát a normális és patológikus közt csak fokozati, de nem minőségi különbséget látó freudizmus által törekedett meghaladni. Csakhogy a strukturalista gondolkodás a szubjektum eltűnéséhez, ezáltal módszertani antihumanizmushoz vezet. Az izolált egyén elfojtásainak tudatosítására koncentrálnak a pszichoanalízis pedig a társas cselekvés szempontjából inkább bénítja, mintsem ösztönzi a szubjektumot. S amint ezt a '68-as események mutatták, nem nyitott társadalmi cselekvési teret a represszív (elfojtó) hatalom Herbert Marcuse és Erich Fromm által kidolgozott elmélete sem.

A képviseltek érdekeitől elszakadó, elsősorban politikailag és gazdaságilag erőteljes csoportok igényeit kiszolgáló, a társadalmilag diszkrimináltakról tudomást sem vevő képviselők demokráciát a társadalmi problémák megoldására önmagában erőteljesnek tekintő, a pártpolitikában nem bízó Foucault nem elégedett meg az egyetemi professzori státusz egzisztenciális biztonságával. Ellenkezőleg, az addig gyökértelen, csak szellemi otthont építeni képes tudós számára személyes üggyé válik a praxis kérdése. A praxis azonban elválaszthatatlan az értékektől, az erkölctől és az ezeket megvalósító szubjektumtól.

A modern fejlődés előfeltétele az addig összefonódott területek differenciálása, felosztása. E folyamat eredményeként emancipálódott politika és a tudomány az erkölctől. Az előbbi Machiavelli, az utóbbi Descartes és Galilei munkásságának eredményeképpen. S e folyamathoz tartozik a minden személyt egyenlően és elidegeníthetetlenül megillető emberi jogok kötelességektől független megjelenése és

társadalmi védelme. Foucault arra a felismerésre jutott, hogy a szekularizált világban immár az erkölcs szorult védelemre a tudománnyal, politikával és joggal szemben.

Ekkor kerül a cselekvő szubjektum a cselekvési térhez jutó Foucault érdeklődésének középpontjába. A kihívás nem kevesebb, mint az önnön gondolkodásrendszeréből kiiktatott szubjektum visszaszerzése, egyúttal lemondás saját addigi, szinte kanonizált elméletének igazolásáról. A hatalmat és a szubjektumot problematizáló új kutatási program élete végéig tart majd. Az új cél: megmutatni azt, hogy az emberi test és a népesség normalizálására irányuló diszciplináris társadalom hatalmi technikái és hatalmi hálózata terében, miképpen jött létre az önmagával én-technológiák révén törődő modern individuum. Minthogy a tudományt nem annyira a téma, mint a módszer teszi, magától értetődő a módszertani megújulás. Módszertanilag a Friedrich Nietzsche (ld. *A morál genealógiája*, 1887) nyomán *genealógiának* elnevezett – a tudás és hatalom modernkori összefonódása társadalmi tudattalanba süllyedt előtörténetének feltárását célul tűző – kutatói megközelítés révén a „jelen történetének” megírására vállalkozik. Ekkor még nem tudni, hogy amiatt hátrált-e vissza a régi területre, hogy lappangó erőt mozgósítva, erejét és lendületét visszanyerve, majd újra nekirugaszkodhasson egy másféle nyelvfilozófiai szintézis létrehozása érdekében, vagy pedig egész gondolkodásmódját érintő újrakezdésről van szó. Az új feladat véghezviteléhez Nietzsche műveiből merített inspirációt. Ám, amíg módszertanilag Nietzsche továbbfejlesztőjévé vált, addig szemléletében és praxisában elhatárolta magát tőle. Munkáját részben a Nietzschevel való azonosulás és ellenazonosulás, rokonszenv és bírálat dialektikája hozta mozgásba. A gyengéket megvető, anti-plebejus Nietzschevel szemben, Foucault nem az emberek elvi egyenlőtlenségéből indult ki, hanem az egyenlőtlenségek csökkentésének kérdése izgatta. Az egyenlőség növelésének eszközét a plebejus ellenállásban, a társadalmi mozgalmak által megvalósítható – nem diktatórikus – kulturális forradalomban látta. A praxis konkrét terét keresve, azt – ellentétben pszichoanalitikus barátjával, Jacques Lacannel – nem az egyén szimbolikus terében, hanem a civil közösségek társadalmi mozgalmaiban találta meg. A „infámis” helyzetű emberek sorsa az erkölcsi fejlődés szempontjából a legfontosabb közügy, vélte a becsületüket veszített, megszégyenített, megalázott, abnormálisnak bélyegzett emberek sorsának megváltoztatása érdekében fellépő különféle társadalmi mozgalmakhoz csatlakozó Foucault. Ez azt jelenti, hogy a hatalom története elválaszthatatlan a társadalomból kizárt, elveszetteknek tekintett abnormális emberek történetétől.

Foucault tehát abba a civil társadalomba helyezte a bizalmát, melynek létezésével nem számoltak a modern társadalom megálmodói. A civil társadalom virágba borulása a szociológia 19. századbeli kialakulásával párhuzamos. Mivel az új közösségi formák kibontakozása a régi, főként rokonsági-bázisú kapcsolatok felbomlásával járt együtt, a pozitívumokhoz képest a negatívumok észrevételére fogékonyabb emberek a közösség eltűnéseként élték át a folyamatot. Hasonló jelenségnek vagyunk tanúi az 1950-es évektől egészen napjainkig, amikor, miközben számos új együttélési, dialogikus módszer, s ehhez kapcsolódó pszicho- és szociotechnika alakult ki, az emberek a nukleáris család bomlási folyamata és a – hegeli meghatározás szerint – egyetlen uralkodó szenvedéllyel jellemezhető modern embertípus erodálódása miatt (mely embertípus, paradox módon ma főként a terrorista alakjában testesül meg) a szubjektum eltűnéseként élik meg a változást.

A hetvenes évek elején előbb a börtönviszonyok megváltoztatásáért küzdőkkel, a melegek jogaiért harcolókkal és a kelet-európai disszidensekkel szolidáris, majd a késő modern korszak kezdetét jelentő olajválsággal egyidőben (1973) elméletileg és gyakorlatilag egyaránt visszatért pályakezdésének fő témaköre, egy nem konformista embercsoport, az *abnormálisként* konstruált pszichiátriai betegek vizsgálatához.

Mind a börtönkutatásokban, mind a pszichiátriai kutatásban, a civilizáció folyamatát (1937) elemző Norbert Eliashoz hasonlóan, nemcsak azt vizsgálta, hogy a modern külső *normalizáló* (erkölcsi felszólító erővel bíró normákat hatalmi műveletek révén létrehozó és fenntartó) társadalmi kontroll miképpen vált automatizált, belsővé tett fegyelemmé, de azt is felismerte, hogy a modern individuum éppen ennek a normalizáló gyakorlatnak köszönheti a létét.

Az „abnormális” című egyetemi kurzus célja annak bemutatása volt, hogy a különböző normateremtő folyamatok egymásra gyakorolt hatásának eredményeként miképpen jött létre és miben áll az abnormalitás modern fogalma. Az előadásorozat egyúttal alkalmat adott Foucault addigi kutatásainak genealógiai módszerrel történő újraszintetizálására. Foucault sokoldalúan dokumentált vizsgálatai alapján arra a következtetésre jutott, hogy a korabeli vizsgáló, mérő, osztályozó, kizáró és felügyelő kontrollmechanizmusok a 19. század végére a „degeneráltak” három nagy tudományos formakörét hozták létre. Ezek a következők: a biológiai eredetűnek felfogott torzszülöttek, az élettani kórháttérűnek tekintett fegyelmezetlenek és a pszichoszexuális zavarként értelmezett onanizálók csoportja. Az „abnormális” személyek közös jellemzője, hogy nem illeszkednek be a modern oktatás, illetve diszciplináló társadalom normatív rendszerébe. Foucault tárgyalásmódja esszészerű. Rendre egy-egy, az adott téma szempontjából mellékesnek tűnő kérdés (pl. a vadászok közösséget védő feladatának megszűnése az agrártársadalom létrejöttével; a leprakórházak funkciójának átalakulása a lepra európai visszaszorulása után; a gyónás medikalizálódása a szekularizált társadalomban) szűk kémlelőnyílásán át pillant rá valamely problémára, majd a látószöveget tágítva jut el a tárgykör alapkérdéseire. Alapvető következtése az, hogy a nemcsak elnyomó, hanem lehetőségeket teremtő, tehát produktív hatalom a kontroll révén biztosít egyfajta eltorzult, „übüeszk” (cinikus és kegyetlen) törődést. A kötet az abnormalitás technológiát létrehozó pszichiátria tükrében elemzi és tárja fel az elidegenült, übüeszk törődés vonásait. Nemcsak azt mutatja meg, hogy a modern korban miképpen telítődött racionalitással a hatalom és a személyes törődés dimenziója egyaránt, hanem azt is igazolja, hogy e három témakör és ezek intézményesült szférái: a tudomány, a politika és az erkölcs dimenziói visszavezethetetlenek egymásra.

Foucault nem használta a *trianguláció* Norman K. Denzin által bevezetett fogalmát, ám önnön fejlődésében az adott jelenséget különféle nézőpontokból és különféle perspektívák metszéspontjában vizsgáló interdiszciplináris trianguláció megvalósítójává vált. A szubjektum alapvető szükséglete, hogy normálisnak érezze magát. A normalitást alátámasztó, stabil normákat kínáló vallási rendszerek meggyengülése után a szubjektumra szakadt saját normái választásának és ápolásának feladata. Albert Camus *A pestis* című regényének tanúsága szerint az emberek hajlamosak maradtak arra, hogy a pestis elmúlása után is annak normái szerint éljenek. Az embereknek szakadatlanul újra kell teremteniük a normalist, egyébként megbolondulnának, véli Camus. Nem mindegy azonban, hogy kontrolláló módon törődünk-e a normákkal, vagy pedig az etika önálló dimenziójában valósítjuk meg az önmagunkkal és másokkal törő-

dés feladatát. Az „abnormális” előadássorozat befejeztével Foucault elméleti munkássága és tevékenysége mind inkább erre a kérdésre, a törődő és szolidáris emberi kapcsolatok elevenen tartásának és megújításának feladatára összpontosult. Ez a kérdés, melynek megválaszolásában Foucault a kisközösségek, ezen belül a sorstársi közösségek társadalomalkotó szerepét hangsúlyozza, véleményem szerint, nem csupán saját szellemi fejlődésében volt nagy jelentőségű, hanem igen fontos a társadalomtudományok számára is.

„KÖNYVTÁROSOK VALLOMÁSAI” SZEBB JÖVŐRŐL ÁLMODUNK...

BÁRSONY Katalin

egyetemi hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szociológia Szak
H-1118 Budapest, Pázmány P. sétány 1/a.; e-mail: katabarsony@yahoo.com

Nagy Attila–Péterfi Rita (szerk.): *A feladatra készülni kell. A cigányság kulturális beilleszkedése és a közkönyvtár.* Budapest: OSZK–Gondolat, 2004.

A tanulmánygyűjtemény statisztikai dokumentációval és mélyinterjúk segítségével – sokszor szépirodalmi igénnyel – mutatja be a romák kulturális beilleszkedésének folyamatát. A könyvhöz az a felismerés szolgált apropóul, hogy sem a köz-, sem a felsőoktatás önmagában nem alkalmas a kulturális és nyelvi hátrányok felszámolására (Lisko–Havas–Kemény 2002). Sokszor a beilleszkedés nehézségei, a korlátozott nyelvi kódok használata, a rossz szociális körülmények vezetnek azokhoz a buktatókhoz, amelyek a romák olvasóvá válását akadályozzák. Az okok közül is talán az a leghangúlyosabb, hogy a könyv s vele az írásbeliség nem épült be a mindennapokba a roma gyermekek szocializációja során. A máig szóbeliségen alapuló, sokszor mitikusnak tartott, ismeretlen roma kultúra és a többségi társadalom kultúrája közötti híd megépítésében különös szerepet játszanak a könyvtárosok, hiszen ők örködnék az írott kultúra kincsei felett. Színes képekként jelennek meg a kötetben szereplő tanulmányok. Igyekeznek egy adott település, városrész roma lakosságának könyvtárhasználati szokásait a maguk teljességében megragadni. A tanulmányokat mélyinterjúk egészítik ki, személyes vallomásokból tudhatjuk meg, hogyan alakult ki egy elfogadó gondolkodásmód az itt említett könyvtárosokban, a sokszor előítéletes helyi légkör ellenére.

Nagy Attila *Azért vagyunk, hogy közvetítsünk* című tanulmányában a nyolcadik kerület Kálvária téri Szabó Ervin könyvtárban Zöldi Hedvig könyvtárossal készített interjút. Megindító volt olvasni, mennyire elhivatottan keresi a lehetőségeket a könyvtáros, hogy olvasóvá tegye a kerületben felnövekvő gyermekeket. Zöldi Hedvig elmondása szerint: „*Kétirányú kapcsolat kell a többségi társadalom és a romák között. Hiszen, ha megismerjük egymás kultúráját, sokkal jobban megértjük a másik viselkedését, például a könyvtárban.*” A gyerekek hátrányait leküzdeni vágyó könyvtáros-pedagógus korábban nyári olvasótáborokat szervezett a gyerekeknek, ahol készségfejlesztő játékokkal, tanulással, egymás megismerésével telt idejük.

Szilágyi Irén *Cigányoknak mécsvilága* című munkája a Hajdú-Bihar megyében élő romák könyvtárral kapcsolatos szokásairól, olvasótáborok szervezéséről számol be. Mindamellet az integráció lehetőségét itt a szerző hangsúlyos módon az identitás megőrzésében látja. Nagyon fontos elveket állít középpontba a tanulmány, melyekből kiviláglik, hogy az egészséges identitás, a kulturális sajátosságok szépségében, ismeretében gyökerezik. „*A cigány folklórnak, a cigány alkotóművészetnek, a nemzeti em-*

lékezet és a történelem részét kell képeznie, nem elegendő a kulturális alkotásokat kuriózumként, elkülönített cigány kultúráként feltüntetni.” Ezen sorok szellemében igyekeznek bővíteni a könyvtárosok a romákkal kapcsolatos irodalmat: apró községekben, elszigetelt településeken – Told, Sáránd, Bedő, Bihartorda – hoznak létre kisbibliotékákat. Kiemelésre méltó az a kezdeményezés is, amelynek segítségével roma közéleti személyiségeket, művészeket hoznak el a könyvtárba. Ezek a személyes találkozási alkalmak érdekes kulturális hidak építését teszik lehetővé.

Vraukóné Lukács Ilona *Cigányság a végeken* című írása egy önvallomással indul, amelyből megismerhetjük a szerző sorsát, az utat, amely elvezette a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei roma lakosság és a könyvtár kapcsolatának tanulmányozásához. Ebben az írásban élettel teli, előremutató ötletekkel találkozhat az olvasó: biblio-buszos program, cigány írók cigány gyerekek között, cigány vers- és prózamonddó verseny. A szerző részletesen bemutatja azt a rögzös utat, amely a finanszírozás kérdéseitől a kiállítás megvalósításáig elvezetett. Nagyon tanulságos lehet megállapítása, mely szerint a roma nők sokkal többen járnak könyvtárba, mint a férfiak. Hodászon, ahol az oláh cigányok nagyon vallásosak – írja a szerző –, a görögkatolikus templomokban az egész istentisztelet románész, vagyis cigány nyelven zajlik.

Harmat József *A remény egy szigete* című írása Baranya megyei körképet ad. Lankó József alsószentmártoni lelkész munkásságát, valamint gyarapodó egyházközösségének világát mutatja be. Például a Szent Márton óvodát, amelyet roma gyerekek számára tart fenn az egyházmegye. A tanulmányban helyet kap a Collegium Martineum, mánfai bentlakásos intézménye és a pécsi Gandhi Gimnázium is. Lankó József szavaival élve: „*A cigányok integrációja csak felelős cigány értelmiség létrejöttével valósulhat meg.*” A cél eléréséhez nyújtanak segítséget az említett intézmények. Az olvasónak az a benyomása adódhat, hogy Baranya megyében az intézmények tekintetében évtizedekkel előrébb járnak.

Péterfi Rita és Szűcs Hajnalka a Szabolcs megyei Uszka településen végzett kutatómunkája elénk tárja a szabad keresztény egyház integráló szerepét, ebben az értékvalósággal küszködő magyar cigány közösségben. A romák életét, mindennapjait teljes mértékben megváltoztatták az egyház hitelvi. Új normarendszer alakítja életüket, amelyben biztos pontként jelenik meg a hit, a felebaráti szeretet és a segítségnyújtás. Az emberek életét, szórakozását, állami törvényekről, házasságról való gondolkodását is meghatározza a gyülekezet. A közösség ereje, az összetartás gyümölcseként lassan lehetővé válik a többség és kisebbség békésebb együttélése ezen a településen. Zsoldos Géza tiszabecsi iskolaigazgató szerint a gyülekezet ifjú tagjai jobban megfelelnek az iskolai kihívásoknak is. A hodászi, uszkai, alsószentmártoni példán tovább haladva fontos kiemelni az egyházak talán eddig nem teljesen felismert integráló szerepét.

Kardos Ferenc roma könyvtáros, a nagykanizsai Halis István Városi Könyvtár igazgatóhelyettese, írásában két különböző aspektusból látja a könyvtár és a romák kapcsolatát. Valószínűleg éppen ezért az ő írásában fogalmazódik meg legletisztultabb formában a probléma: vagyis, hogy különböző státuszokkal rendelkeznek a könyvtárhasználók. A könyvtáros ennek megfelelően eltérően viselkedik a különböző státuszú könyvtárhasználókkal. A könyvtárosok részéről külön erőfeszítést és odafigyelést igényelnek a roma olvasók – nem etno-specifikusságuk, hanem az írásbeli kultúrától való távolságuk miatt. A személyes kontaktus elengedhetetlen a későbbi olvasóvá váláshoz.

Péterfi Rita *Könyvtár és Tanoda Ózdon* című tanulmányában – a kötet pozitív példái mellett – egy elég kilátástalan helyzet rajzolódik ki Ózdon, amely a félreértések elkerülése végett még mindig uralkodó kép Magyarország településein. A korántsem megoldott pénzügyi problémák többször előkerültek az interjúkban. Az ózdi Tagore Tanodában az interjú készítésének idején nincsen fűtés, a téli hónapokban járunk, így a tanulás-tanítás sem lehetséges... Hiába a városi könyvtár segítő keze, ha a forráshiány miatt nem tudnak fűteni. Váradi Gábor, az ózdi tanoda munkatársának vallomásából kitűnik, hogy a tanoda egy működni kész kezdeményezés, ahol a pedagógusok önkéntes munkája, elhivatottsága elindított valamiféle kitörést ebből az állapotból.

Végül Landauer Attila bevezető tanulmányáról ejtenék néhány szót. A szerző közérthetően, a témával először találkozó olvasó számára is követhetően írja le a magyarországi romákról szóló eddigi kutatásokat. Az ismertető három szálon fut: történelmi, nyelvészeti, szociológiai megközelítéseket alkalmaz. A *Problémavázlat* című összefoglalóból kiderülhet számunkra, hogy a különböző roma csoportoknak eltérő nyelvi és szocio-kulturális hagyományai vannak. A csoportok sokfélesége miatt sokszor nehéznek tűnik a romák megismerhetősége, a szerző ebben nyújt segítséget. Alapfogalmakat próbál tisztázni, anyanyelv, kulturális sajátosságok, lakóhely, hagyományos mesterségek szerint tipizálja a magyarországi roma csoportokat. Átlátható rendszerezése megkönnyíti a téma feldolgozását, mégis szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a pontosság igénye nélkül ábrázol bizonyos összetett folyamatokat: utalnék a cikkben „naív tudomány”-ként meghatározottakra. Kovalcsik és Réger Zita naív tudományról szóló elmélete (Rostás Farkas György és Karsai Ervin: *Ósi cigány mesterségek és foglalkozások, A cigányok hiedelemvilága* című könyveinek hatására) egy etnicizáló, tudományoskodó irodalmi gyakorlattal szemben született.¹ A *Kritika*-beli cikket és a naív tudományról szóló elméletet megjelenése után már többen bírálták, többek között Szuhay Péter antropológus. Kovalcsik és Réger Zita nyomán Landauer Attila is éles határvonalakat von „a tudomány” és a népi elbeszélés között. Egy olyan nép esetében azonban, amely a szóbeli kultúra, a mítoszok, mesék világából szerzi meg önazonosságát, identitását talán nem célszerű ilyen éles határvonalak meghúzása. Talán az éles határvonalak meghúzása okozhatta, hogy ismertetőjéből kimaradt Bari Károly etnográfus kiemelkedő munkásságának ismertetése, mint ahogy hiányérzetet kelt a hivatkozásokban sem szereplő Michael Stewart (1994), Judit Okley és Patrick Williams (2005) műveinek megemlézése is.

A *Feladatra készülni kell* című tanulmánygyűjtemény 2004-es megjelenése óta a könyvtárosok pozitív kezdeményezései tovább folytatódnak. Így valósulhatott meg Nógrád megye tíz kistépelülésének általános iskoláiban, hogy a Romaversitas egyetemista hallgatói tolmácsolták a roma kultúra gyöngyszemeit.

IRODALOM

- Lisko I.–Havas G.–Kemény I. (2002): *Cigánygyerekek az általános iskolában*. Budapest: Új Mandátum–Oktatókutató Intézet.
- Stewart, M. (1994): *Daltesztvérek*. Budapest: T-Twins/MTA Szociológiai Intézet: Max Weber Alapítvány.
- Williams, P. (2005): *Cigány házasság*. Budapest: L’Harmattan.

¹ Lásd: *Kritika*, 1995/2: 31–34.

3-6-12: AVAGY ÖSSZEFOGLALÓ MŰVEK A DISKURZUSELMÉLET TERÜLETÉRŐL

GÉRING Zsuzsanna

PhD-hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológiai és Szociálpolitikai Tanszék
H-1093 Budapest, Fővám tér 8.; e-mail: gzs@index.hu

Mills, Sara: *Discourse*. London and New York: Routledge, 1997.

Wetherell, M., Taylor, S. and Yates, S.J. eds.: *Discourse Theory and Practice*. London: Sage Publications, 2001.

Titscher, S., Meyer, M., Wodak, R. and Vetter, E.: *Methods of Text and Discourse Analysis*. London: Sage Publications, 2003.

A 'diskurzus' a kortárs társadalomtudományi irodalom egyik alapfogalma. Használata már-már elengedhetetlen, ha valaki friss, haladó, korszerű – vagy egyszerűen csak divatos – szeretne lenni. Ennek következményeképpen azonban tartalma meglehetősen szerteágazó és nehezen megfogható. Van, aki az írott és az elmondott szöveg közötti megkülönböztetésre használja; van, aki szövegek összefüggő rendszereként tekint rá; van, aki átfogóbb, adott téma szempontjából releváns szövegek, események, viszonyok összességeként tárgyalja; de olyan is akad, aki egyszerűen az – esetleg divatjamúltnak tekintett – 'diszciplína' fogalmát helyettesíti vele.

Ebbe a szétfolyó értelmezési mezőbe próbál némi rendet vágni az a három könyv (is), amelyekről az alábbiakban szó lesz. Természetesen fellelhetők további összefoglaló művek is a témában, a kiválasztás szempontja azonban egyfelől a társadalomtudományi megközelítés elsődlegessége,¹ másfelől a terület áttekintésének szisztematikussága, rendszerezettsége és valamilyen szintű tömörsége,² harmadrészt pedig az átfogó jelleg volt.³

- 1 Szemben például a nyelvészeti irányt előtérbe helyező könyvekkel, mint például: Schriffin, D. ([1994.] 2002): *Approaches to Discourse*. Oxford: Blackwell; vagy Brown, G.–Yule, G. ([1983] 2003): *Discourse Analysis*. Cambridge University Press; vagy a médiakutatás területével, melyről egy kiváló áttekintő kötet: Marris, P.–Thornham, S. eds. (1999): *Media Studies. A Reader*. Edinburgh University Press.
- 2 Itt mindenképpen meg kell említeni Teun A. van Dijk munkásságát, aki két átfogó sorozatot is szerkesztett a diskurzusanalízis témájában, melyeknek egyik deklarált célja a multidiszciplinaritás, azaz a sokszínűség és változatosság felmutatása volt. Ez olyannyira sikerült, hogy ezek a művek kettő, illetve négy kötetet ölelnek fel, ezért bemutatásuk önmagában túlmutatna e recenzió keretein. A művek: van Dijk, T.A. ed. (1985): *Handbook of Discourse Analysis*. 4 vols. I. *Disciplines of Discourse*. II. *Dimensions of Discourse*. III. *Discourse and Dialogue*. IV. *Discourse Analysis in Society*. London: Academic Press; valamint van Dijk, T.A. ed. (1997): *Discourse Studies. A Multidisciplinary Introduction*. 2 vols. London: Sage.
- 3 Ennyiben kimaradtak jelen elemzés keretei közül a különböző irányzatokon – többé-kevésbé – belül maradó, vagy konkrét területre koncentráltó diskurzuselméleti könyvek, mint például Fairclough, N. ([1989] 1998): *Language and Power*. London: Longman; vagy Wodak, R.–Meyer, M. eds. (2002): *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage Publications; Burton, F.–Carlen, P. (1997): *Official Discourse. On Discourse Analysis, Government Publications, Ideology and the State*. London: Routledge & Kegan Paul; és még sorolhatnánk.

E közös tulajdonságok ellenére mindhárom kötet más-más módon közelít a témához, és más-más formában próbálja megfoghatóvá, értelmezhetővé tenni a diskurzuselméletet. A kötetek különböznek mind célkitűzésüket, mind szerkezetüket tekintve, amely eltérések azonban inkább szélesítik, mind zavarják az olvasó rálátását a témakörre. Ugyanis, míg Sara Mills a fogalommagyarázatból kiindulva elmélkedik a diskurzus jelentéséről és különít el az értelmezési lehetőségeken belül *három alapvető jelentésmezőt*, addig Wetherell és társai a diskurzuselméleti megközelítéseket és eljárásokat *hat elméleti tradícióra* építve tárják fel, bemutatva mind az elméleti alapokat, mind a releváns kutatási irányokat és kezdeményezéseket; míg végül a Titscher–Meyer–Wodak–Vetter kvartett a témában fellelhető *tizenkét módszer* ismeretével foglalkozik némi fogalmi és módszertani bevezető után.

A következőkben ezt a három megközelítésmódot járom körbe, mindig a leginkább releváns könyv nyomán, összevetve vele a másik két összefoglaló/bevezető mű felfogását is.

3 ALAPVETŐ JELENTÉSMEZŐ

Sara Mills könyvének (1997) deklarált célja elkülöníteni a diskurzus fogalma körüli jelentésmezőket, melyek a különböző diszciplináris struktúrákban való használat során tapadnak hozzá. Három nagy átfogó területet jelöl meg: elsőként a *cultural theory*,⁴ a kritikai elmélet, illetve az irodalomelméleti alkalmazást; másodikként a mainstream nyelvészeti irányt; míg harmadiknak a szociálpszichológia és a kritikai nyelvészet terepét azonosítja.

A könyv szerkezetét tekintve ugyanakkor nem ezt a felosztást követi, ami véleményem szerint némileg megnehezíti az áttekinthetőséget. A bevezető nagyon szemléletes képet ad a diskurzus-fogalom használatának sokféleségéről, majd a szerző nő vázolja célkitűzését és röviden bemutatja a három jelentésmező legfontosabb sajátosságait. A továbbiakban azonban érdekes módon nem ezen „hármasság” mentén halad, a bevezetőt követő két fejezet ugyanis alapvetően Foucault munkásságával és diskurzuselméletével foglalkozik. A könyv egyik nagy erénye ugyanakkor, hogy bár erősen foucault-i kötődésű, nem áll meg itt, hanem felvillant röviden néhány olyan pontot, ahol ezt az elméletet erős kritikák érték. Az – erősen „foucaultista” – elméleti alapozás után Sara Mills egy-egy fejezet szentel a diskurzuselmélet és –elemzés két fontos és aktuálisan a társadalomtudományi figyelem középpontjában álló területen való alkalmazásának: a feminista, valamint a kolonialista, poszt-kolonialista elméletek és a diskurzuselmélet kapcsolatának.⁵ Végül az utolsó fejezetben – mintegy keretes szerkezetként – visszatérnek a bevezetőben említett jelentésmezők, de azon belül is alapvetően a nyelvészeti megközelítés, és annak kritikájából a szociálpszichológiai és a kritikai nyelvészeti gondolatrendszer kidolgozása tűnik gondosabbnak.

4 A *cultural theory* kifejezést a továbbiakban is ilyen formában használom, mert úgy gondolom nehéz egyértelmű és pontos fordítást adni rá – vagy legalábbis tudomásom szerint nincs még széles körben beazonosíthatóan elterjedt magyar megfelelője.

5 Ezek bemutatására ezen írás keretein belül nem teszek kísérletet.

Ennek megfelelően a *kritikai elmélet/cultural theory/irodalomelmélet* mező jellemzésekor a szerzőnő nem vizsgálja az e körbe sorolt szerzők – Foucault, Barthes, Bahtyin, Benveniste és Pecheux – elképzeléseit külön-külön, hanem csak a közös jellemzők bemutatására szorítkozik, úgyismint

- a diskurzus institutionális természete, ami arra utal, hogy a diskurzust alkotó megnyilatkozások nem elkülönülten léteznek, hanem a társadalmi környezet által meghatározottak;
- a más diskurzusokba való beágyazottság, ami arra hívja fel a figyelmet, hogy egy diskurzus soha nem elszigetelten jön létre, hanem más diskurzusok között, azok mellett, vagy éppen azokkal szemben definiálva magát;
- a kizárás gyakorlata, amit a felsorolt szerzők mindegyike a diskurzus alapelemének tekint, hiszen minden, ami a beszédünkben magától értetődő (nek tűnik), más, „kimondhatatlan” dolgok kizárásával jár együtt;
- a jelentésség, ami ebben a kontextusban azt jelenti, hogy a szerzők mindent, ami jelez, kifejez (signifies), vagy jelentéssel bír, a diskurzus részének tekintenek. Ez egy nagyon tág diskurzus-meghatározás, de alapvetően arra hívja fel a figyelmet, hogy egy diskurzus nem szimplán mondatok halma, hanem olyan kijelentések összessége, melyek az adott társadalmi környezetben jelentéssel és hatással bírnak.

Ezen túlmenően Mills még röviden kitér – Pecheux elméletének bemutatásán keresztül – a diskurzusok konfliktusos természetére és identifikációs szerepére, valamint az irodalomelméleti vonatkozásokra, majd át is tér a második jelentésmezőre.⁶

A *mainstream nyelvészet* területén a diskurzus szó használata, a diskurzus-analízis elfordulás attól a – hagyományos – megközelítéstől, mely a mondatot tekintette a leg-tágabb vizsgálati egységnek a szövegek elemzése során. Ezzel szemben a diskurzus itt egy olyan struktúrát jelöl, ami a mondat határain túlterjed. A diskurzuselemzők arra fókuszálnak, hogy a nyelvet használatának kontextusában ragadják meg és elemezzék, nem egy idealizált, absztrakt jelrendszerként tekintenek rá. Bár elemzéseik során általában a mondatok vizsgálatának szintjéről indulnak ki, de azt keresik, hogy az ezen a szinten fellelhető struktúrák, jellemzők hogyan fordulnak át, jelennek meg a tágabb szöveg szintjén.⁷

Bár ez a módszer – hangsúlyozva a nyelv strukturált közegként való leírását – új területeket nyitott a szövegek elemzésében, több kritika is érte. Egyfelől, bár a nyelvet a használatában, valós közegében vizsgálja, a (nyelvészeti indíttatású) diskurzus-analízis nem foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a társadalmi viszonyok, és a hatalmi relációk a résztvevők között milyen hatást gyakorolnak a beszélt, vagy írott szövegek termelésére. Ezt még egy lépéssel megtoldva, a kritikai diskurzus-analízis művelői azt rótták fel ennek az elméletnek, hogy nem kritikai, kimerül a szöveget strukturáló elemek leírásában, de nem reflektál az azokban megbújó hatalmi viszonyokra. Erősen

6 A német gyökerek itt nem kerülnek szóba, sőt az egész munka nélkülözi a német társadalomelméleti hagyományra való reflexiót. Nem esik szó, például a frankfurti iskola képviselőiről, annak ellenére, hogy a marxi elméleti hagyományt nem hagyta figyelmen kívül a szerző.

7 Párbeszédtek, társalgások vizsgálatok például fellelhetők olyan nyelvi elemek, melyek a diskurzusok szintjén működnek, jelölve mondjuk a témaváltást, a lezárást, stb, kijelölve és elkülönítve ezáltal szegmenseket a beszéd folyamában; ugyanakkor a mondatok szintjén nehezen értelmezhetők, nem igazán ragadható meg a funkciójuk.

megkérdőjelezhető továbbá ebben a módszertanban, az a feltételezés, hogy az adott kijelentések funkciója minden résztvevő számára átlátható, transzparens, ugyanakként jelenik meg, és emiatt az elemző pozíciója tudományosan érdektelen, semleges.

A kritikák ellenére ez a metódus nagyon fontos elmozdulást jelent attól a hagyományos nyelvészeti megközelítéstől, mely a szavakat, vagy a szavak kisebb csoportjait izoláltan vizsgálta. Nagy hatással bírt más területekre is, ahol a módszer kiegészült a nyelvészeti szempontokon kívül más perspektívákkal is: konkrétan a szociálpszichológia és a kritikai elmélet bizonyos aspektusaival – amelyet Mills a harmadik jelentésmezőként azonosít.

A *szociálpszichológiai* indíttatású diskurzuselmzések alapvetően a hatalmi viszonyoknak az egyéni kijelentések struktúrájában tetten érhető hatásait vizsgálják a diskurzus-analízis előbb kifejtett eszközeivel. Mills két modelljét különíti el ennek a gondolkodási irányznak: az egyik a rasszizmus megjelenését vizsgálja; másik pedig a szexizmust, a hagyományos „nőképet” és az ezzel kapcsolatos elnyomó tendenciákat kutatja.

Még összetettebb ’találkozása’ a nyelvészetnek és a kritikai elméletnek, az úgynevezett *kritikai nyelvészet*, kritikai diskurzuselmzés. Ez az irányzat egyszerre foglalkozik a hatalmi viszonyokkal és azzal a móddal, ahogy ez befolyásolja a kijelentések és szövegek létrehozását. A kritikai nyelvészek – mint például N. Fairclough, R. Fowler vagy T. Trew – alapvetően a diskurzus hatásainak politikai elemzésére törekednek, például feltárni azt, ahogyan egyesek pozicionálják magukat a diskurzív struktúrákon keresztül, ahogy eliminálják mások tudását és megteremtik saját szerepük fontosságát stb. Felfogásukban erősen kötődnek Foucault elméletéhez, mivel a diskurzust nem csak a társadalmi szereplők és viszonyok reprezentációjaként fogják fel, hanem úgy vélekednek, hogy maga a diskurzus alakítja és hozza létre ezeket a relációkat.⁸

Szemben a „szimpla” nyelvészeti megközelítéssel, ezen irányzat képviselői nem csak leírják a megfigyelt nyelvi jelenségeket, hanem kritikusan közelítenek hozzá. Mills e megközelítés kapcsán Fairclough munkásságára összpontosít főleg két pontot kiemelve belőle: egyrészt a diskurzusok konstitutív természetének bemutatását, másrészt az interdiskurzivitás, intertextualitás középpontba állítását. Amiben Fairclough a nyelvészeti diskurzus-analízis művelőitől (mint Coulthard és Sinclair) kimondottan eltér, hogy nem feltételezi a jelentések egységességét, hanem azt mondja, hogy – éppen az intertextualitás nyomán – sokszor meghatározatlan a szövegbeli jelentés, és nehéz feltárni az egyes egyének különböző interpretációit.

Sara Mills könyve (1997) végén egyértelműen állást is foglal e megközelítés mellett:

„A [nyelvészeti] diskurzus-analízist művelők az interakciók belső struktúrájával foglalkoznak, annak középszintű kontextusában, de nem tekintenek tovább ezen individuális dialógusok és a tágabb társadalmi struktúra kapcsolatára. Az individuális interakciók és a szélesebb diszkurzív és társadalmi struktúra viszonyának beemelése nem csak egy sokkal komplexebb és sokkal aprólékosabb analízist tesz lehetővé, hanem megteremti az olyan elemzés lehetőségét, mely önkritikus az ’igazságról’ kialakított véleményét illetően, és felhívja a figyelmet arra a veszélyre, amit a szövegeknek naívan egyértelmű jelentést tu-

8 Bár fontos kérdésekben eltávolodnak Foucault elméletétől – de Mills ezekkel nem foglalkozik.

lajdonítás magában rejt. A tágabb társadalmi kérdéseknek a kisléptékű analitikus kérdésekkel való illetén összekapcsolása hordozza a legnagyobb lehetőséget a további munkára ezen a területen.” (158. o.)

A Sage Publications 2001-es *Discourse Theory and Practice* című könyvében is fellelhető egy hármás felosztás: a szerkesztők az átfogó elméleti alapot követően három nagy blokkba rendezték a tanulmányokat. Az első a társadalmi interakciók elemzésére fókuszál, alapvetően a *társadalmi cselekvés* természetét kutatja, a diskurzus-rend(szer)ek egyéni szintjére, egyéni kialakítására, az interakcionális rendszerre kíváncsi. A második blokk az értelem (minds), az én (selves) és az értelemadás (sense-making) területén mozog, a *társadalmi cselekvő* létrehozását vizsgálja a diskurzusokban, középpontjában annak elemzése áll, hogy hogyan alakítják ki identitásukat a diskurzusban a megszólalók, hogyan hozzák létre benne magukat, hogyan kapcsolódnak a kollektív tudathoz, illetve különítik el attól egyéni tudatukat. A harmadik blokk pedig a *társadalmi rend*, a társadalmi kapcsolatok szerveződésének kérdése körül szerveződik, a társadalmi minták vizsgálata révén a diskurzus történelmi, intézményi sajátosságaira koncentrálnak.

Ez a felbontás némileg rokonítható Mills jelentésmezőivel, bár fontos különbségek is kimutathatók. Legjobban a mainstream nyelvészeti irány és a társadalmi cselekvés vizsgálata feleltethető meg egymásnak, ugyanis mindkettő középpontjában az interakcionális szint, az egyéni interakciók vizsgálata áll. Mindkét könyv hangsúlyt helyez arra, hogy bár a diskurzus ebben a közegben alapvetően egy – a mindennapi kommunikáció által létrehozott – nyelvi output, vizsgálatok ki kell lépni a szűk grammatikai keretek közül, és a kontextus és a nyelvhasználat kapcsolatára kell összpontosítani. Összességében ez a jelentésmező a társalgás-elemzési (conversation analysis) irányzattal, módszerrel rokonítható.

A másik két terület már nem egyenlősíthető ilyen egyértelműen, ugyanis míg Sara Mills különálló mezőként kezeli egyfelől a kritikai elmélet, irodalomelmélet, cultural theory irányt, leválasztva erről – és egy mezőbe foglalva – a szociálpszichológia és a kritikai nyelvészet terepét, addig Wetherell és szerkesztőtársai a társadalmi cselekvő önmegvalósításával foglalkozó részt alapvetően (csak) a szociálpszichológiai irányzatnak szentelték. A kritikai nyelvészet náluk a kulturális és társadalmi kapcsolatokkal foglalkozó blokkban jelenik meg, míg a kritikai elmélet, cultural theory az elméleti alapot szolgáló részben található. Azaz azt is mondhatnánk, hogy míg Mills egy jelentésmezőbe rendezte a szociálpszichológiai és a kritikai nyelvészeti irányt, addig a *Discourse Theory and Practice*-ben ez két különálló területként jelenik meg. Az eltérés kétféleképpen is magyarázható.

Egyfelől adódhat a két könyv felépítésének, gondolatmenetének különbségéből. Sara Mills a cultural theory, kritikai elmélet terepét, mint elméleti kiindulópontot tekint, majd a mainstream nyelvészeti elgondolások bemutatása után rátér a két irányt ötvöző szociálpszichológiai, illetve a kritikai nyelvészeti megközelítésre, kutatásokra. Ezzel szemben a *Discourse Theory and Practice*-ben egy különálló blokkban szerepelnek a – Mills-inél szélesebb kört felölelő – elméleti alapok, és az ezt követő három blokk tartalmazza a kutatási irányokat, területeket.

A másik magyarázat Millsnek a kritika szerepéről, jellegéről alkotott felfogásán alapulhat. A szerzőnő szerint a – foucault-i és a francia filozófiai hagyomány által át-

hatott – kritikai elmélet alapvetően úgy tekinti a diskurzust, „mint a szabály-vezérelt kijelentések termelésének és körforgásának általános terét” (Mills 1997: 9), ami elkülöníthető mind az egyéni diskurzusok vizsgálatától (nyelvészeti irány), mind a hatalmi viszonyok között értelmezett kijelentések elemzésétől (kritikai diskurzus-analízis). A szociálpszichológiai és a kritikai nyelvészeti irányok azonban ezt a kritikai elméletet ötvözik a nyelvészeti megfontolásokkal, és alapvetően a hatalmi viszonyok nyelvi megvalósulásának egyéni, illetve társadalmi szintjeit elemzik, leplezik le, kritizálják. Ezzel szemben a *Discourse Theory and Practice* idevágó blokkjaiban nem csak a leplező célzatú elképzelések kaptak helyet, hanem a szociálpszichológiai, valamint a társadalmi rendszer vizsgálatával foglalkozó kevésbé kritikai megközelítések is.

Ruth Wodak és szerzőtársai könyvében nincs ennyire hangsúlyos szerepe a különböző gondolkodási irányok ilyen jellegű elkülönítésének, de a módszerek és elméleti háttérük feltérképezésekor ők is jeleznek egy felosztást. Ez azonban nem hármas, hanem négyes csoportosítás, úgy gondolják, hogy a szöveg- és diskurzuselemző módszerek négy különböző területhez kötődnek. Az első a *filozófia és episztemológia* területe, amely például a fenomenológiát, hermeneutikát, általános szemiotikát foglalja magában. A második a *társadalomelméleti tradíció*, amelynél megemlítik Foucault nevét, valamint a kulturális antropológiát, a kritikai elméleti irányzatokat. Harmadikként a *nyelvészeti elméleteket* emelik be, amelybe a funkcionális nyelvésztől a beszédaktus-elméletig, a prágai iskolán keresztül minden beletartozik. Végül pedig fontos elméleti háttérként jelennek meg ebben – és a három közül csak ebben – a könyvben a *kommunikáció-elméletek*, mint például Luhmann, Bühler vagy éppen Shannon és Weaver elgondolásai.

6 ELMÉLETI TRADÍCIÓ

Wetherell, Taylor és Yates könyve (2001) átfogó képet kíván nyújtani a diskurzus-elmélet és –elemzés területéről, célja a kulcsfogalmak, a meghatározó területek (ld. fent a három mező) bemutatása hat elméleti tradíció nyomán haladva.

Szerkezetileg a könyv négy blokkra osztható: az első az elméleti alapokat tárgyalja, míg a másik három, a fent bemutatott jelentésmezőkhöz hasonlóan, három nagy diskurzuselméleti területre fókuszál, ismertette a kutatási irányokat, elképzeléseket. Ezt a négy blokkot egy bevezetés előzi meg, mely a könyv célkitűzéseit, az általános alapvetéseket tartalmazza; és egy konklúzió zárja, melyben Margaret Wetherell a kutató és a kutatás pozíciója, helyzete, szerepe és az ehhez kötődő elméleti kérdések kapcsán válaszol fel – az eltérő diskurzuselméleti megközelítések nyomán – különböző álláspontokat (pl. a kritikaiság *versus* semlegesség; vagy a diskurzus és a 'valóság' kapcsolata tekintetében). Nagy erénye a könyvnek egyfelől, hogy minden egyes blokk szerkesztői előszóval kezdődik, mely az adott terület fő jellemzőit körvonalazza, és az első blokkban felvázolt elméleti tradíciókhoz való kapcsolódási pontokat jelöli ki. Másfelől szerkezetileg minden blokk úgy van kialakítva, hogy a terület elméleti alapjaitól indulva jut el interdiszciplináris(abb) irányzatok bemutatásáig (pl. Goffmantól a feminista társadalomnyelvészetig),

A releváns tradíciók feltérképezése egyben áttekintést ad azokról a (határ)területekről, melyek keresztmetszetében található a diskurzuselmélet, mint elkülönülő disz-

ciplína. A szerkesztők hat elméleti tradíciót jelöltek ki, melyhez kapcsolódnak könyvükben. Ezekről a teoretikus alapozást szolgáló első blokk olvasása során kaphatunk némi képet, mely Wetherell problémafelvető tanulmányával kezdődik – aki egy konkrét diskurzus-részlet elemzésén keresztül ismerteti a különböző diszciplináris irányokat –, majd a diskurzuselméletet övező társadalomtudományi irányzatok (és teoretikusok) ’diskurzív fordulatait’ mutatja be. A következőkben ezek alapján vázolom az elméleti tradíciók legfőbb jellemzőit.⁹

Az első irány a *társalgás-elemzés (conversation analysis) és etnometodológia* területe, mely leginkább a szociológiához köthető. Goffmannak a társadalmi interakciókról írt elképzelései és a garfinkeli etnometodológia nyomvonalán került be a szociológia terepére a nyelv használatának kérdése.¹⁰ Ezeken az elméleti alapokon állva jött létre a társalgás-elemzés (conversational analysis), mely Harvey Sacks, Emanuel Schlegoff és Gail Jefferson nevéhez köthető. Elgondolásuk középpontjában az áll, hogy – szemben azzal a ’hagyományos’ társadalomtudományi felfogással, hogy az egyéni cselekvés fegyelmetlen és szabályozatlan, ezért nem vizsgálható – a társadalmi interakció határozottan és szabályozottan fellelhető az egyéni cselekvések szintjén. Ezért természetes közegében kell megragadni, azaz nem kísérleti körülmények között vagy kérdőívekkel kell vizsgálni, hanem a hétköznapi társalgásokat elemezve. A hétköznapi párbeszédnek szisztematikus vizsgálata lehetővé teszi az interakciók – társadalmilag – intézményesült szabályainak, mintáinak, gyakorlatainak feltárását, melyek függetlenek az egyes beszélők pszichológiai vagy szociológiai jellegzetességeitől.

A második tradíció az *interakcionális társadalomnyelvészet (sociolinguistics) és a beszéd etnográfija*. E terület kiindulópontja, hogy a nyelvhasználat társadalmilag (is) meghatározott. Ezt a viszonyt két irányból is meg lehet közelíteni. Az antropológiai nézőpont felől indulva a társadalmi cselekvés, magatartás áll a középpontban, és az adott társadalmi helyzetben ehhez kapcsolódó nyelvhasználat. Ez az irány Malinowskitól – aki a beszéd kontextusfüggő voltát hangsúlyozta – a beszéd etnográfijáig vezet. Fontos állomás az elmélet fejlődésében Edward Sapir és Benjamin Whorf hipotézise, mely kimondja, hogy a nyelv struktúrája alapvető és átható módon formálja a gondolkodást. A nyelv és a társadalom ily módon felfogott kapcsolata nyomán sok kutatás indult az 1960-as években (főleg a Berkeley és a Stanford egyetemeken), ezek egyik legkiemelkedőbb teoretikusa Dell Hymes, aki megkérdőjelezte azt a hagyományos nyelvészeti felfogást, hogy a nyelv egy formális, zárt, absztrakt jelrendszer, a kommunikáció semleges eszköze, amelyben az előforduló esetleges eltérések, különbségek csak hibák, ’deviációk’. Úgy gondolta, hogy éppen a beszédmódok sokféleségét kell kutatni, ezeket a deviációkat jelentésteli mintákként kell tekinteni, melyek szimbolikus jelentéssel és jelentősséggel bírnak, mert például általuk meghatározhatók egyes csoportok, beszédközösségek határai. A nyelvészet irányából közelítve nyelv és társadalom viszonyához a társadalmi környezet és a nyelv struktúrája, funkciója közötti relációk elemzésén van a hangsúly. A társadalomnyelvészet kép-

9 Természetesen az egyes irányzatok között éles határokat húzni nem lehet, főleg, mikor a diskurzuselméleti hatásokat, fejleményeket tekintjük. Ezért bemutatásukkor csak a legfontosabb elméleti alapokra, teoretikusokra és kapcsolódási pontokra fókuszálok.

10 Illetve a foucault-i hagyomány nyomán, de az egy teljesen másik irány, ld. később.

viselői (John Gumperz, William Labov, Michael Halliday) azt vallják, hogy a beszélők különböző szituációkban más-más formában használják a nyelvet, egyfajta kódszerű viszony létezik a nyelvi sajátosságok és az adott társadalmi környezet sajátosságai között. A 'társadalmi' szerepe a viszony megalapozásában, az egyéneké pedig a helyzetnek megfelelő nyelvi viselkedés megvalósításában áll. (A beszélők e kompetenciáját Hymes kommunikációs kompetenciának nevezi.)

A harmadik irányzat a *diszkurzív pszichológia*, melynek központi kérdése, hogy hogyan beszélnek az emberek magukról, hogyan jelenítik meg magukat, teremtik meg saját identitásukat a beszéd által. A diskurzuselméleti megközelítés radikálisan új irányt hozott a pszichológia területén. Képviselői elvetik a nyelvtől és a beszédtől függetlenül létező 'én' tradicionális képét, és a nyelv és a gondolkodás viszonyát dialógikusnak fogják fel. Véleményük szerint az érzéseink, gondolataink, meggyőződéseink nem önállóan, hanem egy diskurzus különleges elemeiként formálódnak, melyek mind magunk felé, mind mások felé fontos identitásképző jelleggel bírnak. Ez a megközelítés a '80-as években indult Angliában, mikor episztemológiai vitákhoz kapcsolódva bekerült a diskurzuselmélet a pszichológiába. Ennek hatásaként egyrészt megjelent a társadalmi konstruktivista mozgalom a pszichológiában (Kenneth Gergen, Rom Harré, Bronwyn Davis), amely kritizálta a kísérleti és mennyiségi adatfelfogást és módszert, másfelől létrejött a kritikai pszichológia (Julian Henriques, Wendy Hollway) irányzata, mely Foucault megközelítését beemelve vizsgálja a szubjektumot. Ezzel párhuzamosan – főleg az USA-ban – kialakult a 'narratív pszichológia', mely az emberek identitását az önéletrajzok és életútinterjúk vizsgálatával kötötte össze (Theodore R. Sarbin, Ruthellen Josselson, Amia Lieblich).

A negyedik vizsgált elméleti tradíció a *kritikai diskurzuselemzés* és *kritikai nyelvészet* iskolája. Ez az irányzat a nyelv és társadalom viszonyának a kulturális és társadalmi rendszerre, relációkra gyakorolt hatását kutatja, alapvetően a nyelvészet felől indulva.¹¹ A kritikai nyelvészet az 1960-as, 1970-es években, Labov, Hymes, Gumperz és Halliday (ld. fentebb) munkásságából emelkedett ki. Fő képviselői (Gunther Kress, Roger Fowler, Robert Hodge) szerint a szöveg 'mögött' feltárható, hogy mi mozgatja a beszélő által megtett választásokat, melyek által reagálni tud a társadalmi környezetére, eseményekre, helyzetekre, amelyekben találja magát. A kritikai nyelvészek szerint ez egyben megteremti a társadalom kritikájára is, mert a cselekvések mozgatórugója a hatalom, minden nyelvi aktus általa formálódik, és nincs olyan, mely kívül állna a hatásán. Annyiban lépnek túl a társadalomnyelvészeti és az etnográfiai megközelítéseken, hogy míg ezek az irányzatok bár szoros kapcsolat tételnek a nyelv és a társadalom között, de továbbra is két különálló entitásként fogják fel azokat, ahol a nyelv autonóm, az egyének által meg nem változtatható közeg. A kritikai nyelvészek azonban elvetik a nyelv, mint önálló rendszer elképzelést, szerintük a nyelv az az eszköz, erőforrás, ami formát ad a 'társadalminak'. A kritikai diskurzuselemzés (critical discourse analysis – CDA) központjában a hatalom kérdése áll, megközelítése a szociológia és a politika határterületén helyezhető el. Képviselőinek (Norman Fairclough, Teun A. van Dijk, Ruth Wodak) határozott etikai elvei,

11 A nyelv és társadalom dialógikus viszonyának a társadalmi rendre, rendszerre, viszonyokra gyakorolt hatásának másik lehetséges megközelítése Foucault elgondolásai nyomán ragadható meg Margaret Wetherell szerint (ld. később).

társadalompolitikai álláspontjai vannak, céljuk a hatalommal való – akár tudatos, akár nem szándékos – visszaélés leleplezése, a diskurzus- és a hatalomstruktúrák közötti összefüggések feltárása,¹² például a rasszizmus vagy a szexizmus diszkurzív megjelenéseinek vizsgálata. Bár ez az irányzat és a Foucault nyomdokain járó kutatások sok mindenben rokon elveket vallanak, fontos különbségek is kimutathatók közöttük (ld. később).

Az ötödik hivatkozott irány a *Bahtyin nyomában haladó kutatások* terepe. Bahtyin és Volosinov '20-as, '30-as évekbeli írásai az 1960-as, 1970-es években váltak ismertté nyugaton.¹³ A bahtyini elmélet alapvetően nyelvészeti nézőpontú, kiegészítve irodalomelméleti és szociálpszichológiai elemekkel. Hatással volt mind a nyelvészet 'társadalmi fordulatára', mind a társadalomtudományok 'nyelvi fordulatára'. Szembehelyezkedtek a saussure-i strukturalista nyelvfelfogással, mely szerint a nyelv egy absztrakt jelrendszer. Álláspontjuk az, hogy a nyelv a mindennapi élet küzdelmeiben gyökerezik, visszavezethető a társadalmi interakciókra, amelyek mindig meghatározzák használatát és jelentését. Ezek a küzdelmek leírhatók a centralizáció és diverzifikáció küzdelmeként: egyaránt hatnak úgynevezett centripetális erők, melyek az autoritatív, rögzített diskurzusokat termelik (pl. a vallási dogmáról, a tudományos igazságról stb. szóló diskurzusok, melyet a tanárok, szülők adnak át); valamint hatnak ellentétes irányú, ún. centrifugális erők is, melyek a nyelv változatosságát adják, azáltal, hogy a nyelv használatát mindig áthatja az adott közeg saját szemlélete. Ennek megfelelően elvetették a tradicionális nyelvi 'transzmissziós-modellt', és helyette a nyelv interaktív és reciprok jellegét hangsúlyozzák. Úgy gondolták, hogy a kommunikáció dialógikus jellegű, azaz legalább egy másik – reagáló – 'hang' jelen van, akivel/amivel társalogva, dialógusban alakul a kijelentés értelme és formája. A dialógikusság mind a megelőző kijelentések, mind az adott kijelentések címzettjei irányában hat, és nem csak a beszédet, hanem az írott szöveget, sőt Bahtyin szerint a gondolkodást is jellemzi.

Végül a hatodik elméleti tradíció a '*foucault-iánus*' kutatások területe. Bár Foucault munkássága erősen a nyelvi fordulathoz köthető, az általa kidolgozott diskurzus-fogalom és megközelítés sokkal szélesebb a nyelv (language) koncepciójánál. A diskurzus a nyelvészet felfogása szerint összefüggő szöveg- vagy beszédegység, míg Foucault elméletében egy adott történelmi helyzet bizonyos témájában 'elmondható/ott' állítások csoportja, ami a nyelven keresztül a tudást termeli. Azaz a diskurzus magában foglalja a nyelvet (language) és a cselekvést (practice) egyaránt, mert a diskurzus definiálja a témát, a róla való tudást és a tudás objektumait, ami egyben azt is meghatározza, hogy ezeket az objektumokat hogyan használják, szabályoz-

12 „Although there are many directions in the study and critique of social inequality, the way we approach these questions and dimensions is by focusing on the role of discourse in the (re)production and challenge of dominance.” (Teun A. van Dijk: Principles of Critical Discourse Analysis. In Wetherell–Taylor–Yates 2001: 300. – *kiemelés az eredetiben.* A kötet az eredeti cikknek csak részleteit tartalmazza, magyar fordításban az egész cikk megtalálható: In Szabó–Kiss–Boda szerk. (2000): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus.* Nemzeti Tankönyvkiadó, 442–477.)

13 Bahtyin és Volosinov kapcsán a szerzőiség problémája merül fel, mert bár Volosinov Bahtyin kollégája/tanítványa volt, de többen úgy vélik, hogy Volosinov egyes írásainak Bahtyin volt a szerzője. Én ez ügyben nem tudok állást foglalni, átveszem a könyvszerzőktől és -szerkesztőktől azt a hozzáállást, hogy alapvetően bahtyini elmületről beszélnek, de az irányzat bemutatásakor mind Bahtyint, mind Volosinovot ide sorolják.

zák. Foucault átlépi tehát a nyelv és cselekvés, illetve a szavak versus világ tradicionális megkülönböztetését, hiszen elgondolása szerint a jelentés és a jelentésadás egyaránt a diskurzusban konstruálódik. Ezen a ponton kritizálják sokan ezt az elméletet, mondván, hogy ha így gondolkodunk, akkor azt lehet mondani, hogy nem létezik semmi a diskurzuson kívül. A válasz a foucault-i megközelítés talaján állva az, hogy ez az elmélet csak annyit mond, hogy a dolgok jelentése és tudása nem létezik a diskurzuson kívül, de nem foglalkozik a létezés ontológiai kérdésével. Ez az elgondolás¹⁴ a jelentés és reprezentáció konstruktivista felfogásának az alapja. Mindezekkel összefüggésben Foucault és az elmélete nyomán kialakult irányzat elveti a hatalom centralizált, valamilyen autoritás (király, társadalmi rend, elit stb.) által monopolizált képét, amely csak elnyomó, negatív lehet. Ehelyett az állítják, hogy a hatalom megszorító és produktív is egyben, mert bár kizár, de ugyanakkor létre is hoz diskurzusokat, tudásformákat stb. Ez a hatalom 'mikro-fizikája', mely arra épül, hogy a hatalom sok, lokalizált körön, taktikán, mechanizmuson keresztül működik és hat (és megteremti egyben az ellenállás lehetőségét is). A foucault-i hagyomány és a kritikai diskurzuselmélet két ponton erősen különbözik, bár a marxi, kritikai gyökerek közösnek mondhatók: egyfelől a CDA képviselői elválasztják a jelentésadó (diszkurzív) cselekvéseket az egyéb társadalmi cselekvésektől, míg Foucault szerint minden társadalmi cselekvés diszkurzív, mert minden cselekvés magában foglal valamilyen jelentést; másfelől a CDA teoretikusai (pl. a kötetben Teun A. van Dijk) a hatalmat, illetve a hatalommal való élés lehetőségét kimondottan az elitekhez, csoportokhoz vagy intézményekhez kötik, míg a foucault-i iskola szerint a hatalom nem monopolizált.

Ez a hat elméleti irányzat, terület határolja, határozza meg a diskurzuselmélet és elemzések terepét, melyek elméleti jellegű bemutatására vállalkozott ez a könyv, kisebb példákkal kiegészítve. Hat konkrét, nagyobb lélegzetvételű elemzést tartalmaz a hozzá kapcsolódó *Discourse as Data. A guide for analysis* (2001)¹⁵ című könyv.

Ez a hat tradíció többé-kevésbé fellelhető a másik két vizsgált könyvben is, bár ilyen rendszerezettségben csak ez a kötet foglalkozik velük.

Sara Mills könyve reflektál ugyan például a Bahtyin nevével fémjelzett tradícióra, de nem vizsgálja részletesen az elmélet fő kiindulópontjait, vagy hatását. Ugyanakkor hangsúlyosabb szerepet és kidolgozottságot kap – Mills ezirányú erős elkötelezettsége miatt – Foucault elmélete, vagy például a kritikai nyelvészet, és a szociálpszichológiai irány. Ugyanakkor nem választja, és nem vizsgálja külön a szerzőnő a szociolingvisztika, a beszéd etnográfija és a társalgáselemzés, etnometodológia terepét, hanem egy egységként kezeli a mainstream nyelvészeti kutatások területét (természetesen azt jelezve, hogy ezen belül különböző irányok lehetségesek).

Ruth Wodak és szerzőtársai pedig szélesebb körben határozták meg vizsgálódási terepüket, mikor általában a szöveg- és diskurzuselemzés módszereit tették meg kutatási terepnek. Emellett az ő megközelítésük kimondottan módszertani irányultságú, te-

14 „This idea that physical things and actions exist, but they only take on meaning and become objects of knowledge within discourse.” (Stuart Hall: Foucault: Power, Knowledge and Discourse. In Wetherell–Taylor–Yates 2001: 73.)

15 Wetherell, M.–Taylor, S.–Yates, S.J. eds. (2001): *Discourse as Data. A Guide for Analysis*. London: Sage Publications.

hát az ilyen mélységű elméleti bemutatás hiánya – véleményem szerint – nem is róható fel nekik.

12 MÓDSZER

Titscher, Meyer, Wodak és Vetter könyve (2003) a szöveg- és diskurzuselemzés módszereinek szisztematikus és összehasonlító áttekintésére vállalkozik. Kimondottan módszertani indíttatása miatt a bevezető, alapozó fejezetek sem annyira az elméleti megfontolásokat, nyelvészeti, filozófiai vagy szociológiai környezetet boncolgatják, hanem alapvető metodológiai kérdésekkel – és ezeknek a konkrét területre való alkalmazásával – foglalkoznak (mint például, a szöveg, mint vizsgálandó egység megválasztásának kritériumai, problémái). A bevezető fejezetek egyike a 'szöveg' (text) definiálására vállalkozik. Itt a szerzők a 'szöveg' széleskörűen elfogadott meghatározására támaszkodnak, de Beaugrande és Dressler hét kritériuma¹⁶ alapján definiálva azt. Már itt kiemelik azt – ami a későbbi fejezetekben szépen kibontakozik –, hogy „a nyelvészeti jellegű szövegelemzések a kohézió és koherencia kérdésre összpontosítanak, míg más (szociologikusabb) szövegelemző módszerek csak e két dimenzió egyikére vonultatnak fel példákat” (24. o.).

A szerzők a tizenkét módszer¹⁷ bemutatására egységes szerkezetet dolgoztak ki: minden metódusnál röviden bemutatják azt az elméleti közeget, amelyből származik, és amely kialakulására hatással volt, ezt követően vázolják az adott módszer fő elméleti feltevéseit, a céljait, magának a metódusnak a menetét – általában rövid példával is szemléltetve –, majd az érvényesség és megbízhatóság feltételeinek való megfelelés szintjét, módját. Ezt követően kerül sor az alkalmazás feltételeinek és területének ismertetésére, majd a többi módszerrel való hasonlóságok és különbségek felvonultatására. Minden fejezet végén szisztematikus összeszedett irodalomjegyzék található, mely – kis megjegyzésekkel kiegészítve – mind az eredeti, mind a másodlagos irodalomra kitér.

A módszerek összehasonlítását nem csak az egyes metódusoknál találhatjuk meg. A szerzők külön fejezetet szenteltek a bibliometrikai összehasonlításnak, majd egy általánosabb összevetésnek a könyv végén, valamint egy 'térkép' összeállításának, mely mind a módszereket, mind a vonatkozó elméleti iskolákat tartalmazza.

A módszerek részletes bemutatása túlmutat ezen írás keretein, ezért az alábbiakban a szerint a szempont szerint tekinteném át röviden a metódusokat, hogy céljukat és eljárásaikat tekintve nyelvészeti jellegűek-e vagy sem, abban az értelemben, hogy a nyelv, a nyelvhasználat, az adott szövegtörzs bizonyos sajátosságainak vizsgálata áll-e a középpontjukban, vagy nem a szövegről, a diskurzusról, hanem más – mögöttes, vagy látens – dolgokról kívánnak mondani valamit, amihez a szövegtörzset csak mint adathalmazt használják.

16 A hét kritérium: kohézió, koherencia, intencionalitás, akceptálhatóság, informativitás, szituativitás és intertextualitás.

17 A 12 módszer: tartalomelemzés, 'grounded theory', etnográfiai szövegelemzés, etnometodológiai MCD analízis, etnometodológiai társalgáselemzés, narratív szemiotika, SYMLOG, kritikai diskurzuselemzés – Norman Fairclough nyomán, kritikai diskurzuselemzés – Ruth Wodak nyomán, funkcionális pragmatika, differenciáló szövegelemzés (Differential Text Analysis), objektív hermeneutika.

Ebben az értelemben egyértelműen nyelvi jellegzetességek feltárására törekedik az *etnometodológiai társalgáselemzés*, mely olyan általános elveket és eljárásokat keres a mindennapi beszélgetések elemzése során, amelyeket az interakció résztvevői használnak a kommunikációs helyzet szerkezetének és karakterének létrehozásakor, kialakításakor. Hasonlóképpen e körbe tartozik a *kritikai diskurzuselemzésnek* mind a Norman Fairclough nevéhez köthető irányzata, mind a Ruth Wodak nevével fémjelvezhető diskurzus-történelmi módszer. Mindkét irányzat – Bahtyin, Foucault, és a kritikai nyelvészet alapjain állva – a hatalom, a dominancia, a hegemonia, az egyenlőtlenség, valamint ezek létrehozásának, legitimációjának és újratermelésének diszkurzív folyamatait kutatják. Ide sorolható még a *funkcionális pragmatizmus* is, amely a kommunikációs aktorok céljainak, szándékainak (purposes) rekonstruálására törekszik, beleértve egyaránt a nyelvészeti struktúra nyelven belüli (language-internal) és a társadalom, társadalmi cselekvés nyelven kívüli (language-external) szándékait is.

Kevésbé egyértelmű az *etnográfiai szövegelemzésnek* és a beszéd etnográfijának a besorolása, melyek – Gumperz és Hymes nyomdokain haladva – a szövegek interpretálásakor az azok háttérében álló kulturális struktúra rekonstruálására törekednek. Hasonlóképpen nehezen meghatározható az *etnometodológiai MCD (membership categorisation device) analízis* beosztása is. Ez a módszer Harvey Sacks nevéhez köthető és azt az eszköztárat (tool) kívánja feltárni, melyet a mindennapi beszélgetések résztvevői a szituáció leírására (description), valamint a különböző kategorizálások céljára használnak. A *narratív szemiotika* esetében sem lehet pontosan elkülöníteni a nyelvészeti jelleget a nem nyelvészeti céloktól, ugyanis e módszer a szöveg narratív és jelentéshordozó mély-struktúráinak rekonstruálásán fáradozik.

Határozottan a nem nyelvi jellegű elemzések körébe sorolták a szerzők ugyanakkor a *tartalomelemzést*, amely a szöveg, a kommunikáció manifeszt tartalmának, információinak objektív, szisztematikus (és gyakran kvantitatív) leírását célozza, Laswell tömegkommunikációs modelljének, valamint a Shannon és Weaver nevéhez köthető információ elmélet megfontolásai alapján. Hasonlóan nem nyelvészeti kiindulópontú a *'grounded theory'*, melynek célja hipotézisek kidolgozása és generálása, különböző szövegek, kutatási jegyzetek és más dokumentumok szisztematikus vizsgálata által. E csoportba tartozik a *SYMLOG (system for the multiple level observation of groups)* módszer, amely olyan csoportokat tanulmányoz a szövegek (jelen esetben leírt párbeszéd) elemzésének segítségével, ahol az egyes szereplők személyes jellemzői és kapcsolataik meghatározók (általában kis, természetes csoportok állnak a vizsgálat fókuszában, mint például családok, iskolai csoportok stb.). Ebbe az osztályba tehető a *differenciáló szövegelemzés* is, amely Luhmann kommunikációs elméletére és Spencer Brown különbség-kalkulusára támaszkodva a kijelentésekben fellelhető különbségtevések feltárására és ebből kiindulva a perceptuális keret látható aspektusainak bemutatására törekszik. Végül ide sorolható az *objektív hermeneutikai* módszer is, amely az interakciók látens jelentését és objektív jelentését kutatja. Objektívek a jelentések abban az értelemben, hogy – az irányzat képviselői szerint – a résztvevők szubjektív intencióitól függetlenül működnek. Ez az elképzelés arra az elméleti feltételezésre épül, hogy a személyes cselekedetek, így például a családi beszélgetés, vagy a nyilvános beszédek a társadalmi struktúrák manifesztációi, nem a személy által tudatosan és 'önállóan' kialakított megnyilatkozások.

Ez a csoportosítás csak egyike a lehetséges osztályozásoknak, amelyek mentén a különböző szöveg- és diskurzus-elemző módszerek áttekinthetők. A szerzők ezen kívül összevetették a módszereket a szabályvezéreltség foka, az alkalmazási terület limitált-sága, a konfirmatív vagy exploratív jelleg szerint, az egyszerűség-általánosság-pon-tosság hármasságának mércéje alapján, valamint a magyarázatok és a módszerek tulajdonságainak externális/internális (a helyzet, vagy az intenciók feltárására törek-vő), illetve a kontextus, a struktúra és a prediszpozíciók stabil vagy bizonytalan jellege mentén.

KONKLÚZIÓ

Ahogy ez a három könyv is mutatja, a diskurzuselmélet és -elemzés terepe, mint minden interdiszciplináris megközelítés, meglehetősen szerteágazó és nehezen behatárolható terület. Ennek megfelelően bemutatása is nagyon különböző lehet. Vélemé-nyem szerint mind a három könyv, igaz a saját célkitűzésének, felfogásának megfelelő módon, de egyaránt érzékeltetni tudta a tudományterület sokszínűségét és sokszintűs-égét. Ezek a kötetek jó kiindulópontot jelenthetnek azoknak, akiket érdekel a diskurzus-elmélet, de még nem ismerik igazán, vagy csak bizonyos megközelítésekkel találkoztak. Ezekből a könyvekből kiindulva mindenki megtalálhatja a hozzá legköze-lebb álló irányt, megközelítést és segítséget kaphat egyben ahhoz is, hogy milyen el-méleti és módszertani könyveket vegyen kezébe, hogy jobban elmélyedhessen benne.

ABSTRACTS

István Jávör

ORGANIZATIONAL POWER STRUCTURES IN HOSPITALS AND HEALTH CENTERS

The author deals with the organizational power structure. Power is a central phrase in his work, and studies. Researches of organizational behaviour tend to focus on production companies and bureaucracies, mainly. Other organizations get much less attentions. One of the neglected topics of organization sociology is what are the main differences among the organizational power structure of different kinds of organizations. For example what are the differences of power structures of companies, bureaucracies for clients, and political bureaucracies, the different supervisory authorities, hospitals, police departments, courts, prisons, prosecutor's offices, schools, etc. The previous article of the author dealt with the special type of organizations – the irresponsible organizations – its power structures. This study analyse another type of organizations, the hospitals, and its specialities of power structure, and power games. To understand their qualitatively different power structures helps better understanding of their functioning, and their behaviours and roles in the inter-organizational power networks, and games, too.

Bulcsú Bognár

THE THIRD WAY AND THE DEVELOPMENT OF SOCIETY IN MARKET TOWNS STUDY ON FERENC ERDEI'S SUMMARY OF URBAN SOCIOLOGY

The study covers one of the key aspects of Erdei's social strata analysis that is the characteristics of the farm-like market towns in the Great Plains. Erdei saw the "third way" as the only alternative for successful social development of peasantry stepping out from a closed world of community existence. The study points out that Erdei's interpretation is seen rather burdened with an ideological approach. Although the author has been known as the most outstanding scholar of market-town social development (and his work of Hungarian town can worthily be considered a standard for town sociology), in certain cases, Erdei's typical program action and its value orientation interwoven with his ideological approach also shape the aspects of his book therefore his strata analysis becomes indefensible. The study also touches upon the fact that the precedents for the concept of the double structure can be observed in his earlier works already in the 1930's, although his ideas had not yet been characterized with his latter approach of double structure. In his approach, Erdei divided the examined society in two possible social strata, as the only preferable social development, and its all possible anti-poles.

Gábor Kertesi

**THE EMPLOYMENT OF THE ROMA IN THE END
OF THE 20TH CENTURY**

The paper is based on individual data of the 1993 and 2003 representative Roma surveys as well as for national controls on the individual files of the 1992-2003 national labor force surveys. A detailed account is given on the relative employment chances and the stability of employment of the Roma by the end of the 20th century. The important role of the public work programs is emphasized in maintaining the instability of the Roma employment.

Bettina Pikó

**LEISURE STRUCTURE, VALUE ORIENTATIONS AND
HEALTH BEHAVIOR AMONG HIGH SCHOOL STUDENTS**

The main goal of the present study has been to determine the relationships between youth's leisure structure and their health behaviors. We have also aimed at investigating the connections between youth's leisure and parents' social background. In addition, we have tried to detect possible relationships between youth's leisure and their value orientations such as materialism and their levels of satisfaction with life. Data were collected from students enrolled in the secondary schools of the Southern Plain Region (three counties, namely, Bács-Kiskun, Békés and Csongrád) of Hungary. This representative sample consisted of 1114 high school students aged between 14-21 years. Self-administered questionnaires were used to obtain information from students regarding their family structure, psychosocial health, value orientations, satisfaction with life and socio-demographics. Correlation and multiple regression analyses revealed that youth's leisure time activities were related to other elements of their lifestyle such as value orientations and health behaviors. Social status indicators, however, were a more important influence of their leisure as compared to their Western-European counterparts.